

ZEYTİNBAĞI (TİRİLYE); KEMERLİ (PANAGİA PANTOBASILİSSA)
KİLİSE

Serdar Aksöyek

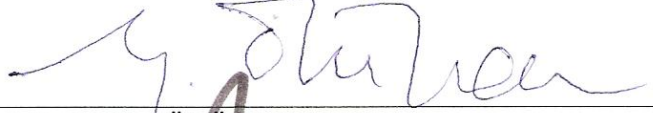
Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

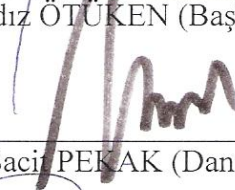
Ankara, 2009

KABUL VE ONAY

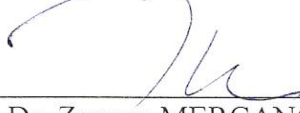
Serdar AKSÖYEK tarafından hazırlanan “Zeytinbağı (Tirilye); Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise” başlıklı bu çalışma, 3 Temmuz 2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Sanat Tarihi Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

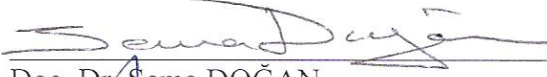
Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN (Başkan)

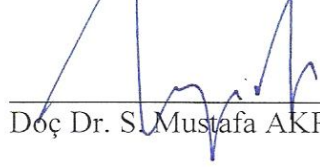
Doç Dr. M. Sacit PEKAK (Danışman)

Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ

Doç. Dr. Sema DOĞAN

Doç Dr. S. Mustafa AKPOLAT

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

03 Temmuz 2009

Serdar Aksöyek

ÖZET

AKSÖYEK, Serdar. *Zeytinbağı (Tirilye); Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise*, Doktora tezi, Ankara, 2009.

Marmara denizinin güney kıyısında yer alan Zeytinbağı (Tirilye)'nin kuruluşu antik çağa kadar uzanmaktadır. Bizans kaynaklarında 11. yüzyıldan itibaren yer alan yerleşim Bithynia'nın önemli manastırlarını barındırmaktadır. Zeytinbağı'nın Osmanlılar tarafından fethediliş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, bölgede Türklerin eline geçen en son yerlerden biri olduğu düşünülmektedir.

Zeytinbağı'nda bulunan Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise günümüze kadar yeterince araştırılmamıştır. Bu nedenle Kemerli Kilise'nin ayrıntılı bir mimari tanıtımı yapılmış, yapıda saptanabilen sorunlar ortaya konulmuş, sonra da yapıdaki mimari öğeler yardımıyla bu sorunlara çözüm önerileri getirilmiştir.

Kilise, biri ara dönem olmak üzere dört dönem halinde incelenmiştir. Birinci dönem yapının özgün halidir. Kilise özgün haliyle, doğuda ayrı pastoforion odalarının olmaması nedeniyle basit tipte kapalı Yunan haçı planlı bir yapıdır. Bu özelliği ile Başkent yapılarından uzaklaşıyorsa da, naosun ve köşe odalarının kareye yakın planı, onu gelişmiş tip kapalı Yunan haçı plan tipine yaklaştırmaktadır. Apsislerin cepheleri ve köşe odalarının örtü sistemi bölgesel geleneklerin devamını yansıtmaktadır. Günümüze gelemeyen narteksin örtü sisteminin tek bir örtü veya üçlü örtü ile kaplı olması olasıdır. Yapının 19. yüzyılda yapıldığı bilinen silindirik kasnağının da bölgesel geleneğin devamı olduğu düşünülmüştür.

Kilise'de bulunan damgalı tuğlalar ve mimari plastik parçalar 5 – 6. yüzyıla tarihlenmektedir ve devşirme oldukları düşünülmüştür. Yapıdaki tuğla süslemeler Başkent etkisinde olmakla birlikte, kuzey cephedeki kör kemerler üzerindeki testere dişli motifli frizler Başkent'e yabancısıdır.

Kilise’de bulunan duvar resimleri üslupsal olarak Palaiologoslar dönemini yansıtmaktadır. Yapıdaki Meryem Siklusu’na ait resimler 13 – 14. yüzyıl geleneğini benimsemiştir.

Sonuç olarak, kilisenin basit tipte kapalı Yunan haçı planlı bir yapı olduğu, yapımında bölgesel gelenekler ve Başkent etkisi görülmekle birlikte en azından inşasında Yunanistan kökenli ustaların da yer aldığı ve 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilecek bir yapı olduğu düşünülmüştür.

Anahtar Sözcükler

Zeytinbağı, Tirilye, Kemerli, Kilise, Panagia, Pantobasilissa, Kapalı Yunan haçı, Bizans, Damgalı tuğla, Palaiologoslar

ABSTRACT

AKSÖYEK, Serdar. *Zeytinbağı (Tirilye); The Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Church*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2009.

History of Zeytinbağı (Tirilye) which is located at the Southern coast of the Marmara Sea dates back to the antique ages. The settlement which appears in the 11th century Byzantine written sources possesses the most important monasteries of Bithynia. The exact date of the commitment of Zeytinbağı to the Ottoman Empire is unknown, but the place is thought to be one of the latest conquests of the Turks in the region.

The Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Church of Zeytinbağı has not been investigated properly previously. Thus, detailed architectural description of the the Kemerli Church was undertaken and solutions for the problems regarding the building were suggested with the help of the present architectural components of the building.

The church was investigated in four periods of time one of which being an intermediate one. The first period is the original state of the church. Originally, the church has no pastoforion rooms in the eastern direction and has as a simple cross in square plan. Although this feature is not in accordance with those of the Capital, the similarity of the setting of the naos and the corner bays to a square in shape, renders it resemble to a developed cross-in-square plan. Apsis façade and corner bays' vaulting system are the reflections of the regional architectural traditions. It is probable that the nartex which did not reach to our time was covered with a single or triple vaulting system. The cylindrical drum constructed in the 19th century also is an example of the regional architectural tradition.

The stamped bricks and architectural plastic pieces are of the 5th or 6th centuries and are thought to be reused. Although the brick ornaments are under the influence of the Capital, the saw tooth patterned frieze over the blind arch in the north façade is not.

Wall paintings in the church are the reflections of Palailogos period in style. Pictures of Virgin Mary Cycle absorb the 13-14th century traditions.

In conclusion, the Church is believed to be simple cross in square planned building whose construction was effected by the regional architectural traditions and the Capital at that time. At least some masters of Greek origin could have assisted in building of the church belonging to the first half of the 14th century.

Key Words

Zeytinbağı, Tirilye, Kemerli, Church, Panagia, Pantobasilissa, Cross in square, Byzans, Stamped brick, Palailogos

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
SUMMARY	v
İÇİNDEKİLER	vii
LEVHA LİSTESİ	xii
ÖNSÖZ	xxxı
1. GİRİŞ	1
1.1. Yöntem	3
1.2. Bölgenin Kısa Tarihçesi	7
2. ZEYTİNBAĞI (TİRİLYE)	11
2.1. Coğrafi Özellikler	11
2.2. Tarihçe	13
2.2.1. Bizans Dönemi Öncesi	13
2.2.2. Bizans Dönemi	15
2.2.3. Bizans Dönemi Sonrası	17
2.3. Adı	19
2.4. Zeytinbağı ile ilgili Araştırmalar	21
2.4.1. Seyahatnameler	21
2.4.2. Yayınlar	23
3. KEMERLİ(PANAGİA PANTOBASİLİSSA) KİLİSE	48
3.1. Yeri ve Adı	48
3.2. Yapı ile ilgili Yayınlar	49
3.3. Mimari Tanıtım	60
3.3.1. Plan	61
3.3.1.1. A Mekanı	61

3.3.1.1.1. Naos	61
3.3.1.1.2. Bema	63
3.3.1.1.3. Apsisler	63
3.3.1.2. B Mekanı	64
3.3.1.3. C Mekanı	64
3.3.1.4. Kasnak ve Çatı	65
3.3.1.4.1. Kasnak	65
3.3.1.4.2. Çatı	65
3.3.2. İç Tanıtım	65
3.3.2.1. A Mekanı	65
3.3.2.1.1. Naos	65
3.3.2.1.2. Bema	67
3.3.2.1.3. Apsisler	68
3.3.2.2. B Mekanı	68
3.3.2.3. C Mekanı	68
3.3.3. Dış Tanıtım	69
3.3.3.1. Doğu Cephe	69
3.3.3.2. Güney Cephe	70
3.3.3.3. Batı Cephe	72
3.3.3.4. Kuzey Cephe	73
3.3.3.5. Kasnak ve Örtü	74
3.4. Malzeme	76
3.4.1. Tuğla	76
3.4.1.1. Kare Tuğlalar	76
3.4.1.2. Dikdörtgen Tuğlalar	77
3.4.1.3. Değişik şekillerdeki Tuğlalar	78
3.4.2. Taş	79
3.4.2.1. Kaba Kesme Taş	79
3.4.2.2. Moloz Taş	79
3.4.2.3. Düzgün Kesme Taş	79
3.4.3. Ahşap	79
3.4.4. Harç	80

3.5. Teknik	82
3.5.1. İç Mekan	82
3.5.1.1. A Mekanı	82
3.5.1.2. B Mekanı	83
3.5.1.3. C Mekanı	84
3.5.2. Cepheler	84
3.5.2.1. Doğu Cephe	84
3.5.2.2. Güney Cephe	85
3.5.2.3. Batı Cephe	87
3.5.2.4. Kuzey Cephe	87
3.5.2.5. Kasnak ve Örtü	87
3.6. Süsleme	88
3.6.1. Tuğla Süsleme	88
3.6.2. Ahşap Boyama	89
3.6.3. Alçı Süsleme	89
3.7. Mimari Plastik Kataloğu	90
3.7.1. Sütun Başlıkları	91
3.7.1.1. İon – impost tip sütun başlıkları vb	91
3.7.1.2. Kompozit sütun başlığı	95
3.7.1.3. Değerlendirilemeyen başlık	96
3.7.2. Paye başlığı	97
3.7.2.1. Kesik piramit pencere payesi başlığı	97
3.7.3. Sütunlar	97
3.7.4. Sütun kaideleri	102
3.7.5. Payeler	104
3.7.5.1. Pencere payesi	104
3.7.5.2. Templon payesi	104
3.7.6. Lentolar	105
3.7.7. Söve	106
3.7.8. Yastık	106
3.7.9. Silme	107
3.7.10. Tanımlanamayan sütun	107

3.8. Duvar Resimleri Kataloğu	108
3.8.1. Alt katman sıvadaki duvar resimleri	108
3.8.2. Orta katman sıvadaki duvar resimleri	116
3.8.3. Üst katman sıvadaki duvar resimleri	117
4. DEĞERLENDİRME	119
4.1.Yapı evreleri	119
4.1.1. Bugünkü Yapı öncesi Dönem	119
4.1.2. Yapı Dönemleri	122
4.1.2.1. Birinci Dönem	122
4.1.2.2. Ara Dönem	127
4.1.2.3. İkinci Dönem	128
4.1.2.4. Son Dönem	129
4.2. Plan	131
4.2.1. Giriş	131
4.2.2. Tanım	132
4.2.3. Köken	133
4.2.4. İlk Örnekler	134
4.2.5. Çeşitlemeleri	136
4.2.6. Karşılaştırma	138
4.2.6.1. Naos	138
4.2.6.2.Kutsal Bölüm	143
4.2.6.3. Apsisler	144
4.2.6.4. Örtü Sistemi	145
4.2.6.5. Narteks	146
4.2.6.6. Kasnak	147
4.3. Malzeme	148
4.3.1. Tuğla	148
4.3.2. Taş	154
4.3.3. Harç	155
4.4. Teknik	158
4.4.1. Duvar	158

4.4.2. Örtü	165
4.5. Süsleme	169
4.5.1. Tuğla Süsleme	169
4.5.2. Graffiti	174
4.6. Mimari Plastik	176
4.7. Duvar resimleri	181
4.8. Restitüsyon Önerileri	184
4.8.1. Plan	184
4.8.2. KK Kesiti	184
4.8.3. Cepheler	184
4.8.3.1. Doğu Cephe	184
4.8.3.2. Güney Cephe	185
4.8.3.3. Batı Cephe	185
4.8.3.4. Kuzey Cephe	185
4.8.4. Kasnak	185
5. SONUÇ	186
6. KAYNAKÇA	190

LEVHA LİSTESİ

Levha 1.

- a. Zeytinbağı'nın bulunduğu bölge haritası
- b. Opsikion, Optimaton, Bukkellarion ve Paphlogonia Themaları (Ostrogorski 1982)

Levha 2. Zeytinbağı, genel görünüm

Levha 3. Zeytinbağı, Kemerli Kilise ve Fatih Camii

Levha 4. Zeytinbağı' na ulaşım (Karayolları haritası, 2007)

Levha 5.

- a. Zeytinbağı, İskele Caddesi
- b. Zeytinbağı, çevredeki zeytinlikler

Levha 6. Kemerli Kilise, güneydoğudan görünüm

Levha 7. Dr. J. Covel' in el yazma metinleri ve Kemerli Kilise'nin çizimi (Mango ve Ševčenko 1973)

Levha 8.

- a. Kemerli Kilise, Covel'in çizimi (1676)
- b. Kemerli Kilise, plan (Hasluck 1906 / 07)

Levha 9.

- a. Kemerli Kilise, plan (Mango ve Ševčenko 1973)
- b. Kemerli Kilise, plan (Pekak 1991)

Levha 10.

- a. Kemerli Kilise, güney cephe rölövesi (Pekak 1991)
- b. Kemerli Kilise, kuzey cephe rölövesi (M.S. Pekak)

Levha 11. Kemerli Kilise, A, B ve C mekanları

Levha 12. Kemerli Kilise, hali hazır vaziyet planı (Zeytinbağı Belediyesi)

Levha 13. Kemerli Kilise, zemin kotları

Levha 14. Kemerli Kilise, + 1.30 m. kotu planı

Levha 15. Kemerli Kilise, + 3.90 m. kotu planı

Levha 16. Kemerli Kilise + 4.90 m. kotu planı

Levha 17. Kemerli Kilise, uzunlamasına ve enlemesine kesitler

Levha 18. Kemerli Kilise, kasnak planı

Levha 19. Kemerli Kilise, çatı planı

Levha 20. Kemerli Kilise, AA kesiti

Levha 21. Kemerli Kilise, BB kesiti

Levha 22. Kemerli Kilise, CC kesiti

Levha 23. Kemerli Kilise, DD kesiti

Levha 24. Kemerli Kilise, EE kesiti

Levha 25. Kemerli Kilise, FF kesiti

Levha 26. Kemerli Kilise, GG kesiti

Levha 27. Kemerli Kilise, HH kesiti

Levha 28. Kemerli Kilise, II kesiti

Levha 29. Kemerli Kilise, JJ kesiti

Levha 30. Kemerli Kilise, KK kesiti

Levha 31. Kemerli Kilise, LL kesiti

Levha 32. Kemerli Kilise, MM kesiti

Levha 33. Kemerli Kilise, NN kesiti

Levha 34. Kemerli Kilise, Doğu cephe

Levha 35. Kemerli Kilise, Güney cephe

Levha 36. Kemerli Kilise, Batı cephe

Levha 37. Kemerli Kilise, Kuzey cephe

Levha 38. Naos, (Fotoğraf. M.S. Pekak)

Levha 39.

- a. Naos, kubbe kasnağını alt seviyede dolaşan silme
- b. Kuzey haç kolu ve bema beşik tonozlarının başlangıç yerindeki silme

Levha 40.

- a. Naos, kuzey duvar doğudan iki ve üçüncü duvar payelerinin kemer başlangıcındaki silme
- b. Güney apsis yarı kubbesinin başlangıç yerindeki silme

Levha 41. Naos, kare bölüm, kasnaktan görünüm (Fotoğraf. B. İşler)**Levha 42.**

- a. Naos, kuzeydoğu pandantif
- b. Naos, kuzeydoğu pandantif
- c. Naos. Kuzeydoğu pandantif
- d. Naos. Kuzeydoğu pandantif

Levha 43.

- a. Naos, kubbe, alttan görünüm
- b. Naos, kuzey haç kolu ve kuzeydoğu köşe odası arasındaki yuvarlak kemer

Levha 44.

- a. Naos, kuzey haç kolu ve kuzeybatı köşe odası arasındaki yuvarlak kemer
- b. Naos, kuzey haç kolu kuzey duvarındaki pencere

Levha 45.

- a. Naos, güney haç kolu ve güneydoğu köşe odası arasındaki yuvarlak kemer
- b. Naos, güney haç kolu ve güneybatı haç kolu arasındaki yuvarlak kemer

Levha 46.

- a. Naos, güney haç kolu güney duvarındaki pencere
- b. Naos, doğudaki kuzey duvar, alt

Levha 47.

- a. Naos, doğudaki kuzey duvar, üst
- b. Naos, doğu haç kolu ve kuzeydoğu köşe odası arasındaki kemer, güneybatıdan

Levha 48.

- a. Naos, doğu ha kolu ve güneydoğu köşe odası arasındaki kemer, kuzeybatıdan
- b. Naos, batı ha kolu ve kuzeybatı köşe odası arasındaki yuvarlak kemer

Levha 49.

- a. Naos, batı ha kolu ve güneybatı köşe odası arasındaki yuvarlak kemer
- b. Naos, batı ha kolu, güneybatıdan görünüm

Levha 50.

- a. Naos, kuzeydoğu köşe odası kuzey duvarındaki pencere
- b. Naos, kuzeydoğu köşe odasını bemadan ayıran duvar içindeki niş

Levha 51.

- a. Naos, güneydoğu köşe odasından bemaya geçiş
- b. Naos, kuzeydoğu köşe odası kubbemsi tonozu

Levha 52.

- a. Naos, güneydoğu köşe odası kubbemsi tonozu
- b. Naos, kuzeybatı köşe odası ve B mekanı arasındaki yuvarlak kemer

Levha 53.

- a. Naos, güneybatı köşe odası ve B mekanı arasındaki kemer başlangıcı
- b. Naos, kuzeybatı köşe odası kubbemsi tonozu

Levha 54.

- a. Naos, güneybatı köşe odası kubbemsi tonozu
- b. Bema, kuzey duvarı, alt

Levha 55.

- a. Bema, güney duvar
- b. Ana apsis yarı kubbesi ve bema beşik tonozu

Levha 56.

- a. Ana apsis, doğu duvarındaki pencere
- b. Kuzey apsis, kuzeydoğu köşe odasından bakış

Levha 57.

- a. Güney apsis, güneydoğu köşe odasından bakış
- b. B mekanı, kuzey duvardaki pencereler

Levha 58.

- a. B mekanı, güney duvardaki pencereler
- b. B mekanı, batı duvarının kuzeyde kalan bölümü

Levha 59.

- a. B mekanı, batı duvarı içindeki niş
- b. C mekanı, kuzey duvar üstteki pencereler

Levha 60.

- a. C mekanı, kuzey duvar
- b. C mekanı, batı duvar, eksenindeki kapı

Levha 61. C mekanı, batı duvar, naostan görünüm

Levha 62.

- a. C mekanı, batı duvar, eksenin güneyindeki dairesel pencere
- b. C mekanı, batı duvar üstte, eksenin kuzeyindeki pencere

Levha 63.

- a. C mekanı, alınlık duvarı ve eksenindeki pencereler
- b. C mekanı, güney duvar üstteki pencereler

Levha 64.

- a. C mekanı, alttaki pencere ve günümüzdeki giriş kapısı
- b. C mekanı, alt kat orta eksenin batısında günümüzdeki giriş kapısı

Levha 65. Kemerli Kilise, Doğu cephe**Levha 66.**

- a. Doğu cephe, alt seviyedeki mermer sütunlar ve templon payesi
- b. Doğu cephe, cepheyi dıştan saran duvar

Levha 67.

- a. Doğu cephe, doğuya yönelen kemer, kuzeyden görünüm
- b. Doğu cephe, ana apsisteki pencere

Levha 68.

- a. Doğu cephe, ana apsis cephelerindeki nişler, üst
- b. Doğu cephe, ana apsis doğu ve güney cephelerindeki nişler ve tuğla süslemeler

Levha 69.

- a. Doğu cephe, kuzey apsisteki pencere
- b. Doğu cephe, güney apsisteki pencere

Levha 70.

- a. Doğu cephe, ana apsis güney cephesindeki dikdörtgen oyuk
- b. Doğu cephe, kuzey apsisteki dikdörtgen oyuk
- c. Doğu cephe, güney apsisteki dikdörtgen oyuk

Levha 71. Kemerli Kilise, Güney cephe

Levha 72.

- a. Güney cephe, güneydoğuda yapıyı saran duvar ve doğuya yönelen kemer
- b. Güney cephe, naos ile B mekanı birleşim yerindeki güneye doğru yönelen kemer başlangıcı

Levha 73.

- a. Güney cephe, güneydoğu köşe odası cephesi
- b. Güney cephe, güneydoğu köşe odası cephesindeki kör kemerin oturduğu yastık

Levha 74.

- a. Güney cephe, güney haç kolu cephesi
- b. Güney cephe, güney haç kolu cephesindeki kör kemerin doğusundaki duvar parçası

Levha 75.

- a. Güney cephe, güney haç kolu cephesindeki pencere
- b. Güney cephe, güneybatı köşe odası cephesi

Levha 76.

- a. Güney cephe, B mekanı cephesindeki pencereler
- b. Güney cephe, C mekanı cephesindeki pencereler ve kapı

Levha 77.

- a. Güney cephe, güneydoğu köşe odası cephesindeki dikdörtgen oyuk, üst
- b. Batı Cephe, orta eksenindeki kapı önünde bulunan bölümden kemer parçası

Levha 78. Kemerli Kilise, Batı cephe**Levha 79.**

- a. Batı cephe, eksenindeki kapı, alt seviye
- b. Batı cephe, eksenin güneyindeki pencere, üst seviye

Levha 80.

- a. Batı cephe, orta eksenin kuzeyindeki pencere, üst seviye
- b. Batı cephe, orta eksenin kuzeyindeki dairesel pencere, alt seviye

Levha 81. Kemerli Kilise, Kuzey cephe**Levha 82.**

- a. Kuzey cephe, kuzeydoğu köşe odası cephesi
- b. Kuzey cephe, kuzeydoğu köşe odası cephesindeki pencere

Levha 83.

- a. Kuzey cephe, kuzey haç kolu cephesi
- b. Kuzey cephe, kuzeybatı köşe odası cephesi

Levha 84.

- a. Kuzey cephe, B mekanı cephesindeki pencereler
- b. Örtü, Kasnağın kübik kaidesi

Levha 85.

- a. Örtü, ana apsis yarım kubbesi, bema ve doğu haç kolu beşik tonozları
- b. Örtü, kuzeydoğu köşe odası

Levha 86.

- a. Örtü, güneydoğu köşe odası
- b. Çatı, kasnağın konik çatısı

Levha 87.

- a. Kasnak, güneybatıdan görünüm
- b. Kasnak, güneydoğudan görünüm

Levha 88.

- a. Kasnak, pencere
- b. Kasnak, pencereler ve arasındaki sütünceler

Levha 89.

- a. A Tipi tuğla
- b. A Tipi tuğla
- c. B Tipi tuğla
- d. C Tipi tuğla

Levha 90.

- a. D Tipi tuğla
- b. E Tipi tuğla
- c. F Tipi tuğla
- d. G Tipi tuğla

Levha 91.

- a. H tipi tuğla
- b. I Tipi tuğla
- c. J Tipi tuğla
- d. Kaba kesme taş
- e. Moloz taş
- f. Düzgün kesilmiş kireç taşı

Levha 92. Kemerli Kilise, plan, ahşap gergiler

Levha 93. Kemerli Kilise, plan, harç örneklerinin alındığı yerler,

Levha 94.

- a. Ana apsis, harç örneğinin alındığı yer
- b. Harç örneği, Örnek No:14
- c. Agrega örneği, Örnek No:21

- d. Ana apsis, harç örneğinin alındığı yer, yakın çekim
- e. Harç örneği, Örnek No: 34
- f. Agregata örneği, Örnek No: 41

Levha 95.

- a. Kemerli Kilise, harç örneklerinin asidik bağlayıcı / agregata analizi
- b. Kemerli Kilise, ince / parlak kesit polarize optik mikroskop analizi

Levha 96.

- a. Kemerli Kilise, harç örnekleri agregalarında granülometrik analiz
- b. Kemerli Kilise, ince / parlak kesit polarize optik mikroskop görüntüsü, Örnek No: 28
- c. Kemerli Kilise, ince / parlak kesit polarize optik mikroskop görüntüsü, Örnek No: 44

Levha 97.

- a. Naos, beden duvarlarındaki sıva katmanları
- b. Kuzeydoğu köşe odası, kuzey duvar

Levha 98.

- a. Batı haç kolunu oluşturan tuğla dizilimi
- b. Naos, kuzey duvardaki doğu payesinin silmesi

Levha 99.

- a. Naos, kuzey duvar, doğudan ikinci duvar payesi
- b. Naos, güney haç kolu batı kısmındaki destekleyici giriş

Levha 100.

- a. Naos, kuzey duvar, doğudan üçüncü duvar payesi batı yüzü
- b. Ana apsis, doğu cephesindeki düzgün kesilmiş taş üzerine kazınmış "Haç"lar

Levha 101.

- a. B mekanı, güney duvardaki pencereler
- b. Doğu cephe, doğudaki kör kemer üzerindeki testere dişi motifli friz

Levha 102.

- a. Doğu cephe, tuğla süsleme
- b. Naos, kuzey haç kolu ile kuzeydoğu köşe odası arasındaki kemer arasındaki bağlayıcı kiriş üzerindeki ahşap boyama

Levha 103.

- a. Naos, Kuzeydoğu serbest sütunu üzerindeki başlık, kuzey yüz
- b. Naos, Kuzeydoğu serbest sütunu üzerindeki başlık, batı yüz
- c. Naos, Kuzeydoğu serbest sütunu üzerindeki başlık, güney yüz
- d. Naos, Kuzeydoğu serbest sütunu
- e. Naos, Kuzeydoğu serbest sütunu, zemin seviyesi

Levha 104.

- a. Naos, Güneydoğu serbest sütunu üzerindeki başlık, kuzey yüz
- b. Naos, Güneydoğu serbest sütunu üzerindeki başlık, batı yüz
- c. Naos, Güneydoğu serbest sütunu üzerindeki başlık, güney yüz
- d. Naos, Güneydoğu serbest sütunu
- e. Naos, Güneydoğu serbest sütunu altındaki kaide (M.S. Pekak)

Levha 105.

- a. Naos, Güneybatı serbest sütunu üzerindeki başlık, doğu yüz
- b. Naos, Güneybatı serbest sütunu üzerindeki başlık, kuzey yüz
- c. Naos, Güneybatı serbest sütunu, günümüzdeki zemin seviyesi
- d. Naos, Güneybatı serbest sütunu
- e. Naos, Güneybatı serbest sütunu altındaki kaide (M.S.Pekak)

Levha 106.

- a. Naos, Kuzeybatı serbest sütunu üzerindeki başlık, kuzey yüz
- b. Naos, Kuzeybatı serbest sütunu üzerindeki başlık, kuzey yüz
- c. Naos, Kuzeybatı serbest sütunu, günümüzdeki zemin seviyesi
- d. Naos, Kuzeybatı serbest sütunu
- e. Naos, Kuzeybatı serbest sütunu altındaki kaide (M.S.Pekak)

Levha 107.

- a. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütunun başlığı, kuzey yüz
- b. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütunun başlığı, batı yüz
- c. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütunun başlığı, güney yüz
- d. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütun
- e. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütunun, günümüzdeki zemin seviyesi

Levha 108.

- a. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütun, güney yüz
- b. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütun, doğu yüz
- c. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütunun altındaki kaide (M.S. Pekak)
- d. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütun, doğu yüz
- e. Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütunun altındaki kaide (M.S. Pekak)

Levha 109.

- a. Naos, kare mekanın zeminindeki sütun başlığı
- b. B mekanı, kuzey duvar ile batı duvarın kuzeyde kalan bölümünün kesiştiği yerde toprağa gömülü durumdaki başlık
- c. B mekanı, güney sütun dizisi, doğudan 4. sırada zemindeki sütun başlığı
- d. Naos, kare mekanın zeminindeki sütun başlığı
- e. 109 b deki başlık (M.S. Pekak)
- f. 109c deki başlık (M.S. Pekak)

Levha 110.

- a. Ana apsis penceresindeki paye ve başlığı (iç)
- b. B ve C mekanları arasında güney duvar önünde zeminde duran sütun
- c. Naos, güney haç kolu güney duvarı önünde zeminde duran sütun
- d. B mekanı, batı duvar önünde zeminde bulunan sütun
- e. Ana apsis, kuzey cephesinde duvar örgüsü içindeki sütunlar
- f. Doğu cephe, altta zeminde yatay durumda yerleştirilmiş sütunların kuzeydekinin altındaki sütun

Levha 111.

- a. Naos, güney sütun dizisi, doğudan üçüncü sırada zemindeki kaide
- b. Ana apsis penceresindeki paye ve başlık (dış)
- c. Doğu cephe, altta zemine yatay yerleştirilmiş sütunlar ve templon payesi

Levha 112.

- a. Doğu cephe, altta zemine yatay olarak yerleştirilmiş templon payesi
- b. Naos, güneybatı köşe odası, güney duvar önünde zemindeki lento
- c. 112b deki lento (M.S. Pekak)
- d. B mekanı, güney duvar önünde toprağa gömülü durumdaki lento / silme
- e. Naos, kuzey duvar, doğu duvar payesindeki silme
- f. Kuzey cephe, doğudaki kör kemerin doğuda oturduğu yastık görevini gören söve

Levha 113.

- a. Kuzey cephe, doğudaki kör kemerin doğuda oturduğu yastık görevini gören söve
- b. Güney cephe, doğudaki kör kemerin doğuda oturduğu yastık
- c. Güney cephe, güneydoğuda yapıyı dıştan saran duvar örgüsü içindeki sütun tipi mezar başlığı

Levha 114.

- a. Bema, kuzey duvar, piskopos
- b. Kuzey haç kolu, batı duvar, üst, Yohakim'in reddedilmesi

Levha 115.

- a. Bema, kuzey duvar, piskopos
- b. Bema, güney duvar
- c. Kuzey apsis, alt
- d. Kuzey duvar, doğuda üçüncü duvar payesinin güney yüzü, alt şerit, erkek aziz
- e. Güney duvar, doğuda üçüncü duvar payesinin kuzey yüzü,
- f. Başmelek Mikael, yüz

Levha 116.

- a. Kuzey duvar, doğuda üçüncü duvar payesinin güney yüzü
- b. Batı haç kolu, kuzey duvar, üst, Meryem'e Müjde

Levha 117.

- a. Güney batı köşe odası, Meryem Platytera, Asker aziz ve Başmelek Mikael
- b. Güney haç kolu, güney duvar, doğu bölümü

Levha 118.

- a. Başmelek Mikael, yüz (Mango ve Ševčenko 1973)
- b. Batı haç kolu ile güneybatı köşe arasındaki kemer, iç yüz
- c. Güney haç kolu doğu bölümü, ayrıntı
- d. Güney haç kolu tonozu, ayrıntı
- e. Ana apsis yarı kubbesi
- f. B mekanı, güney duvar, Ölü Portreleri, ayrıntı

Levha 119.

- a. Güney haç kolu, beşik tonozu
- b. B mekanı, güney duvar, Ölü portreleri

Levha 120.

- a. Kuzey duvar, doğu payesinin kuzey yüzü, Keşiş
- b. Ana apsis, alt

Levha 121.

- a. Güneydoğu köşe odasından bemaya geçiş
- b. Bema, kuzey duvar, batı yüzü, alt

Levha 122.

- a. Batıdan naosa bakış
- b. Batıdan naosa bakış, yakın görüntü

Levha 123.

- a. Naos, kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütun üzerindeki kemerin batı yüzündeki eğimli tuğlalar
- b. Batı haç kolu beşik tonozu

Levha 124.

- a. Batı haç kolu, batı kısmında duvar kalıntısı izleri, yakın görüntü
- b. Narteks, kuzey cephedeki kör kemere ait tuğlalar

Levha 125.

- a. Narteks, kuzey duvardaki özgün ve sonradan eklenen duvardaki örgü
- b. Kuzeybatı köşe odası ile narteks arasındaki kemerin üzerinde daha sonra örülen duvar, güneyden görünüm

Levha 126.

- a. Narteks, güney duvardaki kör kemere ait tuğlalar
- b. Narteks, güney duvardaki özgün ve sonradan eklenen duvardaki örgü

Levha 127.

- a. Narteks, güney duvar, özgün ve sonradan eklenen duvar arasındaki dilatasyon hattı
- b. Güneybatı köşe odası ile narteks arasındaki duvar payesinin üst kısmında tıraşlanmış tuğlalar

Levha 128.

- a. Naos, kuzey sütun dizisi, güneybatıdan görünüm
- b. Narteks, batı duvarın kuzeyde kalan bölümünün içindeki niş (Mango ve Ševčenko 1973)

Levha 129.

- a. Naos, kuzey haç kolu ve köşe odalarının bulunduğu yerdeki yapı (M.S. Pekak)
- b. Kemerli Kilise, Çan kulesi (Tarihsiz bir fotoğraftan)

Levha 130.

- a. Atina, Anghelokipi'deki Katalikon, plan (Melas 1972: 51)
- b. Atina, Kaisariani'deki Kilise kilise (Melas 1972: 51)
- c. Kapadokya, Çanlı Kilise, plan (Krautheimer 1986: Fig.361)
- d. Trabzon, H. Sophia Kilisesi, plan (Rice 1968: Fig. 1)
- e. Girit Adası, Mikri Episkopi, Hristos Soteris Kilisesi (Bourbodakis, Gallas ve Wessel 1983: 388)
- f. Mistra, P. Hodegetria (Apendiko) Kilisesi, plan (Rodley 1994: Fig.244)

Levha 131.

- a. Myrelaion (Bodrum Camii) Manastırı Kilisesi (Ousterhout 1999: Fig. 1)
- b. Kiti, Angeloktisti Kilisesi, plan (Soteriou 1935: 24, 25)

Levha 132.

- a. Konstantin Lips (Fenari İsa Camii) Manastırı, plan (Rodley 1994: Fig. 103)
- b. Manastır Mescidi, plan (Mathews 1976: 196)

Levha 133.

- a. Kemerli Kilise, restitüsyon (Büyükögen 1969: plan 4)
- b. Sekbanbaşı Mescidi, plan (Mathews 1976: 238)

Levha 134.

- a. Selanik, P. Ton Khalkeon Kilisesi, plan (Mango 2006: Res. 176)

- b. Arta, Blachernae Manastırı Katalikonu, plan (Rodley 1994: Fig. 225)
- c. Bulgaristan, Peslav, 4 nolu Kilise, plan (Mijatev 1974)
- d. Nessebar, İoannes Aleiturgetos Kilisesi, plan (Tschilingirov 1979: 57)

Levha 135.

- a. Palermo, Capella Palatina, Babil kulesinin yapımı (Ousterhout 1999: Fig. 30)
- b. B tipi tuğla üzerindeki damga
- c. Tuğla damgaları (Bardill 2004: Kat. No: 1255 - 12, 1256-12)

Levha 136.

- a. A tipi tuğla üzerindeki damga
- b. Tuğla damgaları (Bardill 2004: Kat. No: 1342 - 3b, 1342 - 3c, 1342 - 3d)
- c. Tuğla üzerinde elle yapılmış oluklar ve damga (Bardil 2004: Kat.No: 817 - 1h)

Levha 137.

- a. Tekfur Sarayı (Ousterhout 1999: Fig. 134)
- b. Kemerli Kilise, güney cephe, duvar örgüsü

Levha 138.

- a. Kuzey apsis, duvar örgüsü, çerçeveli teknik
- b. Latmos, Kahve Hisar Adası'ndaki Kilise'nin doğu cephesi (Ousterhout 1999: Fig. 140)

Levha 139.

- a. Kuzey cephe, duvar örgüsü içindeki tuğla ve kiremit parçaları
- b. Bizans yapı iskelesi (Ousterhout 1999: Fig. 148)

Levha 140.

- a. Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı Kilisesi (Yerasimos 2000: 136)
- b. İsa Kapı Mescidi, dama örgü motifi (Ötüken 1978: Foto. 13)
- c. Silivri, İoannes Prodromos Kilisesi (Ousterhout 1991: Fig.11)
- d. Arta, H. Theodora Kilisesi (Rodley 1994: 270)

- e. Yunanistan, Hosios Loukas Manastırı, Theotokos Kilisesi (Ousterhout 1999: Fig. 15)
- f. Nessebar, Pantokrator Kilisesi (Ousterhout 1991: Fig. 20)

Levha 141.

- a. Bursa, Yenişehir, Postinpuş Baba Türbesi
- b. Kıbrıs, Polis, Basilika (Ćurčić 1992: Fig. 18)
- c. Kemerli Kilise, Doğu cephe

Levha 142.

- a. S. Polyuktos Kilisesi, Kemer parçası (Harrison 1989: Fig.95)
- b. Zeytinbağı, deniz kenarındaki yastık
- c. İon – impost sütun başlığı (Peschlow 2008: Pl. 6. 29)
- d. Venedik, Piazzetta'daki paye, alt (Volback 1961: Fig. 208)
- e. Bulgaristan, Petrus Kilisesi, piskopos (Tschilingirov 1979: Abb. 11)
- f. Khora Kilisesi, mezar resmi (Ousterhout 2002: 86)

Levha 143. Kemerli Kilise, plan, restitüsyon 1

Levha 144. Kemerli Kilise, plan, restitüsyon 2

Levha 145. Kemerli Kilise, KK kesiti, restitüsyon 1

Levha 146. Kemerli Kilise, KK kesiti, restitüsyon 2

Levha 147. Kemerli Kilise, doğu cephe, restitüsyon

Levha 148. Kemerli Kilise, güney cephe, restitüsyon

Levha 149. Kemerli Kilise, batı cephe, restitüsyon

Levha 150. Kemerli Kilise, kuzey cephe, restitüsyon

ÖNSÖZ

Aslında her şey arkeolojik bir kazıya katılma isteğimle başladı. Bunun için kazı yapan bir öğretim üyesi ile tanışmam gerekiyordu ve tanıştım. O kişi Sacit'ti (Doç. Dr. M. Sacit Pekak). Ama küçük bir sorun vardı. Ben klasik arkeolojiye ilgi duyuyordum, Sacit ise Bizans üzerine çalışan sanat tarihçiydi. Çözümü Sacit buldu. Derslerine katılmamı, eğer hoşlanırsam kendi kazısına katılabileceğimi söyledi ve beni okula çağırdı¹. Zannederseniz 2003 yılının Mart ayıydı. Bölüme gelir gelmez beni bir odaya aldılar. Uzunca bir masa ve etrafında birçok kişi oturuyor. Ne istediğimi sordular, ben de anlattım. Meğerse bu özel öğrenci sınavıymış. Herhalde başarılı bulundum ki bölüme kabul edildim. Böylece Sacit'in doktora derslerine özel öğrenci olarak başladım. Gerçi anlatılanlara yabancıydım, ama ortam çok hoşuma gitti. Hele dönem sonunda hep birlikte yapılan Bithynia gezisini unutamıyorum².

Zaman içinde Sacit benim doktora yapmamı, bu şekilde disipline olacağımı ve konudan kopmayacağımı söyledi. Farklı bir alanda yoğunlaşan benim için, sosyal bilimlerde doktora yapmak oldukça yabancı bir işti. Ama bir kere bu işin cazibesine kapılmıştım ve kabul ettim. Tabii yine bazı sınavlara girmem gerekti³. Zaman hızla aktı, dersler, yeterlilik sınavı derken sonunda tezimi de bitirdim.

Buraya kadar anlatmaya çalıştığım gibi, beni bu alanda çalışmaya ikna eden kişi hocam ve arkadaşım Sacit'tir. Gerçi zorluklarından pek bahsetmemişti ama kendisine çok teşekkür ederim.

Yıldız hanımla (Prof. Dr. S. Yıldız Ötügen) doktora derslerinde tanıştım. Şu anda bile ondan ders almanın çok zor bir iş olduğunu düşünüyorum. Çünkü iyi hazırlanmazsanız dersinizi veriyordu! Ama zamanla derslere alıştım. Yıldız Hanım'dan belki de

1. Bir Hacettepeli olmama rağmen Beytepe Kampusu'nu çok az bildiğimi o zaman anladım. Çünkü bölümü çok zor buldum. Sosyal bilimlerin çok sevdiğim özelliklerinden biri de metinlerin dip notları. Ön söz'de dip not kullanılır mı? Bilmiyorum ama, ben doktora yeterlilik yazılı sınavımda da dip not kullanmıştım.

2. Tezimin konusunu oluşturan Kemerli Kilise'yi ilk bu gezide gördüm. Tez yapacağımı o zaman herhalde düşünmemiştim, ama yapıyı çok beğenmiştim.

3. Lisansüstü eğitim sınavında (LES, şimdi ALES) çok zorlandığımı itiraf etmem gerekir.

öğrendiğim en önemli şey işimi ciddiye alıp, sıkı çalışmak oldu. Kendisine çok teşekkür ederim.

Sema (Doç. Dr. Sema Doğan)'dan doktora dersi alamadım, ama tezimin “Mimari plastik” bölümünü için birlikte çalıştık. Bu bölümü onun değerli katkıları ile yazdım. Bunun için kendisine çok teşekkür ediyorum.

Macit (Doç. Dr. V. Macit Tekinalp)'i ilgi çekici fikir ve projeleri ile tanıdım. Tabii tezim için de birlikte fikir alışverişleri yaptık. Bunun yanında bazı kaynaklardan beni haberdar etti ve “Malzeme” bölümünde tuğlaların değerlendirilmesinde bana yardımcı oldu. Bunun için kendisine çok teşekkür ederim.

Mustafa Bey (Doç. Dr. Mustafa Akpolat), yapıdaki çalışmalara katılma özverisinde bulundu ve çizimlerin kontrollerini yaptı. Bu nedenle kendisine çok teşekkür ediyorum.

Tezin oluşmasında bana en büyük desteği Bülent (Araştırma görevlisi Bülent İşler) vermiştir. Yapıdaki ölçüm çalışmalarına bizzat katıldığı gibi, tezdeki tüm plan ve rölöveler onun eseridir. Benim çizimlerle ilgili bitmek tükenmek bilmeyen isteklerimi anında karşılaması da onun iyi niyetinin göstergesidir. Bunun için kendisine çok teşekkür ediyorum.

Nilüfer (Dr. Nilüfer Peker) çok sıkışık bir zamanımda yardım önerimi kabul etti. Zamanın azlığına rağmen ciddi bir çalışma ile tezin “Duvar resimleri” bölümünü yazmamı sağladı. Bunun için kendisine çok teşekkür ederim.

Ceren (Dr. Ceren Erel)'de aradığım kaynakların teminini sağladı. Bunun için kendisine çok teşekkür ediyorum.

Başta Anabilim Dalı başkanı Serpil (Prof. Dr. Serpil Bağcı) olmak üzere isimlerini tek tek saymadığım için kendilerinden özür dileyerek, bölümün tüm öğretim üye ve görevlilerine bana gösterdikleri sıcak ilgi ve alakaları için çok teşekkür ederim.

Bunca teşekkürle rağmen her şeyin toz pembe olduğunu düşünmemek gerek. Elbette ki yaşadığım hayal kırıklıkları da olmuştur. Ama ben onları zamanın vazgeçilmez yıpratmasına bırakıyorum.

Artık aileme geçebilirim. Eşim Ayşen (Doç. Dr. Ayşen Aksöyek) yoğun ve stresli iş yaşantısına rağmen, ev işlerinin hemen hepsini üzerine alarak bana çalışma ortamı yaratmıştır. O olmasaydı herhalde böyle bir işe kalkışmam mümkün olmazdı. Bana gösterdiği sabır için kendisine çok teşekkür ediyorum. Sevgili kızım Ezgi'nin yapıdan alınan harç örneklerinin paketlemesindeki yardımlarını yaşamım boyunca unutmam mümkün değil. Kendisine çok teşekkür ediyorum⁴. Bu arada son aylardaki gerginliğim nedeniyle beni telefonla bile aramaya çeken, yetişmemde büyük katkısı olan ağabeyimden (Op. Dr. Ahmet Aksöyek) de özür dilerim.

Bana göre bu tez, sanat tarihi alanında benim başlangıcım. Bu nedenle bu eseri beni başlatanlara, yani varlık nedenlerim olan anne ve babama ithaf ediyorum. Babamla on iki yaşımdan beri maddi dünyada birlikte değilim. Ancak eminim ki o, yaptıklarımın mutluluk duyuyordur. Annem ise bu işe kalkışmamdan pek hoşnut olmadı. Çünkü ben, hala onun küçük oğluyum ve benim yorulmamı istemiyor.

Sözlerimi bilinen bir anekdotu kendime uyarlayarak bitiriyorum; Sakın anneme benim sanat tarihçi olduğumu söylemeyin, o hala beni tıpçı sanıyor⁵.

4. Tez bittiğine göre artık kızımınla birlikte bateri derslerine ağırlık verebileceğim için çok mutluyum.

5. Tıpçı Beytepe Kampusunda tıp doktoru anlamında bir söz. İlk duyduğumda oldukça yadırgamakla birlikte giderek alıştım, hatta hoşuma gitmeye başladı. Hem, simitçi, muslukçu ve hatta sanat tarihçi olduğuna göre neden tıpçı olmasın.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Serdar Aksöyek

Doğum yeri ve Tarihi : İstanbul, 1956

Eğitim Durumu

Lisans öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi
Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi, İş idaresi
Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : -

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri : -

İş Deneyimi

Stajlar : -

Projeler : -

Çalıştığı Kurumlar : Hacettepe Hastaneleri, İç Hastalıkları Anabilim Dalı
Ankara, Etimesğut, 400 Yataklı Hava Hastanesi
Balıkesir, Gönen Devlet Hastanesi
İstanbul, Koşuyolu Kalp ve Araştırma Hastanesi
Hacettepe Hastaneleri, Kardiyoloji Anabilim Dalı

İletişim

E- Posta Adresi : aksoyek@Hotmail.com

Tarih : 03.07. 2009

1. GİRİŞ

Üzerinde doğup yaşadığımız bu topraklar, Doğu ve Batı kültürlerinin kaynaştığı, binlerce yıldır birçok uygarlığın beşiği ve köprüsü olmuştur. Ortaçağ'ın en güçlü imparatorluklarından biri olan Bizans İmparatorluğu'da Anadolu'da kurulmuştur ve merkezi de yurdumuzdur. Ancak ne yazık ki bu uygarlıktan kalan ve çoğu yurdumuz sınırları içindeki mimari eserler yeterince araştırılmamıştır. Araştırılanların da çoğunun yabancı bilim adamları tarafından yapılmış olması en büyük eksikliğimizdir¹.

Bizans İmparatorluğu'nun dini ve siyasi tarihinde çok önemli bir yeri olan Bithynia'daki yapılar hakkındaki monografik çalışmalar son derece azdır². Zeytinbağı'ndaki yapılar üzerine yapılan çalışmaların da büyük bölümü toplu tanıtımlardır ve yine çoğu yabancı bilim adamlarınca yapılmışlardır³. Ülkemizden bu yerleşimdeki yapıları tanıtan genel kapsamlı yayınların sayısı azdır. Zeytinbağı üzerinde en ayrıntılı çalışmaları tez danışmanım M.S. Pekak gerçekleştirmiştir⁴.

Bizans mimarisi üzerine çalışan araştırmacılar, değerlendirmelerinde değişik yaklaşımlar kullanmışlardır⁵. Ancak bu yaklaşımların hiç biri tek başına yeterli olmamaktadır (Buchwald 1986: 1 – 4, Mango 1991: 40 – 44, Mango 2006: 7 – 9). Bu

1. Bu çalışmaların büyük çoğunluğunu İstanbul'daki çalışmalar oluşturmaktadır. Monografik çalışmalardan bazı örnekler şunlardır: The Kariye Djami (Underwood 1966), Die Irenenkirche in İstanbul (Peschlow 1977) , The Myrelaion (Bodrum Camii) in İstanbul (Striker 1981), The Architecture of the Kariye Camii in İstanbul (Ousterhout 1987), Hagia Sophia (Mainstone 1988), A Temple For Byzantium (Harrison 1989), Kalenderhane in İstanbul (Striker ve Kuban 1997). İstanbul dışından örnekler; The Church of Hagia Sophia at Trebizond (Rice 1968), The Byzantine Church at Dereağızı and its decoration (Morganstern 1983), Alahan (Gough 1985), Tokalı Kilise (Epstein 1986).

2. Bu bölgede monografik yayın olarak Buchwald'ın "The Church of The Archangels in Sige near Mudania" (1969) örnek olarak verilebilir. Evangelides'in Zeytinbağı ile ilgili monografik çalışması varsa da yapılar ile ilgili bilgiler yetersizdir (1934).

3. Bu konuda geniş bilgi Bölüm 2.4.2 de verilmiştir.

4. Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii'ne ait doktora çalışması Pekak tarafından gerçekleştirilmiş, ancak kitap olarak yayınlanamamıştır. Kendisinden bu çalışmayı yayınlama kararı aldığını öğrenmekten büyük mutluluk duymakla birlikte, metinde belirttiğim düşüncelerimin geçerliliğini koruduğu kanaatindeyim. Pekak'ın Zeytinbağı ile ilgili yayınları için Bkz Bölüm 2.4.2

5. Buchwald bu yaklaşımları; kronolojik, coğrafi, tipolojik, işlevsel, sembolik ve ikonografik, sosyo-ekonomik, üslupsal ve belirli bir özelliğin - başlıkların, duvar tekniğinin, plan tiplerinin, süsleme, tonoz çeşitlerinin – dikkatli bir şekilde incelenerek tartışılması şeklinde sekiz başlık altında toplamıştır (1986: 1 – 4). Mango ise bu yaklaşımları; tipolojik, sembolik veya ideolojik, işlevsel ve sosyo - ekonomik olmak üzere dört başlık altında tartışmıştır (1991: 40 – 44)

nedenle sunulan ‘‘Zeytinbağı, Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise’’ başlıklı bu çalışmada, kullanılan yaklaşımlar mümkün olduğunca birlikte kullanılmıştır.

Tezin esas amacı, bir Bizans dönemi yapısının mimari olarak tanıtılması, belgelenmesi ve değerlendirilmesidir. Bunun yanında diğer amaçlar şöyle sıralanabilir;

- a. Kilisenin zgn durumu hakkında ve yapıdaki değerlikler üzerine öneriler sunmak
- b. Yapı ile ilgili sorunları ortaya koymak ve bu sorunların bazılarına zm nerileri aramak
- c. Benzer plan özelliği taşıyan diğer yapılarla karşılaştırarak, Bizans mimarisi içindeki yerini saptamak
- d. Eldeki verileri, diğer yapılarla karşılaştırarak tarihleme önerisinde bulunmak
- e. Bu alışma sonucu üretilen bilgilerin gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak

Tekrar belirtmek gerekir ki, bu tezin kilisenin bütün sorunlarını zmek gibi iddialı bir amacı yoktur. Pekak’ın kendi doktora tezinin giriş bölümünde H. Hallensleben’den aktardığı;

‘‘ .. doktora çalışması olarak tek yapının seçilmesi durumunda; yapılması gereken ilk şeyin o yapının tam ve doğru olarak belgelenmesi, tanımlanması, sonra sorunların açık ve anlaşılır biçimde sıralanması, en son olarak da bu sorunlardan mümkün olanlar hakkında zm nerileri bulunması..’’ (Pekak 1991: 2)

sözlerine aynen katılıyorum. Bunun yanında sorun saptamak ve bu sorunlara zm nerileri bulmak için zihni çalıştırmanın, bir tezin en önemli ögesi olduğuna da inanıyorum.

1.1. YÖNTEM

Bu çalışma için öncelikli olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan gerekli olan izinler alınmış, sonra kütüphane ve arazi çalışmaları ile tez sürdürülerek yazım aşamasına geçilmiştir⁶.

Çalışmanın ilk aşamasında, çalışılan bölge, yerleşim ve yapı hakkında yayın taraması yapılmıştır. Bunun için, Ankara'da Hacettepe Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu ve İngiliz Arkeoloji Enstitüsü kütüphaneleri ile İstanbul'da Alman Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinden yararlanılmıştır⁷.

Çalışmanın ikinci aşamasını arazi çalışmaları oluşturmaktadır. Bu amaçla 2006 – 2009 yılları arasında, Kemerli Kilise'de arazi çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁸. Bu çalışmalar kapsamında mimari tasvirler yapılmış, malzeme ve teknik ayrıntılı olarak incelenmiş, yapının elli iki ayrı yerinden harç örnekleri alınmıştır. Alınan harç örnekleri Ankara Üniversitesi, Başkent Meslek Yüksek Okulu, Restorasyon - Konservasyon Programı Malzeme Araştırma ve Koruma Laboratuvarı ile Ankara Üniversitesi, Biyoteknoloji Enstitüsü Enstrumantal Analiz Birimi (EAB) çatısı altında faaliyet gösteren Ankara Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü Petrografi Uygulama ve Araştırma Laboratuvarı'nda analiz ettirilmiştir⁹. Yapı iki binin üzerinde yüksek çözünürlüklü dijital fotoğraf ile belgelenmiştir¹⁰.

6. Giriş bölümünde verilen amaçlar doğrultusunda bazı sondaj çalışmalarının yapılması planlanmış, ancak Kültür ve Turizm Bakanlığı 01.02.2007 tarih ve B.16.0.KVM.0.12.01.00.222.11. / 16717 sayılı yazısı ile sondaj veya kazı yapılmasını uygun görmemiştir. Yapının çatısındaki çalılar nedeniyle çalışmanın güçlüğü karşısında bakanlıktan temizleme için izin istenmişse de 11.01.2008 tarih ve B.16.0.KVM.0.12.01.222.11 / 11263 sayılı yazı ile yapıya fiziki müdahalede bulunulamayacağı bildirilmiştir.

7. Tez danışmanım M.S. Pekak'ın arşivinden yararlanmam büyük kolaylık sağlamıştır.

8. Yapı, bu çalışma için ilk olarak 6 – 10 Aralık 2006 tarihinde tarafımdan incelenmiştir. 29 Kasım – 1 Aralık 2007 de Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyeleri Doç. Dr. M.S. Pekak, Doç. Dr. M. Akpolat, araştırma görevlisi B. İşler ve harita mühendisi S. Memilioğlu eşliğinde yapıda yeniden çalışılmıştır. 8 – 13 Nisan 2008 de B. İşler, S. Memilioğlu ve Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü araştırma görevlisi N. Aydoğan (İşler) eşliğinde yapıdaki ölçüm çalışmaları tamamlanmıştır. Bu çalışmaya 12 Nisan 2008 de M.S. Pekak'ta katılmıştır. Yapı 9 – 11 Mayıs ve 19 – 21 Eylül 2008 tarihlerinde iki kez tarafımdan çalışılmış, son olarak 6 – 8 Şubat 2009 tarihinde B. İşler eşliğinde incelenerek eksik bilgiler tamamlanmıştır.

9. Harç analizleri Ali Akın Akyol, Doç. Dr. Yusuf Kaan Kadioğlu (Petrografi), Selver Tekin, Gülşen Albuz, Orhan Karaman'dan oluşan ekip tarafından yapılmıştır.

10. Yayın taraması sırasında yapıya ait eski fotoğraflarda incelenmiştir.

Mimari çizimler için, arazide total station kullanılarak yapının 1100 noktasından alınan ölçüm verileri netcad programına aktararak ölçülen noktalar birleştirilmiştir. Daha sonra bu veriler gerekli çizimlerin yapılabilmesi için autocad programına geçirilmiş, sonuçta “Mimari Tanıtım” bölümünde ayrıntıları verileceği üzere altı plan, on dört kesit rölövesi ve dört cephe rölövesi olmak üzere yirmi dört pafta çizim hazırlanmıştır¹¹. Cephelerin duvar örgüsünü gösterebilmek amacıyla, tekniğine uygun olarak fotoğraflar alınmış ve autocad programında cepheler işlenmiştir¹². Daha sonra planın iki, cephelerin dört ve bir kesitin (KK kesiti) iki olmak üzere sekiz restitüsyon çizimi gerçekleştirilmiştir.

Tez, “Giriş”, “Zeytinbağı (Tirilye)”, “Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise”, “Değerlendirme”, “Sonuç” ve “Kaynaklar” olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır.

“Giriş” bölümünde tezin yöntemi üzerinde durulmuş, bölümün sonunda Zeytinbağı'nın bulunduğu Bithynia bölgesinin tarihi kısaca özetlenmiştir¹³.

İkinci bölümde Zeytinbağı'nın coğrafi özelliklerinden bahsedilmiş ve tarihçesi verilmiştir. Tarihçe ‘Bizans öncesi’, ‘Bizans Dönemi’ ve ‘Bizans sonrası’ alt başlıkları altında incelenmiş, bu arada yerleşimin adı üzerine öne sürülen görüşler aktarılmıştır. Bu bölümün son kısmı yerleşim hakkında bilgi veren seyahatnameler ve araştırmaları tanıtmaya ayrılmıştır.

Üçüncü bölüm yapının tanıtılmasına ayrılmıştır. Kilisenin yeri ve adı üzerinde kısaca durulduktan sonra, yapı ile ilgili araştırmalar hakkında bilgi verilmiştir. Sonra yapının ayrıntılı mimari tanıtımına geçilmiş, plan, cephe ve kesit çizimlerine ek olarak fotoğraflarla birlikte yapı tanıtılmıştır. Çalışmanın asıl konusu kilisenin mimarisi olmakla birlikte, yapıdan ayrı düşünülmeyecek olan malzeme, teknik ve süsleme

11. Arazi çalışmaları sırasında total station ile ölçümler harita mühendisi Süleyman Memilioğlu ve Bülent İşler tarafından gerçekleştirilmiş, autocad programındaki çizimleri Bülent İşler yapmıştır. Çizimlerdeki SM, Bİ, kısaltmaları emeği geçen bu kişilere aittir.

12. Kesit rölövelerinde duvar örgüsü işlenmemiştir. Ancak cepheler Mimar Fatma Nur Yollar tarafından işlenmiştir.

13. Bu bölge aslında “Opsikion teması” olmakla birlikte, yayınlarda antik ismi Bithynia tercih edilmektedir. Bu nedenle aynı isim kullanılmıştır.

üzerine bilgiler verilmiş, yapıdaki mimari plastik parçalar ve duvar resimleri katalog halinde ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm yapının değerlendirildiği bölümdür. Önce yapının daha önce çizilmiş planlarından faydalanılarak, mimari plastik, malzeme ve harç analizleri eşliğinde kilisenin evrelendirilmesi yapılmıştır. Bu sırada saptanan sorunlara, çözüm önerileri getirilmeye çalışılmış, yapının özgün durumunu belirlemeye yönelik ipuçları değerlendirilmiştir. Bir kere daha belirtmek gerekir ki, yapılan önerilerde kesin çözüm bulmak iddiası yoktur. Aslında bazı sorunların sondaj veya kazı çalışmaları ile doğrulanabileceği ve bu yöntemlerin tez kapsamını aştığı da açıktır.

Evrelendirme aşamasından sonra, yapının özgün halinin kapalı Yunan haçı plan tipini yansıttığı düşünülerek, bu plan tipi hakkındaki bilgiler ana hatları ile derlenmiş, daha sonra Başkent, yakın çevre, Anadolu, Yunanistan ve Balkanlar'daki yapılarla karşılaştırılarak, Kemerli Kilise'nin Bizans mimarisi içindeki yeri saptanmaya çalışılmıştır.

Değerlendirme bölümünde malzeme, teknik ve süsleme üzerinde ağırlıklı olarak durulmuştur. Özellikle, yapının biri insitu olmak üzere damgalı tuğlalar barındırması bu konuda detaylı araştırma yapmak gereğini doğurmuştur. Yapıdaki mimari plastik parçalar ve duvar resimleri, mimari değerlendirmeye yardımcı olacak ölçüde değerlendirmeye alınmıştır. Bu bölümün sonunda eldeki veriler eşliğinde restitüsyon önerilerinde bulunularak, bu öneriler çizimlerle gösterilmiştir

“Sonuç” bölümünde, tezin genel bir özeti verilmiş, yapının Bizans mimarisi içindeki yeri ve tarihlendirilmesi üzerinde durulmuştur.

Son olarak “Kaynakça” bölümünde, faydalanılan eserler alfabetik bir liste halinde sunulmuştur.

Bu çalışmanın en azından Kemerli Kilise'nin ayrıntılı bir mimari tanıtımı ve belgelenmesini sağladığı düşünülebilir. Bunun yanında yapıdaki bazı sorunların

saptanması ve bu sorunların bazılarına çözüm önerileri getirmesi yönünden de değerlendirilmesi gerekir. Aslında yapıda yapılacak temizlik ve sondaj çalışmasının yararlı olacağı da açıktır.

1. 2. BÖLGENİN KISA TARİHÇESİ

Marmara Denizi'nin güney kıyıları ve bu denize komşu Anadolu'nun kuzeybatısı tarihi kaynaklarda Bithynia olarak adlandırılmaktadır. Bölgenin adı ve sınırları zaman içinde birçok kez değişikliğe uğramıştır. Ancak Bithynia bölgesi genel olarak kuzeyde İstanbul Boğazı ve Karadeniz, batıda Marmara denizi ve Karadere (Rhyndakos) ırmağı, güneyde Apolyont (Apollanias) gölü ile Uludağ (Olympos)'ın kuzey yamaçları arasında uzanan bölge, doğuda Sakarya (Sangarios) nehri'nin orta kısımlarının sınırladığı yaklaşık 20 bin km² lik bir alandır¹⁴ (Kiepert 1878: 99, Meyer 1897: 505 – 539, Janin 1921: 168, Schultze 1922: 238, Philippon 1939: 142 - 143, Schneider 1954: 412 – 422, Restle 1966: 719 - 724, Crammer 1971: 170) (Lev. 1a).

Bölgenin ilk sakinlerinin Mysia ve Frigya kökenli olduğu düşünülmektedir. M.Ö 900 yıllarında Trakya'dan bu bölgeye gelerek yerleşen Bithynialılar nedeniyle bölge bu isimle anılmaya başlamıştır (Shultze 1922: 240, Restle 1966: 719). Daha sonraki yıllarda da bölgeye yeni yerleşimler olmuş, Yunan kolonizasyonu sırasında yeni şehirler kurulmuştur (Mansel 1971: 165 - 67)¹⁵. 7. yüzyılda Slavlar (Ostrogorski 1981: 122), 9. yüzyılda da Ermeniler (Janin 1921: 177) bölgede iskan edilmiş, böylece Bithynia kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur.

Zipoites M.Ö 297'de bağımsız bir Bithynia krallığı kurmuş, yaklaşık yüz yıl sonra bu krallık Roma ile anlaşarak bir birlik oluşturmuştur (Restle 1966: 719). Son kral Filipator'un (M.Ö 94 - 74) ölümünden sonra bölge Roma İmparatorluğu'na katılmıştır. Daha sonra bölgenin sınırları doğuda Samsun (Amisos)'a kadar genişletilmiş, İmparator Trianus döneminde bölgenin adı “ Bithynia ve Pontos” olmuştur (Janin,1921: 168).

I. Theodosius (373-395) döneminde Sakarya nehrinin batısı Bithynia, doğusu Pontos olmak üzere ikiye ayrılmış (Janin 1921: 168), Herakleios (610 - 641) döneminde Bizans İmparatorluğu' nun yeniden düzenlenen thema sistemi içinde Opsikion teması

14. Tez danışmanım M.S. Pekak kendi tezi ile ilgili topladığı bilgi, belge ve dökümanları tarafıma vermiş, bunları ve tezindeki bilgileri kullanmama izin vermiştir. Bunun için de kendisine teşekkür ederim.

15. Zeytinbağı (Trigleia)'nın da Byzantion' bağlı bir Yunan kolonisi olduğu bilinmektedir (Corsten 1987: 47 – 48).

adını almıştır. Bu dönemde, batıda Edremit körfezi, kuzeyde Marmara denizi ve Sinop'a kadar Karadeniz, doğuda Armenikon, güneyde Kharsianon, Kappodokia, Anatolikon ve Trakesion theması ile sınırlanan Opsikion theması 9. yüzyılda dört küçük bölüme ayrılmıştır. (Janin 1921: 178, Ostrogorski 1981:125). En doğuda merkezi Amasya (Amaseia) olan Paphlagonia, onun batı ve güneyinde Bukellarion, kuzeyde merkezi İzmit (Nikomedia) olan Optimaton ve en batıda Opsikion themaları yer almıştır (Lev. 1b).

Bithynia Bizans İmparatorluğu zamanında birçok kez düşman ordularının akınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. 3. yüzyılda Gotlar, 7. yüzyılda Persler, 8. yüzyılda ise Araplar bölgeye akınlar düzenlemişlerdir¹⁶. 11. yüzyıldan itibaren Selçuklular bu bölgede görülmeye başlamışlardır¹⁷. 1097'de Haçlılar, 1105 de tekrar Selçuklular bölgeye hakim olmuşlardır. Latinler'in 1204'de İstanbul'u almalarından sonra bölge yeniden önem kazanmış ve İznik 1261'e kadar Laskaris ve Palaiologoslar'ın başkenti olmuştur (Restle 1966: 720, Janin 1921: 172 - 173).

Osmanlı Beyliği 14. yüzyıl başlarından itibaren bölgeye hakim olmaya başlamıştır. Bursa 1326'da, İznik 1330'da, Gemlik 1334'de ve İzmit 1337'de Osmanlıların eline geçmiştir (Waechter 1903: 51 – 65, Hasluck 1910: 200 – 205, Janin 1921: 300 – 319, Uzunçarşılı 1982: 117 – 128, Hammer 1983: 106). Balıkesir ve Çanakkale çevresini ellerinde bulunduran Karesi Oğulları'nın da Osmanlı Beyliği'ne katılmasıyla Türkler'in bölgedeki hakimiyeti daha da güçlenmiştir¹⁸. Bölgedeki büyük ve önemli şehirlerin hangi tarihlerde Osmanlılar'ın eline geçtiği ufak farklılıklarla da olsa bilinmekle birlikte, küçük yerleşimlerin, örneğin Zeytinbağı (Trigleia) ve Kumyaka (Sige)'nin hangi tarihlerde fethedildiği bilinmemektedir (Pitcher 1972: 38, Mango ve Ševčenko 1973: 236). Ancak bölge Türkler'in eline geçtikten sonra da, özellikle deniz kıyısındaki bazı yerleşimlerde Hıristiyan halkın yaşamlarını sürdürdükleri bilinmektedir (Waechter 1903: 60).

16. Araplar 717 - 18, 727, 760 ve 790 yıllarında bölgeye akınlar düzenlemişlerdir (Janin 1921: 172 -173)

17. Selçuklular 1076 yılından itibaren 20 yıl süreyle İznik'i ellerinde tutmuşlardır (Restle 1966: 720).

18. Karesi Oğulları hakkında Bkz. Uzunçarşılı 1984: 96 - 103.

Başkent'e yakınlığı, önemli ticaret ve sefer yollarının bölgeden geçiyor olması nedeniyle Bithynia, Bizans siyasi ve dini tarihinde büyük bir rol oynamıştır¹⁹.

Bölge, 1. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlaşmaya başlamış, sonraki yüzyıllarda Bizans dini yaşamının önemli bölgelerinden biri haline gelmiştir (Hannack 1902: 477 - 478, Hasluck 1910: 207 - 209, Janin 1921: 180 - 182, Schultze 1922: 244 - 257). İznik (Nikea), İzmit (Nikomedia) gibi dini ve siyasi açıdan önemli şehirlerin yanı sıra Gemlik (Kios), Mudanya (Apameia) ve Bursa (Prousa) gibi yerleşimler de önemli dini merkezler olmuşlardır. I. ve VII. Ruhani Konsil (325 ve 787) İznik'te toplanmıştır.

Bölge, aynı zamanda Bizans manastır yaşamının da önemli merkezlerinden biridir (Philippson 1939: 134, Beck 1959: 209). Özellikle İkonoklasms (Tasvir karşıtı) döneminde, yönetimin baskısına karşı direnen rahipler bu bölgede örgütlenmişler, bu dönemin sona ermesinden sonra, daha da güçlenerek manastır kurallarını yeniden düzenlemişler, Uludağ ve çevresini içine alan Bithynia'yı Bizans manastır yaşamının merkezi haline getirmişlerdir (Mango 2006: 144).

Bizans'ın dini ve siyasi tarihinde önemli rolleri olan Theodoros Studites, amcası Platon, Theophanes, Methodios ve Niketas gibi rahipler Bithynia'da yaşamışlar ve manastırlar kurmuşlardır²⁰.

Çoğu 8. ve 9. yüzyıllarda kurulmuş olan manastırlar başlıca dört bölgede toplanmaktadır (Beck 1959: 209 - 210). Birinci grup Uludağ yamaçlarında yer almakta, ikinci grup Bursa'nın doğusundaki vadilerde, üçüncü grup Karadağ (Sigriane) yamaçlarında, dördüncü grup ise Mudanya körfezi ve batısında bulunmaktadır. Ancak Bithynia'daki Bizans dönemi yapılarının pek çoğu günümüze gelememiştir. Yapıların çoğu bölgedeki savaşlar sırasında tahrip olmuşsa da, bunun yanı sıra yüzyıllar boyunca olagelen depremler de bölgedeki yapıların büyük oranda hasar görmesine neden

19. Altı ana ticaret yolundan biri, İznik'ten başlayarak batıya uzanıyor, Yalova (Pylai)'dan gelen ikinci bir yolla Gemlik (Kios)'de birleşerek Daskylion üzerinden Miletopolis'e ulaşıyordu (Ramsay 1890 : 179-200, Janin 1921 : 179).

20. Özellikle İmparatoriçe Eirene döneminde (780 - 802) manastır yaşamı canlanmış ve yeni manastırlar inşa edilmiştir. Manastırlar ve tarihi için Bkz. Herges 1897 - 98: 274 - 280, Hasluck 1910, Janin 1921: 182, Menthon 1935, Beck 1959, Janin 1975: 6 - 192.

olmuştur (Restle 1966: 720)²¹. 31 Ocak 1855 depreminde Bursa ve çevresinde birçok yapının yıkıldığı bilinmektedir (Zachariadou 2001: 138 – 140, Oğuzoğlu 2001: 81 – 88). Evangelides'in verdiği bilgilere göre bu deprem sırasında Kemerli Kilise'de büyük hasar görmüştür (1889: 93 – 96)

21. Bizans kaynakları Konstantius (337 – 361), II. Theodosius (408 - 450), Zenon (474 – 475), I. İustinianus (527 – 565), III. Leon (717 – 741) ve VI. Leon (886 – 912) dönemlerinde bölgede büyük hasara yol açan depremleri bildirmektedirler (Restle 1966: 720, Kılıç 2001: 67 – 70). 1063 yılında başlayıp aralıklarla iki yıl boyunca süren depremlerde de bölgede birçok yapı harap olmuştur (Janin 1921: 176, Schneider ve Karnapp 1938: 5).

2. ZEYTİNBAĞI (TİRİLYE)

2. 1. COĞRAFİ ÖZELLİKLER:

Bursa ili, Mudanya ilçesine bağlı olan Zeytinbağı (Tirilye), Marmara Denizi'nin güneydoğusunda yer alan bir bucak merkezidir (Lev.2, 3). Yerleşimin doğusunda Kumyaka (Sige/Siyi), batısında Yalıçiftlik, güneyinde ise Kaymakoba ve Mirzoba köyleri bulunur. Zeytinbağı 11 kilometre uzunluğunda bir şose ile Mudanya'ya ve 25 kilometrelik asfalt bir yolla da Bursa' ya bağlanır. Ayrıca 25 kilometrelik başka bir şose ile de Karacabey'e bağlantısı vardır. Gemlik üzerinden Bursa'ya doğru 3 kilometre uzaklıktaki Engürücük sapağından girilerek Kurşunlu, Güzelyalı, Mudanya üzerinden de Zeytinbağı' na ulaşılır (Lev. 4).

Yerleşim merkezi 56 km² olmakla birlikte, köyleri de dahil edilirse 280 km² lik bir alana yayılmaktadır. Nüfus, 1870 sayım sonuçlarına göre, 55'i Türk, 1660'ı Rum olmak üzere 1715 bulunmuş, 1907 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde 820 hane saptanmıştır. Cumhuriyet döneminde nüfus, 1927'de 2516, 1970'de 2232, 1997'de 2280 şeklinde durağan bir yapı göstermektedir. Zeytinbağı'nın nüfusu 2000 yılı sayım sonuçlarına göre 2387'dir ve yerleşimde 937 hane bulunmaktadır (Alper 2004: 3).

Zeytinbağı, kuzeydoğudan güneybatıya doğru alçalan vadilerle yarılmış bir alan üzerinde konumlanmıştır. Yerleşimin yüksek kısımlarını Nilüfer çayı vadisi ile Marmara denizi arasında kalan, ortalama yüksekliği 300 – 350 metre olan tepeler meydana getirmektedir. Yerleşim merkezinin yer aldığı vadi tabanında yerli halkın “Manastır Deresi” olarak adlandırdıkları bir dere bulunur. Ancak derenin üstü 1950' lerde tamamen kapatılmış ve günümüzdeki İskele Caddesi haline getirilmiştir (Lev. 5a) (Alper 2004: 10)¹. Jeolojik olarak bölgede kumtaşı, marn, kireç taşı gibi tortul kütleler geniş bir alanı kaplamaktadır. Genel olarak Akdeniz ikliminin özelliklerine sahip olmakla birlikte, kuzeyden esen rüzgarlar nedeniyle yazlar Ege'den daha serin, kışlar daha soğuk geçer. En yağışlı mevsim ilkbahardır ve ortalama sıcaklık 15.3⁰C dir.

1. İskele caddesi denizden karaya doğru 0 ile + 60 m kotlarındadır.

Zeytinbağı, özellikle zeytin olmak üzere meyve ağaçları açısından zengin yeşil bir bitki örtüsüne sahiptir (Lev. 5b). Geçmişte Bursa'da ipek üretiminin yaygın olduğu zamanlarda, burada da dut ağaçlarının çok sık olması nedeniyle ipekböcekçiliği yapılmışsa da günümüzde önemini kaybetmiştir. Aynı şekilde 19. yüzyılda bölgede şarapçılık ve dolayısı ile sirke üretimi de yaygın iken günümüzde şarapçılıkta aynı kaderi paylaşmış görünmektedir².

Günümüzde halkın çoğu geçimini zeytincilik ve zeytinyağı üretiminden kazanmaktadır. Balıkçılık eskisi kadar olmasa da halkın geçim kaynaklarından biridir. Son zamanlarda turizm de gelir kaynağı olmaya başlamıştır.

2. Hasluck 1906'da yayınlanan makalesinde, vadinin asma, zeytin ve dut ağaçları ile kaplı olduğunu anlatmaktadır (Hasluck 1906 - 7: 285). Ortaçağ'da şarapları ile çok ünlü olan Tirilye'de şarapçılık Osmanlı döneminde önemini kaybetmiştir. 1906'daki Hüdavendigâr Salnamesi'nde yerleşimin başlıca üretimleri arasında zeytinle birlikte koza üretimi de vardır (Dostoğlu 2000: 137 – 40).

2. 2. TARİHÇE

2.2.1. Bizans dönemi öncesi:

Zeytinbağı'nın Bizans öncesi tarihi oldukça belirsizdir. Hiçbir antik dönem kaynağında "Trigleia" adında bir yerleşimden bahsedilmemekte, ancak MÖ 425 -24 ve 241 tarihli Atina'ya vergi ödeyen şehirlerin belirtildiği listelerde "Brylleion Tereiası" adında bir yerleşimin ismi geçmektedir (Evangelides 1888: 279, Meritt, Wade-Gery ve Mc Gregor 1939: 424 – 25, Corsten 1987: 47, Pekak 1991: 11).

Zeytinbağı'lı bir tarihçi olan Evangelides, yerleşimin antik çağlardaki adının "Brylleion" olduğu görüşündedir (Evangelides 1889: 275 – 86, 1934: 9 -11, 15). Yazara göre önceleri deniz kenarından içeride Posedidonion adındaki yarım adanın bir tepesinde yer alan Brylleion, daha sonra deniz kenarına taşınmış ve Ortaçağ' da burada bulunan manastırın adını alarak Trigleia olmuştur (Evangelides 1888: 274 -75). Araştırmacıya göre Brylleion MÖ 487 yılında bir Dor kolonisi olarak kurulmuş ve Atina'ya vergi ödemiştir (Evangelides 1888: 276, 1889: 93 -96, 1934: 10 -11).

Daha sonra bazı araştırmacılar da Evangelides'in görüşünü biraz kuşkuyla da olsa paylaşmışlardır (Kleonymos ve Papadopoulos 1867: 43, Burchen 1897: 925 -27, Hasluck 1910: 55, Menthon 1935: 27, Ruge 1939: 134 -35, Luis 1949: 43, Beck 1959: 210).

Ancak bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapmış olan Corsten, Mudanya (Apameia) ve Yalova (Pylai)'daki yazıtları ele aldığı araştırmasında bu bölgede Brylleion adında bir yerleşimin bilindiğini, ancak Zeytinbağı ile ilgisinin olmadığını ileri sürmüştür. Yazara göre Brylleion bir Kolophon kolonisidir, MÖ 433 – 429 ve 418 – 417 yıllarına ait Atina Deniz Birliği listelerinde adı geçmektedir ve Atina' ya ödediği vergi miktarına göre nüfusu 1600 civarında olmalıdır. Araştırmacı yerleşimin adının daha sonra "Myrleia" olduğunu, Bithynia kralı Nikomedes Epifanes (MÖ 149 – 128/7) döneminde ise adının, kralın annesinin adına atfen "Apameia" olarak değiştiğini ileri sürmektedir (Corsten 1987: 10). Şehir bundan sonra sırasıyla Roma ve Bizans

imparatorluklarının egemenliğine girmiştir. Corsten'e göre Apameia, Bizans döneminde piskoposluk merkezlerinden biridir ve İustanianus dönemi (527 – 565) kaynaklarında Bithynia'da olduğu bilinmektedir. 10. yüzyılda VII. Konstantinos Porphyrogenetos (913 – 959)'un thema düzeni ile ilgili kitabında Opsikion Theması içinde gösterilmektedir (Corsten 1987: 43). Ortaçağ Portulan haritalarında şehrin “Muntania” olarak anıldığını belirten Corsten böylece Brylleion - Myreleia – Apameia – Muntania bağlantısı kurmaktadır (Corsten 1987: 42 -46)³.

Brylleion'u Mudanya ile eşleştiren Corsten, Atina'ya vergi ödeyen şehirler listesindeki Brylleion Tereiası üzerinde de durmuştur. “Tereia”nın Mudanya çevresinde aranması gerektiğini öne sürmüş, Ortaçağ'da Trigleia olarak geçen yerleşimin Tereia ile ilişkisinin olabileceğini vurgulamıştır. Yazar Tereia adlı bir yerleşimden antik kaynaklarda bahsedilmekle birlikte, bu kaynakların çok açık olmadığını, bu yüzden de yerinin kesin saptanamadığını belirtmiştir (Corsten 1987: 47). Araştırmacı, Trigleia ile Tereia arasındaki ilişkiye dikkat çektikten sonra, bulunan mezar taşları ve yazıtlardan Zeytinbağı çevresinin antik bir yerleşim olduğu kanaatine varmıştır⁴.

Zeytinbağı bir yerleşim olarak antik dönem kayıtlarında geçmemekle birlikte, yörede bulunan ve bazı araştırmacılarca yayınlanmış olan yazıtlar burada bir yerleşim olduğunu kanıtlamaktadır⁵.

Bölgedeki Zeus, Kybele ve Apollon kültlerine ait yazıtlarda kullanılan dialekt Zeytinbağı'nın bir Megara kolonisi veya buna bağlı başka bir koloninin yönetiminde olduğunu göstermektedir (Corsten 1987: 50 -56). Marmara denizi güney kıyılarının bir süre Megara kolonisi Byzantion egemenliği altında kaldığı düşünülürse, Zeytinbağı'nın

3. Antik dönemdeki “periblos” ların devamı olan Portulan haritaları, deniz ticareti yapan gemiciler için hazırlanmakta, deniz yolları ve limanlar hakkında bilgiler vermektedirler (Kazhdan 1991: 1707).

4. Araştırmacı, Zeytinbağı'nda antik dönemde birkaç yapıdan oluşan bir kült ve Evangelides'i kaynak göstererek bir amfiteatr olduğunu belirtmektedir (Corsten 1987: 47).

5. Zeytinbağı ve çevresinde bulunan antik döneme ait yazıtlar ilk olarak Evangelides tarafından 1890 yılında “Ebdomas” adlı Yunanca bir dergide yayınlanmıştır. Bu yazıtları Legrand (1893: 534) tekrar yayınlamıştır. Dörner (1941a: 119 -121) yerleşimdeki 8 yazıtı yayınlamış, bunlardan birinin bir çeşmenin üzerinde, diğerlerinin ise Kubbeli Kilise ve Koimesis tes Panagia Kilisesi'nde bulunduğunu belirtmişse de başka hiçbir yayında Zeytinbağı'nda bu isimde kiliselere rastlanılmamıştır. Corsten (1987: 51 -61) bu bölgedeki 3 stel ve yazılı 9 mezar taşı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Kleonymos ve Papadopoulos (1867: 43)'da denizde bazı yapıları gördüklerini belirtmişlerdir.

da Byzantion'a bağlı olduğu (Corsten 1987: 47 - 48), ancak daha sonra İmparator Augustus (MÖ 27 – MS 14) zamanında Apameia yönetimine geçtiği söylenebilir (Jones 1971: 163).

2.2.2. Bizans dönemi:

Zeytinbağı'nın Bizans dönemi tarihi en azından 11. yüzyıla kadar karanlıktır. Evangelides, antik dönemdeki Brylleion kentinin 9. yüzyıla kadar bu adı taşıdığını, 9. yüzyılda kurulan Trigleia Manastırı nedeniyle şehrin bu manastır çevresine taşındığını ve manastırın ismini aldığını, bu manastırdan da zamanına Pantobasilissa Kilisesi' nin gelebildiğini iddia etmekteyse de, verdiği bilgiler çelişkilidir (Evangelides 1888: 275 - 279, 1934: 11 - 15)⁶.

Zeytinbağı ile ilgili en erken Bizans kaynağı 11. yüzyıl ortalarına aittir. Döneminin ünlü yazarlarından olan ve bir süre Zeytinbağı'nın bir buçuk km güneydoğusunda bulunan Medikion Manastırı'nın baniliğini üstlenen Mikael Psellos, manastırdan Opsikion theması yargıcına yazdığı bir mektupta Medikion Manastırı'na sahip olduğunu bildirmektedir⁷. Diğer bir mektubunda ise Trigleia'dan gemi ile yaptığı yolculuğa değinmektedir⁸.

Zeytinbağı'ndan 13. yüzyıl sonuna kadar bilgi veren başka bir Bizans kaynağı mevcut değildir. 1284 yılında Patrik Georgios Gregorios'un Bursa (Prousa)'dan, o sırada Lapseki (Lampsakos)'de bulunan İmparator II. Andronikos Palailogos'a (1282 – 1328) yazdığı mektupta, patriğin Kios (Gemlik), Trigleia ve Elegmi (Kurşunlu) halkının mallarının gasp edildiğinden yakındığı görülmektedir⁹.

6. Yazar kitabında bu bilgiyi verdikten birkaç sayfa sonra manastırın 8. yüzyılda mevcut olduğunu söylemektedir.

7. “Bizim bir manastıra ihtiyacımız vardı ve böylece Tanrı'ya şükürler olsun ki, olması gereken gerçekleşti ve şu anda Medikion Manastırı' na sahibiz.” (Kandis 2006: 165)

8. “ Trigleia'dan gemiyle sahil boyunca gittik. Elias' ın yardımıyla çok sakin bir yolculuk yaptık” (Psellos 1992: 125). Bu ve daha sonra verilecek Ortaçağ kaynakları için Bkz. Pekak 1991: 178 – 183.

9. “Sen Lamslakon'da iken diğerleri Kios, Trigleia ve Elegmi'de idi ve daha başka bölgelere de gittiler. Bunlar bütün yiyecekleri, hayvanları, domuz ve horozları aldılar....” (Kıbrıslı Gregorios 1909: 13).

Bizans imparatorlarından VI. İoannes Kantakuzenos'un (1347 – 1354) “Christodulos” takma adı ile yazdığı dört ciltlik “Tarih” kitabının ilk iki cildinde bazı tarihi olaylar anlatılırken Trigleia adı geçmektedir. Kantakuzenos kitabının I. cildinde 1337 de İmparator II. Andronikos Palaiologos ile Türklerin Bursa'yı kuşatmaları sırasında aralarında geçen konuşmayı aktarmıştır¹⁰. Kitabının II. cildinde ise 1337 sonbaharı başlarında Trigleia'dan gelen bir habere göre Persler (Türkler)'in Orhan komutasında yürüyüşe geçtiklerini anlatmıştır¹¹.

Kantakuzenos'dan sonra Zeytinbağı'ndan Bizans kaynaklarında söz edilmemekle birlikte, yerleşimin adı bazı İtalyan şehir devletlerinin ticaret ile ilgili kayıtlarında ve denizcilik haritalarında farklı yazılışlarda da olsa geçmektedir.

Şarap ticaretine ilişkin olarak 1284 yılına ait bir Ceneviz kaynağında yerleşimin adı “Trigia” olarak belirtilmiştir¹². İtalyan Francesco di Balducci Pegelotti tarafından 1310 - 1340 yılları arasında Floransa'da yazılmış ticaretle ilgili bir kitapta, Ulubat (Lopedion)'tan çıkarılan şap'ın “Trilia” limanından ihraç edildiği yazılmıştır¹³. Yine 1381 / 82 yıllarındaki bir kaynakta Zeytinbağı'nda üretilen şarabın Caffa'ya ihraç edildiğinden söz edilmekte ve yerleşimin adı “Trillie” olarak geçmektedir¹⁴.

Zeytinbağı'nın Ortaçağ'da önemli bir liman olduğunu gösteren diğer belgelerde Yunan ve İtalyan portulanlarıdır. Ortaçağ' a ait üç Yunan portulanından ikisinde yerleşim “Triglia”, üçüncüsünde ise “Tregia” olarak geçmekte, ilk portulanda Mudanya'dan

10. “ Persler (Türkler)'in Bursa'yı kuşatması sırasında, şehrin düşmesinden bir süre önce şehirde hiç yiyecek yoktu. Bunu duyduğumda İstanbul'a geldim ve sizden yiyecek istedim, sonra askerler ve yiyecekler ile Trigleia üzerinden geldim. Bu şehir Bursa'ya pek uzak değil...” (Cantacuzeni 1828: 220).

11. “ Sonbahar başlarında, Trigleia'dan gelen bir haberde -Propontiste- Persler Orhan'ın komutasında doğudan yürüyüşe geçtiler..... Askerler otuzaltı gemi ile İstanbul üzerine gittiler.” (Cantacuzeni 1828: 505).

12. “ Trigia limanından şarap” (Bratianu 1927: 172).

13. “ Büyük denizi geçip Marmara denizine geliniyor. Büyük iskele geçildikten sonra Trillia'ya ulaşıyor. Buraya dört günlük kara yolundan getirilen şap, yılda 10.000 Ceneviz cantara'sıdır ” (Pegoletti 1936: 369).

14. “ Trillie limanından ...” (Iogara 1896: 39).

Bursa'ya ahşap ihraç edildiği anlatılmaktadır¹⁵. İtalyan portulanlarında ise yerleşimin ismi değişik biçimlerde yazılmıştır (Kretschmer 1909: 651).

2.2.3. Bizans dönemi sonrası:

Zeytinbağı'nın Türkler'in eline geçiş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bizans dönemi kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Zeytinbağı, Başkent ile Marmara bölgesindeki yerleşimler arasındaki iletişimi sağlayan ve Türkler'in eline geçen en son yerlerden biridir (Mango ve Ševčenko 1973: 236).

Bölge fethedildikten sonra dahi bölgedeki Hıristiyan halkın yerleşimde yaşamlarına devam ettikleri, hatta ibadetlerini serbestçe yaptıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Danimarka'daki bir lisenin kütüphanesinde bulunan el yazması İncil'in, 15. yüzyılın başlarında Medikion Manastırı'nda hazırlandığı bilinmektedir (Heiberg 1911: 498 – 508)¹⁶.

Ayrıca Bölüm 2.4. de de tanıtılacağı üzere bazı seyahatname ve araştırmalarda halkın çoğunun gayrimüslim olduğu ve 20. yüzyıl başlarına kadar şehrin çevresindeki manastırların - bakımsız olsalar da - kullanıldıkları belirtilmektedir.

Zeytinbağı ile ilgili olarak saptanabilen en eski tarihli Osmanlı kaynağı, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri'ndeki 1409 tarihli “Drigle'nin Beyazıt Hüdavendigâr ve Erdek Vakf-ı Sultaniyesi' ne bağlandığını” belirten kayıttır (Barkan 1988: 125).

Yerleşimdeki Türk dönemine ışık tutabilecek kitabeler ise oldukça geç tarihlidir. Fatih Camii giriş kapısı üzerindeki kitabeden, kilisenin 968 H. / 1560 -61 M. yılında Hacı

15. Bu portulanlar sırasıyla “ Palalimmo'dan Mudanya'ya kadar deniz stğ. Gemiler dikkatli olmalı, Mudanya'dan Bursa'ya ahşap ihraç ediliyor... Mudanya'dan sonra Triglia geliyor...” , “ Triglia körfezinden güneye ...” , “ Tregia limanı ...” şeklindedir (Delate 1947: 241, 285, 338).

16. Bu el yazması 1879 veya 1890 yılında, Norveç krallık ailesinin bir yakını olan din bilimci A.H.F Lüth tarafından Horsen şehrindeki okul kütüphanesine bağışlanmış küçük boyutlu bir İncil'dir. Kitabın son sayfasında 1574 tarihli siyah mürekkeple yazılmış bir not mevcuttur (Heiberg 1911: 498 – 508).

Hasan tarafından camiye çevrildiği anlaşılmaktadır¹⁷.Yine Fatih Camii çevresindeki Osmanlı dönemi kitabelerinde 1572 - 3 ile 1886 - 7 arasında tarihler geçmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir vakıf kaydında ise 1265 H. / 1848 - 9 tarihli bir hatip kaydından bahsedilmektedir (Ötüken-Durukan-Acun-Pekak: 1986: 480).

Yerleşim Cumhuriyet dönemine kadar Bursa Sancağı'na bağlı Kite (Ürünlü) kazasına bağlı zengin bir Rum köyü olarak varlığını sürdürmüş, bu bölgenin ürünlerinin İstanbul'a sevkinde önemli bir liman olmuştur. 19. yüzyıl sonlarında yerleşimde 199 Türk'e karşılık 3657 Rum yaşadığı bilinmektedir. Ancak yerleşimde 1920'lere gelindiğinde Türk nüfusu oldukça azalmış, 20 – 25 hane Türk kalmıştır. Kurtuluş Savaşı sonrası Lozan Antlaşması'ndan sonra 1924'de yapılan Mübadele sonrası ağırlıklı olarak Girit'ten gelenler olmak üzere Selanik, Usturumca, Dedeğaç, Serez, Tikveş ve Karacaovalı göçmenler bölgeye yerleştirilmiştir (Dostoğlu 2000: 137 – 40). Yerleşimdeki halkın da büyük bir kısmı Yunanistan'a göçmüş, Halkidiki'deki eski adı Sofular olan yere yerleşmişler ve yerleşime “Nea Trigleia” adını vermişlerdir (Anonim a 1933: 303, Ruge 1939: 134 – 35).

17. Türkler yerleşimde kalabalık olmasalar da olasılıkla hakimiyet göstergesi olarak yerleşimin en büyük kilisesini cami (Fatih Camii) ye çevirmişler, diğer kiliselere dokunmamış olmalıdırlar.

2. 3. ADI

Günümüzde Zeytinbağı olarak bilinen yerleşimin adı daha önce Tirilye (Trilye, Trigleia)'dir. I. Dünya savaşı sırasında yerleşimin adı Mahmutpaşa nahiyesi olmuş, ancak savaştan sonra yeniden Tirilye olarak anılmaya başlanmıştır. Yerleşim 1961 yılından sonra Zeytinbağı adını almıştır. Ancak günümüzde de Tirilye adı canlılığını korumaktadır (Ortaç 1967).

Tarihçe bölümünde anlatılan tarihi bilgiler yanında yerleşimin adı hakkında bazı söylenceler de bulunmaktadır.

Bunlardan birine göre, 13. yüzyılda Cenevizli korsanların saldırılarından korunmak için güneydoğu Marmara kıyılarındaki Sivzi, Kapanca ve Ketendere yörelerinde bulunan köylerin halkı yerlerini terk ederek yeni bir yerleşim kurmuşlar, bu nedenle yeni yerleşim “üç köy” anlamına gelen Trilye adını almıştır. Diğer bir söylenceye göre, 787 yılındaki VII. İznik Konsili'nde, İkonoklasms karşıtı olmaları nedeniyle afaroz edilmiş olan “Aya Yani”, “Aya Sotiri” ve “Aya Yorgi (Todori)” adındaki üç aziz, kaçarak Mudanya'nın batısındaki vadiye gelip yerleştikten sonra yerleşime “üç aziz” anlamına gelen bu isim verilmiştir¹⁸. Diğer bir söylenceye göre de yerleşimin adı “üç kraliçe” (Tri – İlya) anlamına gelmektedir. Evangelides, yerleşimin ismini etimolojik yönden de araştırmış, bazılarının göre yerleşime “üç güneş” anlamında Tris – Helion, bazılarının göre de “üç zeytin” anlamında Tris – Eleon dendiğini ve bu sözlerin değişmesiyle Trigleia adının oluştuğunu belirtmiş, ancak bu görüşleri benimsememiştir (Evangelides 1888: 275 -86).

Son bir öyküye göre, Trilye Yunanca'da barbunya balığı anlamına gelen “Trigli” den gelmektedir. Bu görüş Tomascek tarafından da kabul edilmekte ve eskiden barbunya'nın Marmara denizi'nde çok tutulduğunu, bu nedenle yerleşimin bu ismi aldığını, ayrıca antik dönemde bu bölgede kutsal hayvanı barbunya balığı olan “Hekate” kültünün

18. Bazen azizlerin gelişinin 325 yılındaki I. İznik Konsili'ne bağlandığı da görülmektedir (Dostoğlu 2000: 136,143).

bulduğunu belirtmektedir (Tamascek 1891: 13)¹⁹. Umar, eski Hellen dilinde Trigla'nın barbunya balığı olduğunu ve yerleşimin isminin "barbunya balığı yurdu" anlamında olduğunu belirtmektedir (Umar 1993: 799)²⁰.

19. Günümüzde balıkçılar Marmara denizinde artık barbunya balığı yakalayamamaktan yakınmaktadırlar

20. Umar (1993:175, 799) Zeytinbağı'nı Ruge ve Bruchner'e dayanarak Brylleion'la eşleştirmektedir.

2. 4. ZEYTİNBAĞI İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

2. 4. 1. Seyahatnameler:

İstanbul'a yakın oluşu, Bursa, İznik ve İzmit gibi önemli yerleşimlerin bulunması, batılı seyyahların ilgisini her zaman "Bithynia" üzerine çekmiştir. Gezgincilerin çoğu bu yerleşim yerlerini gezmişler ve geniş biçimde anlatmışlardır. Ancak bu gezgincilerin pek azı Zeytinbağı'na uğramış, uğrayanlar da genel bir tanımlamayla yetinmişlerdir²¹. Doğulu gezginciler içinde durum böyledir. Aşağıda Zeytinbağı'na uğrayan gezginciler kronolojik sıra ile verilmiştir.

Covel 1676: 265v – 265r

Zeytinbağı hakkında Bizans sonrası döneme ait en erken bilgiler İngiliz seyyah, doktor John Covel'a aittir²². Covel 1670 – 1677 yılları arasında İstanbul'da yaşamıştır. Gezginci 1675 – 1677 yılları arasında İstanbul'dan başlayarak karayolu ile Edirne, Bursa ve çevresi ile İzmir'e, deniz yolu ile de Marmara Denizi güney kıyılarını takip ederek Çanakkale'ye gitmiş, gördüklerini anlatmıştır²³.

Gezginci 6 Aralık 1676'da Zeytinbağı(Trillia)'na gelmiş ve yerleşimde çok Türk olmakla birlikte, Yunan nüfusun daha kalabalık olduğunu, Türklerin güzel ve büyük bir camisi

21. Örneğin 18. yüzyıl ortalarında Anadolu'yu gezen Pococke, Mudanya'ya kadar geldiği halde Zeytinbağı'na uğramamıştır. Ancak kitabının sonunda verdiği haritada yerleşim Trigleia olarak doğru yerinde gösterilmiştir. Buna karşın Anadolu'nun tarihi coğrafyası üzerine kitapları bulunan Kiepert'in "Atlas Antiquis" inde yerleşimin bulunduğu yer Daskylium olarak gösterilmiştir. Aynı konuda çalışan Philippson'da haritalarında yerleşimi Trilla Limanı olarak göstermişse de metinde yer vermemiştir. Günümüzde de bu durum devam etmektedir. Modern bir gezginci sayılabilecek John Ash, İstanbul üzerinden İznik ve Bursa'ya geçmiş, bu arada Gölyazı'yı görmüş, daha sonra Eskişehir'e yönelmiştir. (Ash 1995). Bu kitap Özge Özgür'ün çevirisi ile "Bizans'a Yolculuk" adı altında Türkçe olarak da yayınlanmıştır (Ash 2005).

22. John Covel İngiltere'ye döndükten sonra seyahatlarını yazmaya başlamış, ancak bitirememiştir. Gerçi bazı notları 1893'den beri yayınlanmaktaysa da, tutmuş olduğu notlar, çizimler ile antik, Bizans ve yaşadığı yıllara ait yazıtların kopyaları çok fazla olduğu için bunların hepsi bir arada toplanamamıştır. Covel'ın British Muzeum'daki el yazmalarını (British Muzeum, Add. MS 22912, fol 266 r) ilk olarak Hasluck kullanmış ve onun iki krokisini yayınında vermiştir. (Hasluck 1906/1907: 292, Fig. 5). Mango ve Ševčenko da aynı el yazmalarını (BM, Add. 22912, fol 266 r ve v) ve krokileri yayınlarında tıpkı basım olarak kullanmışlardır (Mango ve Ševčenko 1973: 238, 241,242, Fig. 2,3).

23. Covel'ın 1675 – 1677 yılları arasında yaptığı gezileri ile ilgili tuttuğu notlar ve şekillerin tamamı "Dr. John Covel Voyages en Turquie 1675 – 1677" başlığı ile kitap halinde yayınlanmıştır. Bu kitapta Zeytinbağı için Bkz. 1998:216 – 220

olmasına karşın Yunanlıların 5 – 6 kiliseleri olduğunu belirtmiştir²⁴. Bu kiliselerden H. Peteron Manastırı (Çiftlik / Medikion manastırı), Pantobasilissa (Kemerli) Kilisesi ve Pelekete Manastırı (Ioannes Teologos / Aya Yani) hakkında bilgiler vermiş, bu arada krokilerini de çıkarmıştır.

Covel, Zeytinbağı ile ilgili notlarının sonunda denizin güzel fakat soğuk olduğunu, buraya Mayıs veya Haziran ayında gelmenin zevkli olacağını söylemeyi de ihmal etmemiştir.

Katip Çelebi 1732 – 33: 658 – 659

Osmanlıların sayılı gezgin ve coğrafyacılarından olan Katip Çelebi'nin 1732 -1733 yılında basılan “Cihannüma” adlı eserinde, Bozburun çevresindeki köyler sayılırken Zeytinbağı, “Trilya” olarak ismen geçmektedir²⁵.

Hammer 1818: 1 – 2, 173

Gezgin, 1804 yılında tuttuğu notlarından oluşan ve Avusturya kraliçesi C. Auguste'e sunulmak üzere hazırlanan kitabında, körfezin güneydoğusunda dağların önünde yer alan ve Mudanya'nın üç saat uzağındaki Zeytinbağı (Trigleia)'nın zeytini ile tanındığını yazmaktadır²⁶. Kitapta Bursa, Uludağ, İznik ve İzmit' e dair bilgiler de mevcuttur. Gezgin, kitabında Katip Çelebi'den de alıntılar yapmıştır.

Richter 1822: 399

Gezgin, 19. yüzyıl başlarında Bithynia'yı gezmiş ve tuttuğu notları 1822 yılında kitap olarak basılmıştır. Mudanya'dan Uludağ'a giderken, Sug (Sige/ Kumyaka) ve Zeytinbağı (Trigli)'na da uğrayan Richter, Trigli'de denizin kayalıklarla dolu olduğunu söylemekle yetinmiştir.

24. Bu cami Fatih Camii olmalıdır.

25. Katip Çelebinin asıl adı Mustafa'dır. “Hacı halife”, “Hacı Kalfa” olarak da bilinir (Anonim b 1994: 490 – 491).

26. Kitabın sonunda yer alan haritada Triglia'nın yeri yanlış olarak gösterilmiştir.

Mordtmann 1925

Gezginin 1850 – 59 yılları arasında yaptığı gezilerde tuttuğu notlarından oluşan kitabı yedi bölümden oluşmaktadır. Bursa ve çevresindeki yerleşimler kitabın V. Bölümünde tanıtılmaktadır. Mordtmann “Siki” köyünden sonra büyük bir Yunan köyü olarak tanımladığı Zeytinbağı (Triglia)’na da uğramıştır. Köyde yirmisi Türklere ait olmak üzere beş yüz hane bulunduğunu, halkının zeytincilik ve dut yetiştiriciliği ile geçindiğini belirten gezgin, papazları dut yetiştiriciliği ile geçinen bir manastırdan da adını vermeden bahsetmektedir.

2. 4. 2. Yayınlar:

Seyahatnameler dışında Zeytinbağı ve çevresi hakkında bilgi veren eserler 19. yüzyılın ortalarından itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Ancak 19. yüzyıl yayınları çoğunlukla genel niteliktedir ve yapılar hakkında adları dışında bilgi vermemektedirler. Yapılar hakkında bilimsel nitelikteki bilgiler 20. yüzyıl başlarıyla birlikte verilmeye başlanmıştır. Bu konuda ilk bilimsel çalışma Hasluck tarafından yapılmıştır. Ancak yine de yapılan çalışmaların sayısının fazla olduğu söylenemez. Çalışmaların birkaçı dışında çoğu, Zeytinbağı’ndaki yapıların örnek verilmesi şeklindedir. Bu yayınlar aşağıda kronolojik sıra ile verilmiştir.

Hammer 1834: I, 123

İlk kez 1799’da İstanbul’a gelerek burada kaldığı dört yıl boyunca Osmanlı tarihine ait yazı ve kaynakların çoğuna sahip olan Hammer, ülkesine döndükten sonra ayrıntılı bir “Osmanlı Tarihi” kitabı yayınlamıştır²⁷. Bu kitap içinde Zeytinbağı’ndan kısaca bahsedilmektedir. Yazar Kantekuzenos’u kaynak göstererek Zeytinbağı (Triglia)’ndan gelen bir habere göre Osmanlı ordusunun 36 gemiyle birlikte İstanbul’a hareket ettiğini belirtmektedir.

27. Yazarın “Osmanlı Devleti Tarihi” oldukça hacimli bir kitaptır ve Almanca baskısı 11 cilttir. Eser çeşitli zamanlarda Türkçe’ye çevrilmiştir. Özgün metine en yakın olanı Fransızcadan çevrilmiştir ve 15 cilttir (Hammer 1983).

Kleonymos ve Papadopoulos 1867: 43, 149

Aslında Bizantinist olan yazarlar Yunanca yazdıkları “Bithnika” adlı kitaplarında Zeytinbağı hakkında bilgiler vermişlerdir. Araştırmacılar eski bir Pers satraplık şehri olarak tanıttıkları Daskyleion’un yerini tartışırken, Daskyleion ile Brylleion şehirlerinin birbirlerine oldukça yakın olmaları gerektiğini ve bu nedenle de Brylleion’un Zeytinbağı (Trigleia) olarak tanınan yerleşim olabileceğini belirtmişlerdir.

Yazarlar deniz kenarında bulunan Trigleia’da beş yüz Hıristiyan, elli Müslüman ev olduğunu ve yerleşimdeki yedi yüz ailenin yağcılık, sabunculuk ve tarımla uğraştığını yazmışlardır. Köyde bir Yunan okulu ve Bursa Metropoliti’ne bağlı altı kilise bulunduğunu, bunlardan birinin Bizans döneminden kalan Pantobasilissa Kilisesi olduğunu belirten yazarlar bir kilisenin de Türkler tarafından camiye çevrildiğini bildirmişlerdi²⁸. Ayrıca Zeytinbağı çevresinde manastırların bulunduğunu ve deniz içinde ise bazı kalıntıların olduğunu sözlerine eklemişlerdir²⁹.

Kandis 1883: 126, 137, 140 – 142

Yazar, Bursa ve çevresindeki yerleşimleri arkeoloji, tarih, coğrafya ve din yönlerinden tanıtmayı amaçladığı kitabının IV. Bölümünü Bizans döneminde Bursa’ya ayırmıştır³⁰. Bu bölümde Bursa’nın Osmanlılar tarafından kuşatıldığı zaman Bizanslı yöneticilerin İmparator Andronikos Palaiologos’a, Zeytinbağı (Triglia)’na gemi ve asker göndermesi için öneride buldukları anlatılmaktadır³¹. Yöneticilere göre Triglia’ya gemi ve asker göndermeleri durumunda, Bursa’dan çok uzakta olmaması nedeniyle oradan Türkler’e saldırımları mümkündür. Böylece kente hayvanlar için tahıl götürebilecekler, en azından bir süreliğine kaçınılmaz olan sonun gerçekleşmesini engellemiş olacaklardır.

28. Araştırmacılarca ismi verilmese de bu cami Fatih Camii olmalıdır. Yazarlar bu caminin H. Stephanos Kilisesi olduğunu belirtirler. Ancak manastırları anlatırken H. Stephanos Batheos Rhykos’dan da bahsettikleri için, yazarların aynı ismi taşıyan iki yapıdan mı, yoksa tek bir kiliseden mi bahsettikleri anlaşılamamaktadır.

29. Manastırlar H. Pateron, H. Stephanos Batheos Rhykos ve H. İoannes Pelekete olarak sayılmıştır.

30. Bu kitabın Türkçe’ye çevirisi Dr. İbrahim Kelağa Ahmet tarafından yapılmıştır. (Kandis 2006: 106, 167, 182, 187 – 189)

31. Andronikos II Palaiologos (1282 – 1328) olmalıdır. Yazar bilgileri olasılıkla VI. İoannes Kantakuzenos’tan aktarmaktadır.

Kitabın VII. Bölümünde yazar Triglia çevresindeki manastırların isimlerini, bazılarının kuruluş tarihlerini ve kurucularını, ayrıca manastırlarda yaşamış ünlü rahiplerin isimlerini vermektedir³². Kitabın bu bölümünün Bursa Piskoposlarıyla ilgili kısmında Kandis, Zeytinbağı ve manastırları hakkında da bilgi vermektedir. 1642 – 55 yılları arasında görevli olan Klemens zamanında İstanbul patriği I. Paisios 1652 yılında Triglia ve Elegmoi (Kurşunlu) bölgeleri için kilise kararı (sigillion) çıkartmış ve buraların Bursa Metropoliti'ne bağlı olmadığını, doğrudan patrikhanenin yetki alanına (strauropedia) dahil olduğunu belirtilmiştir. 1777 - 1807 yılları arasında Bursa piskoposu olan Tesalya'lı Anthimos zamanında Triglia'da yangın sonucu yok olan Medikion Manastırı onarılmıştır. 1870 yılından itibaren on üç yıl süre ile Bursa piskoposu olan Tenedioslu (Bozcaada) Nikodemos zamanında Kayabaşı, Demirkapı, Syge (Kumyaka), Triglia, Susurköy, Tepecik ve Yenişehir (Neochore)'de kız yurtları inşa edilmiş, ayrıca Mudanya Balık pazarı'nda bir kilise yaptırılmıştır.

Kandis, bu bölümde Bursa Metropolitliği'nin köy ve kasabalarını verirken Triglia'da beş kilisenin adını vermekte ve köyün Bursa'dan beş buçuk saat uzaklıkta olduğunu ve Rumca konuşulduğunu belirtmektedir³³.

Evangelides 1888: 275 – 286

Zeytinbağı'lı bir tarihçi olan Evangelides'in yerleşim ve çevresi hakkında birçok yayını vardır.

Yazarın “Platon” adlı Yunanca dergide yayınlanan makalesi üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İmralı adası (Kalonimos), ikinci bölümde Daskyleion şehri tarihçesi üzerinde durulmuş, üçüncü bölümde ise Zeytinbağı (Trigleia) ve çevresi hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde Zeytinbağı'nın tarihçesine de değinilmiş, yerleşimin

32. Bu manastırlar Georgios Koparissotou, İoannes Prodrinos (Peleketi), Medikion, Triglia, Kenalakkos ve Soterios (Batheos Rhyakos) dir. Kandis Kenalakkos Manstırı'nın kurucusunu H. Stephanos olarak vermektedir. Ancak daha sonra Bursa Metropolitliği'ne bağlı kasaba ve köyleri verirken Triglia'da bu ismi saymadığına göre H. Stephanos Kilisesi ile Fatih Camii' ni eşleştirmiş görünmektedir.

33. Bu kiliseler H. Georgios, H. İoannes, H. Georgeos Kyparisiotes, H. Demetrios ve Pandovasilissa dir.

isminin 8. veya 9. yüzyıla kadar Brylleion olarak kaldığı, ancak 9. yüzyılda kurulan Trigleia Manastırı çevresine taşınan yerleşimin bu adla anıldığı ileri sürülmüştür³⁴. Yazar, Pantobasilissa Kilisesi'nin bu manastıra ait olduğunu belirtmektedir.

Araştırmacı daha sonra yerleşimin isminin etimolojisi üzerinde durmuş, çeşitli görüşleri sıraladıktan sonra, kendi görüşüne göre yerleşimin isminin Trigleia Manastırı'ndan gelmesi gerektiğini savunmuştur.

Yazar ayrıca Padişah'ın izin vermesi durumunda Defterhane'de yerleşim hakkında çok bilgi bulunabileceğini de öne sürmüştür.

Evangelides 1889: 93 – 96, 154 – 157, 275 – 281

Yazarın Yunanca yayınlanan “Soter” dergisindeki makalesi de üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Zeytinbağı ve Brylleion'un aynı yerleşimler olduğu tekrarlanarak bunu destekleyen bilgiler verilmiştir. Birinci bölümün sonu ve diğer bölümlerde ise yerleşim ve çevresindeki Bizans dönemi manastırları tanıtılmıştır. Evangelides beş manastırın ayrıntılı tanıtımını yapmış, son bölümde ise Zeytinbağı ve çevresindeki yedi manastır ve kiliseyi ismen vermiştir³⁵.

Tomaschek 1891: 13

Yayınında Anadolu'nun tarihi coğrafyası, topografyası, kıyı bölgeleri ve Haçlıların izlediği yolları tanıtan yazar, yerleşimin adının Portulan haritalarında Trillia, Tirlia, Triyia, Trichia ve Tregia şeklinde yazıldığını, Türklerin ise Tirlia dediklerini belirtmektedir.

34. Yazar tüm yayınlarında Zeytinbağı'nı antik Brylleion ile eşleştirmeye çalışmaktadır. Evangelides şehrin kuruluşuna ilişkin görüşünü 279. sayfada 9. ve 11. yüzyıl, 281. sayfada ise 10. yüzyıl olarak değiştirmiştir.

35. Bu manastırlar Trigleia (Pantobasilissa Kilisesi), Kennalakkos, Pelekete, Medikion ve Batheos Rhyakos dur. Evangelides, Kenalakkos Manastırı'nın H. Stephanos tarafından 700 yılı civarında kurulduğunu ve bu nedenle kilisesinin adının H. Stephanos olduğunu iddia etmektedir. Yazar kilisenin 1613 yılında camiye çevrildiğini, çan kulesinin yerine de minare yapıldığını belirtmektedir. Evangelides Medikion Manastırı'nın kuruluşunu bu yazısında 810 olarak vermiş olmakla birlikte, 1934 yılında yayınladığı kitabında tarihi 780 olarak değiştirmiştir.

Araştırmacı, yerleşimin III. Haçlı yolu üzerinde Lopadion ile Daskyleion arasında bulunduğunu, tarihinin antik döneme kadar indiğini ve bölgede “Hekate Kültü” nün varlığını öne sürmektedir. Tomaschek, Bizans döneminde buraya Trigleia Manastırı kurulduğunu ve manastırın ünlü rahibinin H. Stephanos olduğunu da yazmaktadır³⁶.

Kastriotes 1894: 85

Yazar, makalesinde Anadolu’daki Hristiyan yazıtlarını tanıtırken Zeytinbağı’ndaki Medikion Manastırı ve manastır yakınındaki iki kitabeyi fotoğrafları ile birlikte vermiş, ancak yerleşim ve yapılar üzerinde durmamıştır.

Herges 1897 / 98: 274

Yazar, Bithynia manastırlarından “ Pelekete ”yi anlatırken bu manastırın Brylleion’un birkaç kilometre güneybatısında yer aldığını belirtmekte, Brylleion’un Bizans döneminde Trigleia olduğunu ve Trillia olarak okunduğunu yazmakta, ancak Zeytinbağı ile ilgili bilgi vermemektedir³⁷.

Herges 1898 / 99: 9

Yazar, Bithynia manastırlarından “Medikus”u anlatırken, manastırın Zeytinbağı (Triglia)’nın güneyinde bulunduğunu belirtmekte, önceki makalesinde olduğu gibi yerleşim hakkında bilgi vermemektedir.

Evangelides 1903: 126

Yazar, H. Methodius’u ele aldığı yazısında Kenalakkos Manastırı’ nın Zeytinbağı’nda bulunduğunu belirterek, İstanbul Patriği H. Methodius zamanında büyük bir kütüphanesinin olduğunu ve 787 yılında İznik Konsili’nde temsil edildiğini iddia etmiştir. Ancak daha sonraki dönemde papazları İstanbul’a gittiği için sadece kilisesi

36. Metinden anlaşıldığı kadarıyla yazar Evangelides’in görüşlerini benimsemiştir.

37. Bu makalede yazar Brylleion’u Trigleia ile eşleştirerek, kaynak olarak da kullandığı Evangelides’in görüşünü benimsemektedir.

kalmıştır³⁸. Yazar, kilisede eski bir Yunan yazıtı olduğunu söylemekle birlikte, bu yazıt günümüze ulaşmamıştır.

Hasluck 1906 / 7: 285 – 293

Hasluck, “Bithynica” isimli makalesinde Zeytinbağı (Triglia)’nın Mudanya’nın iki saat (12 kilometre) batısında, asma, zeytin ve dut ağaçları ile kaplı dar bir vadi üzerinde olduğunu belirttikten sonra, yerleşimde bin kadar ev bulunduğunu, halkının hemen tümünün Yunanlı olduğunu anlatmaktadır.

Yazar, yerleşimde doğal bir liman olmadığını, Kleonymos ve Papadopoulos’un gördüklerini söyledikleri deniz içindeki kalıntıların olasılıkla “Caserea Germania” kentine ait olabileceğini, ancak Triglia’ nın da antik bir yerleşim olduğunun ele geçen yazıtlarla kanıtlandığını belirtmektedir.

Yerleşimle ilgili ilk bilgileri Evangelides’in makalelerinden edindiğini belirten yazar, daha sonra Fatih Camii, Pantobasilissa Kilisesi, Medikion ve Pelekete manastırları hakkında ilk ayrıntılı mimari bilgileri, çizim ve fotoğrafları ile birlikte vermiştir³⁹.

Hasluck 1910: 59 – 62

Hasluck, yukarıdaki makalesinden kısa bir süre sonra yayınladığı “Cyzicus” adlı kitabında da Zeytinbağı’na yer vermiştir. Yazar cami olarak kullanılan kilisenin Trigleia Manastır Kilisesi olduğunu iddia etmiştir. Araştırmacı daha önceki makalesinde tanıttığı manastırlara ek olarak, Zeytinbağı’nın arkasındaki ormanlıkta yer alan Kurtarıcı İsa’ya

38. Yazar bu makalesinde kilisenin 1629 - 30 da camiye çevrildiğini yazmaktadır.

39. Hasluck, Evangelides’in asıl ilgi alanının tarih olduğunu, özellikle yerleşimdeki yapıların ad ve tarihlerinde yetersiz ve yanlış bilgiler verdiğini yazmaktadır. Yazar cami olarak kullanılan kilisenin Kanalakkos Manastırı’na ait olamayacağını ileri sürmekte, kilisenin adının H.Stephanos olmadığını belirterek neden göstermeden “Müjde” ye adandığını söylemektedir. Yazar Stephanos adında iki aziz olduğunu, bunlardan birinin Kenalakkos Manastırı’nı kurduğunu, diğerinin ise İmparator V. Leon (Ermeni) (813 – 820) döneminde yaşamış Trilyeli H. Stephanos olduğunu belirterek diğer araştırmacıları eleştirmektedir. Fatih Camii’ndeki monogramları ilk defa tanıtan Hasluck olmuştur. Araştırmacı kuzeydoğu yastık üzerindeki monogramlarda Niketas Patrikios ismini okumuş, bu nedenle de yapıyı 780 - 813 yıllarına tarihlemiş, son halinin 9. yüzyıla ait olabileceğini belirtmiştir.

adlanmış “Batheos Rhyakos Manastırı”nı da ekleyerek benzer bilgiler vermiş, bu arada Medikion ve Pelekete manastırlarının çok bakımsız olduğunu ve içlerinde yalnızca birer rahibin yaşadığını sözlerine eklemiştir.

Yazara göre çevredeki manastırlarda ünlü röliklerin korunması, şehrin doğrudan İstanbul Patrikanesi’ ne bağlı olduğunu göstermektedir.

Pancenکو 1911: 259 – 289

İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü’nün yıllık çalışmalarının tanıtıldığı Rusça makalesinde Bithynia bölgesindeki bazı yerleşim ve yapıları da ele alan yazar, Mudanya körfezi yakınlarındaki Trigleia’daki bin evden yalnızca kırk veya ellisinin Türklere, geri kalanının ise Rumlara ait olduğunu belirtmektedir. Yerleşimdeki manastır ve kiliselerin Bizans tarihi içindeki önemini vurgulayan araştırmacı, Pelekete, Batheos Rhyakos, H. Elias, H, Pateron ve Medikion manastırlarını kısaca tanıtmaktadır.

Pancenکو makalesinde Pelekete Manastırı giriş kapısı üzerindeki onarım kitabesini Yunanca olarak vermiştir⁴⁰. Betheos Rhyakos Manastırı’ndaki fresko ve yazıtları da tanıtmıştır. Ayrıca Fatih Camii ve Kemerli Kilise üzerinde de durmuş, Zeytinbağı ile ilgili bölümün sonunda yerleşime bir buçuk saat mesafedeki H. Elias Manastırı’nı da ana hatları ile ele almıştır⁴¹.

40. Yazar’a göre kitabe şöyledir (Pekak 1991: 198);
Her şeyi yiyen zaman içinde bu kilise ayakta durdu
Ancak Bursa’ yı yok eden depremde,
Bu kilise temelden itibaren yıkıldı
Ve bir harabe haline geldi
Ama papazların çabası
Ve diğer insanların sevgisi ve parası
Sayesinde bu kilise
Nisan 1856 da yeniden inşa edildi.

41. Pancenکو, Fatih Camii’ndeki monogramlar üzerinde durmuş, ancak Hasluck’dan farklı bir yorum getirmiştir.

Janin 1921: 168 – 182, 301 – 319

Yazar, Bithynia'yı “Türk dönemi öncesi” ve “Türk dönemi” başlıkları altında ele almış, biraz kuşkuyla da olsa Roma dönemindeki adıyla Helgas, Bizans dönemindeki adıyla Cesarea şehirleriyle Zeytinbağı (Trilia)'nı eşleştirmeye çalışmıştır.

Weigand 1931: 417

İzник'teki Koimesis Kilise'sinde yer alan mimari plastik parçalardaki monogramları ele aldığı yayınında yazar, Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii monogramlarına da değinmekte, ancak yerleşim hakkında bilgi vermemektedir⁴².

Sotirou 1932: 89, no.145

Atina'daki Bizans Müzesi Kataloğu'nda, araştırmacı müzede bulunan ve Zeytinbağı'ndan gelme bir “Theotokos” ikonasının tanıtımını yapmıştır.

Hamilton 1933: 56 – 57

Yazar, “Bizans mimari ve dekorasyonu” üzerine yazdığı kitabının IV. Bölüm'ünde Anadolu yapılarını tanıtırken, Zeytinbağı (Triglia)'ndaki H. Stephanos ve Panagia Pantobasilissa kiliselerinden de bahsetmiştir⁴³.

Evangelides 1934

Evangelides'in Atina'da Yunanca olarak basılmış kitabı Zeytinbağı hakkında yazılmış tek monografik kitaptır. Yazar, Zeytinbağı doğumludur ve 1901 den başlayarak on bir yıl burada eğitimcilikle uğraşmış, tarihten sözlük yazarlığına kadar uzanan geniş bir

42. Yazar bu konuda Hasluck'ın görüşlerini benimsemiş, ek bir yorum getirmemiştir.

43. Araştırmacı, H. Stephanos Kilisesi'ni MS. 800'lere tarihlemiş, kasağı erken ve geç dönem kasnakları arasında bir yere yerleştirmiştir.

yelpazede yayın yapmıştır. Zeytinbağı'ndan başka Gemlik (Kios) tarihi ve rahipleri, Bithynia epigramları üzerine de eserleri vardır.

Eski ve yeni Yunancanın birarada kullanılmasıyla yazılmış olan “Brylleion – Trigleia” adlı eserinde yazar, önceki makalelerinde öne sürdüğü düşünceleri bu kez daha karmaşık ve birbiriyle çelişecek şekilde tekrarlamıştır⁴⁴. Kitapta Trigleia tarihi, manastırlar, Trigleia rahipleri gibi konuların yanısıra, yazarın arkadaşları için ayrılmış bölümler de vardır.

Kitabın Trigleia manastırları başlığı altında Kenalakkos Manastırı ile H. Stephanos Kilisesi, Pelekete, Medikion, Trigleia ve Batheos Rhyakos manastırları üzerinde durulmuştur⁴⁵. Manastırlarda yaşamış ünlü rahiplerin mucizevi öykülerinin oldukça uzun olarak anlatıldığı bölümün sonunda Zeytinbağı yakınlarındaki beş kilisenin adı verilmiştir.

Yazar kitabının Zeytinbağı'nın tarihçesinden bahsettiği bölümde, Ortaçağ'da Ulubat'tan çıkarılan şap'ın buradaki limandan ihraç edildiğini de belirtmektedir.

Ebersolt 1934: 179

Yazarın Bizans mimarisine ilişkin kitabının manastırlar ile ilgili bölümünde, Zeytinbağı'ndaki “Medikion” manastırından kısaca bahsedilmektedir.

44. Evangelides'in bu kitabı bazı tarihi bilgiler vermesi nedeniyle yararlı olsa da, dipnot veriş ve açıklayışındaki yanlışlıklar yanında, aşırı Yunan milliyetçiliğine varan üslubu da dikkat çekicidir. Ayrıca yerleşimdeki mimari eserlere çok az yer vermiş, daha önceki yayınlarına ek bir katkı sağlamamıştır. Kitabın son bölümünde yer alan otuz fotoğraftan ancak beşi (üçü Pantobasilissa (Kemerli) Kilisesi'ne, ikisi Fatih Camii'ne aittir) yapılara aittir. Diğer fotoğraflardan on altısı şehrin ileri gelenlerine, din ve bilim adamlarına, üçü yerleşimin panoramik görünümüne, biri okul binasına, biri bir gemiye, biri de Yunanlıların 1920 yılında şehri aldıkları zaman diktikleri anıta aittir.

45. Yazar daha önceki yayınlarında olduğu gibi Zeytinbağı'nda cami olarak kullanılan yapının Kenallakos Manastırı'na ait olduğunu belirtmektedir. Yapıdaki monogramları Hasluck'dan yorumsuz olarak aktaran yazar, kilisenin camiye çevrilmiş tarihini bu sefer 1552 - 53 olarak vermektedir. Pelekete Manastırı'nın kuruluş tarihi 709 olarak verilmektedir. Araştırmacıya göre Medikion Manastırı 1770 yılında yanmış, 1782 yılında Bursa Metropoliti tarafından onarılmıştır.

Menthon 1935: 27 – 44

Bursa’da uzun süre yaşamış bir din adamı olan Menthon, kitabında Uludağ ve Bursa çevresindeki yerleşimlerde bulunan manastır ve kiliseleri tanıtmaktadır.

Zeytinbağı’nda bulunan yapılar “Trilye grubu” başlığı altında toplanmıştır.

Yazar, Zeytinbağı’nın bir Dor kolonisi olarak Brylleion adıyla kurulduğunu, I. Dünya savaşından önce yerleşimde 7000 Yunanlı ve 30 Türk ailenin bulunduğunu, buna karşın kendi zamanında ise sadece 2000 kişinin yaşadığı fakir bir köy olduğunu belirtmiştir. Menthon yayınında sırasıyla İsa, Trigleia, Medikion ve Pelekete manastırları hakkında bilgi vermektedir⁴⁶.

Volk 1954: 179 – 181

Yazar, İstanbul, Anadolu ve Selanik’teki Bizans manastır kütüphanelerini ele aldığı çalışmasında, Zeytinbağı’ndaki Medikion Manastır Kütüphanesi’nden de bahsetmiş, manastırın 9. yüzyıl başındaki, kütüphanesinin ise 11. yüzyıldaki kaynaklarda geçtiğini belirtmiştir.

Mango 1968: 174

Araştırmacı, Kurşunlu’daki Abercius Kilisesi’ni tanıttığı makalesinde, kaynaklarda adı geçen Kenalakkos Manastırı’nın yeri üzerinde tartışırken Evangelides’in manastırı Zeytinbağı’ndaki cami olarak kullanılan kilise ile eşleştirmesini doğru bulmadığını belirtmektedir⁴⁷.

46. Menthon, her ne kadar Evangelides’in Soter dergisinde yayınladığı bilgilerin yanlış olduğunu ileri sürüp, kendi düşüncelerinin doğruluğunu kanıtlamaya çalışmışsa da, anlattığı manastırlara ait yapıların yerlerini o kadar karışık ve farklı anlatmıştır ki, bunları mevcut yapı ve yapı kalıntıları ile eşleştirmek güçtür. Örneğin Medikion Manastırı’nın kalıntılarının olduğu yeri Trigleia Manastırı olarak benimsemektedir.

47. Mango makalesinin 31 no’ lu dip notunda Evangelides’in Kenalakkos’un kurucusu H. Stephanos ile Triglia’lı H. Stephanos’ u karıştırdığını ileri sürmektedir.

Buchwald 1969: 51

Zeytinbağı' nın üç kilometre doğusundaki Kumyaka (Sige)'daki "Başmelekler Kilisesi" hakkındaki monografik yayınında yazar, kubbeli bazilikalarda pastoforion odalarının düzenlenmesindeki sorunları tartışırken, Zeytinbağı (Tirilye - Triglia)'ndaki H. Stephanos Kilisesi'nden de bahsetmekte ve yapıyı 9. yüzyıla tarihlemektedir⁴⁸.

Büyükögen 1969

İstanbul Üniversitesi'nde Lisans tezi olarak hazırlanan çalışmasında Büyükögen, Zeytinbağı (Tirilye) ve Siyi (Kumyaka)'deki Bizans kiliselerini incelemiştir. Çalışmanın başında Bithynia ve yerleşimin tarihçesi kısaca özetlenmiş ve Zeytinbağı'ndaki Hagios Stephanos (Hinolakkos) ve Panagia Pantobasilissa kiliseleri ile Hagios Sergios (Medikos) ve Hagios İoannes (Pelekiti) manastırı kiliseleri tanıtılmış ve değerlendirme yapılmıştır⁴⁹.

Eyice 1971b: 309 - 352

Yazar, Trakya'da bulunan Bizans kiliselerini tanıttığı yayınında, Zeytinbağı'nda bulunan iki yapıdan da bahsetmiştir. Eyice Kemerli Kilise ve cami olarak kullanılan yapı hakkında daha önce Hasluck tarafından öne sürülen görüşlere katılmayarak, yeni tarihleme önerilerinde bulunmuştur⁵⁰.

Mango ve Ševčenko 1973: 235 – 277

Araştırmacıların Marmara denizinin güney kıyılarındaki bazı kilise ve manastırları tanıttıkları makale, o zamana kadar Zeytinbağı'ndaki Bizans yapıları ile ilgili en

48. Bu kilise Fatih Camii'dir. Yazar tarihlendirmeyi Hasluck'a dayanarak vermektedir.

49. S. Eyice yönetiminde gerçekleştirilen ve oldukça özenli çalışıldığını düşündüğüm bu Lisans tezi yayınlanmamıştır.

50. Eyice, yerleşimde cami olarak kullanılan kilisenin sütun başlıklarının 6. yüzyıla ait olduğunu, bu yüzden bugünkü yapının yerinde veya yakınında eskiden başka bir kilise bulunduğunu belirtmiş, Hasluck'ın bu yapının tarihi olarak önerdiği 9. yüzyıl görüşüne katılmayarak daha geç tarihte inşa edildiğini öne sürmüştür.

kapsamlı bilimsel çalışmadır. Yazarlar 1968, 1971 ve 72 yıllarında bu bölgede çalışmışlardır. Makalede kullandıkları yapı planlarının 1972 yılına ait olduğunu, ancak karşılaştıkları bazı güçlükler nedeniyle bu planların tam doğru olduğunu iddia edemeyeceklerini belirtmişlerdir.

Makale dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Zeytinbağı (Tirilye) ve çevresi, ikinci bölümde Kurşunlu ve çevresi tanıtılmıştır⁵¹. Üçüncü bölümde bazı mimari düşüncelere yer verilmiş, son bölümde de ek notlar aktarılmıştır⁵².

Yazarlar makalelerinin birinci bölümünde yerleşimin Bizans kaynaklarında ilk olarak 800 yılı civarında geçtiğini belirtmişler, daha sonra Tirilye'nin tarihçesinden kısaca bahsetmişlerdir⁵³. Mango ve Ševčenko bu bölümde Fatih Camii, Panagia Pantobasilissa Kilisesi, Medikion ve Pelekete manastırlarını ayrıntılı bir biçimde, plan ve fotoğraflar eşliğinde tanıtmışlardır⁵⁴.

Vokotopoulos 1975

Yazar, Kuzeybatı Yunanistan ve Epirus' taki 7. ile 10. yüzyıl sonu kilise mimarisini ele aldığı kitabında, kiliselerin ortak özelliklerini anlatırken Zeytinbağı' ndaki Fatih Camii (H. Stephanos) ile de benzerliklere değinmiştir.

51. İkinci bölümde Çingyan Kale, Kurşunlu köyü, Kurşunlu Manastırı, Megas Agros veya Polichnion? Manastırı, Malkara üstü ve Timanyo ile Yenice Manastırı tanıtılmıştır.

52. Ek notlar Ševčenko'nun 1973 yılında yaptığı ek araştırmalara aittir.

53. Yazarlar bu bilgi için Evangelides ve Tomascek'i kaynak göstermişler, Evangelides'in bilgilerinin güvenilir olmadığını da belirtmişlerdir.

54. Araştırmacılar, Fatih Camii'ndeki monogramları yeniden ele almışlar, Hasluck ve Pancenko'nun yorumlarını tekrar değerlendirerek kiliseyi birinin adı Mikael olan iki asilzadenin yaptırdığını ve İsa'ya ithaf edildiğini belirtmişlerdir. Yazarlara göre kilise Trigleia manastırına aittir. Fatih Camii ve monogramlar ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Pekak 1991. Yazarlar Medikion manastırının Herges'e de dayanarak 780 yılında kurulduğunu, kurucusunun Nikophoros olduğunu belirtmişler, kilisenin Covell'a dayanarak bazilikal planlı olabileceğini, 1973'de manastırdan giriş kapısının bir parçası ve İyon-impost bir başlık kaldığını ifade etmişlerdir. Mango ve Ševčenko, araştırmacılarca kuruluş tarihinin 709 olarak verildiğini söyledikleri Pelekete manastırının 787 yılındaki Konsil'de temsil edildiğini, İkonoklasmos döneminde önemli rol oynadığını ifade etmişlerdir. Araştırmacılar manastırın kilisesini, Fatih Camii ve Kurşunlu'daki kilise ile birlikte kapalı Yunan haçı planlı yapılar olarak gruplandırmışlardır.

Janin 1975

Bir dönem kaynağı araştırmacısı olan yazar, çeşitli bölgelerdeki Bizans manastır ve kiliselerini, dönem kaynakları yardımı ile aydınlatmaya çalıştığı kitabında, Bithynia bölgesini anlatırken Zeytinbağı (Trigleia)' na da yer vermiştir.

Trigleia' nın ilk kez 11. yüzyılda bir notta geçtiğini belirten yazar, Evangelides'den derlediği bir yapı listesi sunmuştur⁵⁵. Janin, Pelekete ve Medikion manastırları ile Trigleia Manastırı' nın H.Stephanos' a adanmış kilisesi (cami olarak kullanılan kilise) hakkında tarihi bilgiler vermiş, Trigleia Manastırı'nın İmparator V. Leon (Ermeni, 816 - 20) döneminde yaşamış olan H. Stephanos tarafından kurulduğu öne sürmüştür. Ancak aynı yerleşimdeki Medikion Manastırı başrahipleri Nikephoros ve Niketas'ın yaşam öykülerine ilişkin belgelerde Trigleia'nın bir yerleşim veya manastır olarak geçmediğine de dikkat çekmiştir.

Yazar, Zeytinbağı çevresi ve doğusunda bilinenden daha çok Bizans manastır ve kilisesinin bulunması gerektiğini, ancak kaynak yetersizliği nedeniyle bunların saptanmasının güç olduğunu da belirtmektedir.

Mango 1976: 180 (2006: 144)

Araştırmacı, “Bizans mimarisi” hakkındaki genel kitabının 6. bölümü olan “Karanlık Yüzyıllar” başlıklı bölümün sonlarında kapalı Yunan haçı plan tipinin gelişimi üzerinde tartışmıştır⁵⁶. Mango'nun görüşüne göre kapalı Yunan haçı plan tipi manastır ortamında çıkmıştır ve İkonaklasmus dönemi ve sonrasında gelişen Bithynia manastırları da bu tipin erken örneklerini barındırmaktadırlar. Yazar “Pelekete” ve “Megas Argos” manastırları ile Zeytinbağı (Trilye)'ndaki Fatih Camii'ni örnek olarak ele almış, ancak

55. Ancak yazar, 17. yüzyılda bölgede yaşayan ve kutsal yerlerle ilgili araştırmalar yapan Meletios Syriogos ile Evangelides'in yapılar hakkındaki düşüncelerinin pek doğru olmadığını, bunların yerleşimin itibarını artırmak için başka yerlerdeki manastırları da yörenin sınırları içinde ele aldıklarını, örneğin cami olarak kullanılan yapının Kenalakkos Manastırı olamayacağını, hem Kenalakkos hem de Batheos Rhyakos manastırlarının Zeytinbağı'nda olmadığını belirtir. Janin, Hasluck'ın ileri sürdüğü Fatih Camii'nin “Müjde”ye adanmış olduğu görüşünü de benimsememektedir.

56. Mango'nun bu kitabı, bu çeviri için kendi önsözüyle birlikte Doç.Dr. Mine Kadiroğlu tarafından Türkçe ye çevrilmiştir (Mango 2006).

bu yapıların kesin yapım tarihlerinin bilinmediğini, bunun için arkeolojik çalışmalara gerek olduğunu belirtmiştir.

Kürkçü 1977

Hacettepe Üniversitesi'nde Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan çalışmasında Kürkçü, Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii ve Pelekete Manastırı'nı incelemiş, yerleşimin tarihçesini kısaca özetledikten sonra anılan yapıları plan ve fotoğraflar eşliğinde ayrıntılı olarak tanıtmıştır.

Buchwald 1977: 294 – 295

Araştırmacı, Sardis'deki "E Kilisesi" nin tanıtımını yaptığı makalesinin ikinci Bölüm'ünde, tuğla süslemeler başlığı altında Zeytinbağı (Tirilye)'ndaki Kemerli Kilise (Kemali Kilise)'yi de örnekleri arasında saymıştır.

Dimitrokallis 1978: 96 – 99

Araştırmacının Yunanca yayınlanan kitabı, Anadolu'daki kapalı Yunan haçı planlı Bizans kiliselerini tanıtmaktadır⁵⁷. Yazar Zeytinbağı'ndaki H.Stephanos (Fatih Camii) ve Panagia Pantobasilissa (Kemerli Kilise)'yi de tanıtımında kullanmıştır⁵⁸.

Harrel 1978: 187

İstanbul ve çevresindeki yerleşimlerin ve yolların tanıtıldığı, daha çok turistlere yönelik iki ciltlik kitabında yazar, Zeytinbağı' ndaki Fatih Camii ve Kemerli Kilise' den ismen bahsetmiştir.

57. Yazar, Anadolu'da bulunan bu plan tipindeki pek çok örneğin ancak çok sınırlı bir kısmını tanıtmıştır.

58. Yazarın sadece Hasluck'tan faydalandığı, H. Stephanos Kilisesi'nin Hasluck'dan sonra çalışılmadığını belirtmesinden anlaşılmaktadır.

Ötüken 1978: 128

İstanbul’ daki Son Dönem cephe süslemelerini tartıştığı çalışmasında yazar, çerçevesi tekniğin Anadolu’daki örnekleri sayarken Zeytinbağı (Trilye)’ndan ismen bahsetmiştir.

Ertem 1978

Hacettepe Üniversitesi’nde Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan çalışmasında Ertem, Zeytinbağı (Tirilye)’ndaki Panhagia Pantobasilissa (Kemerli) Kilisesi ve Medikion Manastırını incelemiş, Zeytinbağı’nın kısa tarihçesini verdikten sonra tanıtım yapmıştır.

Vocotopoulos 1981: 551 – 573

Orta ve Geç Bizans döneminde Başkent mimarisinin rolünü araştırdığı makalesinde yazar Zeytinbağı (Triglia)’ndaki H. Stephanos kilisesinden de ismen bahsetmektedir.

Buchwald 1984: 199 – 234

Tarih boyunca Anadolu’nun iki farklı rolü bulunduğunu, bunlardan birincisinin Avrupa ve Asya arasında biçim ve fikirlerin akışını sağlayan bir köprü, ikincisinin ise yeni biçim ve fikirlerin ortaya çıktığı yaratıcı bir merkez, olduğunu öne sürerek giriş yaptığı ilgi çekici makalesinde yazar, Bizans mimari yapılarını dört grup altında incelemiştir.

Buchwald, “üçüncü mimari üslup” başlığı altında kapalı Yunan haçı planlı yapılardan bahsederken Zeytinbağı (Tirilye)’ndaki Fatih Camii ve Pelekete Manastırını da örnekleri içinde saymıştır⁵⁹.

59. Kapalı Yunan haçı plan tipinin başkentteki en erken örneğinin, diğer araştırmacıların görüşlerinin aksine H. İoannes Trullo (Hırami Ahmet Paşa) olduğunu ileri süren yazar, bu yapı ile Fatih Camii’ni bazı mimari özellikleri ile karşılaştırmıştır. Buchwald Fatih Camii’ni 9. yüzyılın ikinci çeyreğine, Pelekete Manastırını Kilisesi’ni de 8 - 9. veya erken 10. yüzyıla tarihlenmiştir.

Tunay 1984: 200 – 201, 267

İstanbul Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanan çalışmada Tunay, Bizans mimarisinde malzeme tanımı, duvar tekniği bilgisi ve malzeme – teknik ilişkilerini araştırmış, Katalog bölümünde Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii ve Kemerli Kilise hakkında kısa bilgiler vererek, malzeme – teknikleri üzerinde durmuştur.

Krautheimer ve Ćurčić 1986: 341

Krautheimer, uzun yıllar tek başına yazdığı “Erken Hıristiyan ve Bizans mimarisi” üzerine yazdığı kitabını daha sonra Ćurčić ile birlikte yenilemiştir⁶⁰. Yazarlar kitaplarının 6. bölümünde “Orta Dönem Bizans Mimarisi” konusunu işlerlerken kare içinde haç planı yapıların ilk örneklerinin Başkent dışında geliştiğini ve Marmara Denizi'nin güney kıyısındaki Zeytinbağı (Tirilye)'nda isim vermeden kare içinde haç planlı bir kilisenin tahminen 780 – 813 yıllarına tarihlendiğini belirtmişlerdir⁶¹.

Ötüken, Durukan, Acun, Pekak 1986: 478 – 485

Yazarların 1982 yılından başlayarak ikibuçuk senelik çalışmalarının ürünü olan Bursa ili sınırları içine giren yerleşimlerdeki eski eserleri ele aldıkları kitapta, yüz yedi yerleşim merkezindeki iki yüz otuz yapı tanıtılmıştır⁶².

Araştırmacılar Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii'ni, hamamı ve Kemerli Kilise'yi araştırmalar eşliğinde tanıtmışlar, plan ve fotoğraflarını yayınlamışlardır⁶³.

60. Bu kitapta kapalı Yunan haçı plan tipi “cross-in square” ve “qincunx” olarak isimlendirilmiştir. Krautheimer'in, Ćurčić ile yenilemeden önce yazdığı kitapta Zeytinbağı ile ilgili bilgi yoktur.

61. Bu yapı Fatih Camii' olmalıdır.

62. Yapıların 135 i ilk kez tanıtılmıştır.

63. Fatih Camii'nin, Hasluck'tan sonra ilk kez yeni bir planı verilmiş, ayrıca yapıdaki Osmanlı kitabelerinden üçünün metinleri, transkripsiyonları ve çevirileri ilk kez bu kitapta yayınlanmıştır

Buchwald 1986: 8 -10

Bizans mimarisine yaklaşım yöntemlerini sıralayıp, kendi yöntemini öneren ve Bizans mimarisini çeşitli üsluplar altında inceleyen araştırmacı, “üçüncü üslup (kapalı Yunan haçı)” altında topladığı kiliselerin erken örneklerini verirken Zeytinbağı (Zeytinbağı-Tirilye)’ndaki Pelekete Manastırı Kilisesi (H. İoannes)’ ni geç 8. yüzyıla, Fatih Camii (H. Stephanos)’ ni ise 9. yüzyıla tarihlemiştir.

Corsten 1987: 47 – 68

Mudanya (Apameia) ve Yalova (Pylai) üzerine çalışan araştırmacı, çalışmasının ilk bölümünde Mudanya’nın eski isminin Brylleion olduğunu, Zeytinbağı’nın ise bilinmeyen bir tarihte bu şehrin egemenliğine girdiğini belirtmiştir. Yazar antik dönemde Byzantion ve Apameia egemenliğinde Zeytinbağı (Trilye) başlıkları altında ayrıntılı bir tarihçe vermiş, bu döneme ait mezar taşları ve yazıtları tanıtmıştır. Bunun yanında kaynaklar yardımıyla yerleşimin Bizans dönemi tarihçesini de aydınlatmaya çalışmıştır.

Corsten, Trigleia ve Medikion manastırları hakkında da bilgilere kitabında yer vermiştir⁶⁴.

Gioles 1987

Yazar, “600 – 1204 yılları arası Bizans kilise mimarisini” üzerine yazdığı ve Yunanca basılan kitabında yapıları plan tiplerine göre ayırarak tanıtmaktadır. Kitabın VII. Bölümünde İstanbul, Makedonya, Anadolu ve Yunanistan’ daki kapalı Yunan haçı planlı yapıları ele alan yazar, bu tipin kökenini tartışmış ve kapalı Yunan haçı plan tipinin iki erken örneğinin Zeytinbağı’ndaki Pelekete Manastırı ve Fatih Camii olduğunu belirtmiştir⁶⁵.

64. Yazar, bu bilgileri Hasluck, Menthon, Janin, Mango ve Ševčenko’nun yayınlarından derlemiş ve yorum yapmadan sunmuştur.

65. Yazar, Mango ve Ševčenko (1973)’nun görüşlerini vermektedir.

Kuniholm ve Striker 1987: 385 – 397

Araştırmacılar, Yunanistan, Türkiye, Yugoslavya ve İtalya’da bulunan yapılardan aldıkları ahşap örneklerine uyguladıkları dendrokronolojik tarihlendirme sonuçları ile ilgili yayınladıkları makalede, Zeytinbağı (Trilye)’ndaki Fatih Camii, Kemerli Kilise ve Pelekete Manastırı (Trilye-Ayyani)’na da yer vermişler, sadece Kemerli Kilise’den alınan ahşap örneğinin sonuç verdiğini belirtmişlerdir⁶⁶.

Pekak 1991

Zeytinbağı ve Bizans dönemi yapıları hakkında en kapsamlı çalışma araştırmacının Hacettepe Üniversitesi’nde yaptığı doktora tezidir⁶⁷. Yazar, giriş bölümünde önce bölgenin tarihçesini vermiş, I. Bölümde Zeytinbağı’nın Bizans dönemi öncesi, Bizans dönemi ve Bizans dönemi sonrası tarihçesini zengin kaynakça eşliğinde ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Daha sonra Zeytinbağı ile ilgili seyahatname ve araştırmalar verilmiştir.

Tezin ana konusu Zeytinbağı’ndaki Fatih Camii’dir. II. Bölümde bu yapı ele alınmış, yapının tarihçesi ve bu yapı ile ilgili çalışmalar verilmiş, daha sonra plan, rölöve, restitüsyon ve fotoğraflar eşliğinde mimari tanıtım yapılmıştır⁶⁸. III. Bölümde ise yapının evrelendirilmesi ve yapı arkeolojisi çalışıldıktan sonra karşılaştırmalı değerlendirmeye geçilmiştir.

Ana konu Fatih Camii olmakla birlikte çalışmanın “Ekler” bölümünde Zeytinbağı ve yakın çevresindeki Kemerli Kilise, Çiftlik (Orhan Bey’in çiftliği – Medikion Manastırı), Aya Yani (Pelekete Manastırı) ve Aya Sotiri (Batheos Rhyakos – Soterios Manastırı) de plan ve fotoğraflar eşliğinde ana hatları ile verilmiştir.

66. Çalışmada, Fatih Camii’nden on, Pelekete Manastırı’ndan iki ve Kemerli Kilise’den yedi örnek alınmıştır.

67. Giriş bölümünde de belirttiğim gibi bu tezin kitap olarak yayına hazırlandığını öğrenmem beni mutlu etmiştir. Zira günümüzde Fatih Camii’nin restorasyonu (?) sonucunda, yapının dış görünümünün özgün halini kaybetmesi, bu yayının önemini artırmaktadır.

68. Bu çalışmada on üç adet plan, on iki rölöve, on bir restitüsyon, bir izometrik görünüm ve yüz otuz beş Levha kullanılmıştır.

Talbot 1991: 1328, 1620, 2115

Oxford Bizans Sözlüğü'nde Trigleia maddesi Medikion ve Pelekete manastırları nedeniyle yer almaktadır.

Medikion Manastırı'nın Trigleia(Tirilye)'nin beş kilometre güneyinde yer aldığı ve 708'de Nikophoros tarafından kurulduğu, 11. yüzyıldan sonra kaynaklarda yer almamakla birlikte fonksiyonlarına devam ettiği, bazilikal planlı kilisesinin 20. yüzyıl başlarında yıkıldığı belirtilmektedir.

Pelekete Manastırı'nın ise Trigleia (Tirilye)'nin beş kilometre batısında yer aldığı, kuruluşu bilinmemekle birlikte 763 - 64 de varlığının bilindiği, İkonaklasmus'a karşıt rahipler tarafından kurulduğu, kilisesinin İoannes Teologos'a adanan ve kalıntıları bulunan kapalı Yunan haçı planlı kilise olduğu anlatılmaktadır.

Ousterhout 1991: 87

Yazar, Palailogoslar döneminde yaşanan yapı faaliyetlerinden sorumlu ustaların daha sonra faaliyet gösterdikleri yerleri araştırırken verdiği örnekler içinde Zeytinbağı (Trilye)'ndaki Pantobasilissa (Kemerli Kilise) dan da bahsetmektedir.

Ousterhout Trilye'nin 1337'lerde Bizanslıların elinde olduğunu, ancak Osmanlılar tarafından ne zaman fethedildiğinin kesin olmadığını belirtmektedir⁶⁹.

Buchwald 1992a: 307, 315

Orta dönem Bizans kiliselerinde geometrinin uygulanması ile ilgili görüşlerini belirttiği makalesinde yazar, kapalı Yunan haçı plan tipli yapıları ele aldığı II. Bölümünde, bu tipin erken örnekleri olarak Zeytinbağı (Zeytinbagi - Tirilye, Trigleia)'ndaki Fatih Camii'ni de vermiştir. Buchwald, yerleşimin isminin son zamanlarda değiştiğini,

69. Yazar, bu bilgileri Mango ve Ševčenko (1973)'ya dayanarak vermektedir.

yapının yapım tarihi ve kime ithaf edildiğinin kesin olmadığını sözlerine eklemiş ve yapıyı 9. yüzyıla tarihlemiştir.

Buchwald 1992b: 323

Buchwald, yukarıdaki makalesinden hemen sonra, aynı dergide Kumyaka (Sige) ve Zeytinbağı (Tirilye)'ndaki kiliseler hakkında kısa bir not yayınlamıştır. Yazar 1964'deki ilk gelişinden sonra geldiği 1991'de yapıların bir hasara uğramadığını belirtmektedir. Araştırmacı yerleşimlerin geliştiğini, yeni yapıların yapıldığını, eskilerin de yenilendiğini, buna rağmen yerleşimlerin tipik özelliklerini koruduğunu sözlerine eklemiştir⁷⁰.

Rodley 1994: 74, 134

Yazar, "Bizans sanatı ve mimarisini" ele aldığı genel kitabının II. Bölümünde "6. yüzyıl mimarisi"ni anlatırken ajur tekniğindeki sütun başlıklarının Başkent'ten yayıldığı yerler arasında Zeytinbağı (Tirilye)'ni da saymıştır. Kitabın IV. Bölümünde "Makedonya Hanedanlığı" anlatılırken, erken dönem kapalı Yunan haçı plan tipli kiliseler arasında Tirilye'deki Fatih Camii ve Pelekete Manastırı' da ismen sayılmıştır⁷¹.

Buchwald 1994: 25

Araştırmacı, geçiş dönemindeki Bizans mimarisi'ni ele aldığı makalesinde, Philippi'deki B basilikasının naosunun Myraleion (Bodrum Camii)'un on beş katı, Zeytinbağı'ndakinin ise yedi katı olduğunu belirtmiştir⁷².

70. Buchwald, Kumyaka'da belediye başkanı ile görüşmüş, yapının öneminin bilindiğini öğrenmiş, kendisinin de herkese bu bölgeyi gezmelerini önerdiğini, tarihi yapıları ve zeytinliklerle kaplı vadileri ile Marmara'nın muhteşem olduğunu belirtmiştir.

71. Yazar her iki bildide de Mango ve Ševčenko'nun makalesini kaynak olarak kullanmıştır.

72. 'Zeytinbağı'ndaki' Fatih Camii olmalıdır.

Pekak 1995: 289 – 298

Yazar, Zeytinbağı (Trilye) ve Pelekete Manastırı'nı ele aldığı makalesinde Bithynia ve Zeytinbağı'nın kısa bir tarihçesini verdikten sonra Pelekete Manastırı'nı plan ve fotoğraflar eşliğinde ayrıntılı olarak tanıtmıştır.

Pekak 1996: 307 – 338

Zeytinbağı / Trilye Bizans dönemi kiliselerini tanıttığı yazısında araştırmacı, Zeytinbağı'nın tarihçesini verdikten sonra, Fatih Camii, Panagia Pantobasilissa / Kemerli Kilise, Medikion Manastırı / Orhan Bey' in Çiftliği, İoannes Theologos Pelekete Manastırı / Aya Yani ve Aya Sotiri hakkında bilgiler vererek, mimari tanıtlarını yapmıştır⁷³.

Ötüken 1996

Antik ve Bizans dönemi yapılarındaki mimari plastik parçaları ve yazıtları tanıttığı kitabında yazar, Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii, Panagia Pantobasilissa, Pelekete Manastırı' nın İoannes Kilisesi, Medikion ve Soterios manastırlarından da mimari plastik parçaların tanıtımını yapmıştır⁷⁴.

Ousterhout 1998: 201

Dokuzuncu yüzyılda İstanbul'un yeniden yapılandırılmasını tartıştığı çalışmada yazar, kare içinde haç planlı yapıların erken örnekleri arasında Zeytinbağı (Trilye)'ndaki Fatih Camii ve "H. İoannes Pelekete Kilisesi"ni de örnekleri arasında vermiştir.

73. Yazar, Aya Sotiri'nin 1987 yılında çalı ve dikenlerle kaplı alanını temizlediklerini, plan krokilerini çıkardıklarını, ancak 1988'de zeytinliğin sahibi tarafından iş makineleri kullanılarak kalıntıların tamamen yok edildiğini ve yerine baraka inşa edildiğini belirtmiştir. Pekak, bu çalışmada sekiz çizim ve on altı fotoğraf kullanmıştır.

74. Kitapta 311 yerleşimdeki 846 parça eser tanıtılmaktadır. Yazar, Zeytinbağı' nın yayınlardaki adlarını Trichlia, Triglia, Tregleia-Brylleion, Trilia ve Tereia- Trigleia olarak vermiştir (Ötüken 1996: 30).

Araştırmacı bu yazısında 1995’de Kuniholm tarafından yapılan İstanbul ve çevresindeki yeni dendrokronolojik çalışmadan da bahsetmiş ve yaşayan en eski kare içinde haç planlı kilise olduğu düşünülen ve 9. yüzyıla tarihlenen Fatih Camii’nin 799’a tarihlendiğini belirtmiştir.

Brubaker 1998: 65

Dokuzuncu yüzyıldaki Bizans kültürünü tanıttığı çalışmasında yazar, İkonoklasmus dönemine ait kare içinde haç planlı yapıların en erken örneği olarak Zeytinbağı (Trilye)’ndaki Fatih Camii’ni vermiş ve Ousterhout’a dayanarak 799’dan hemen sonraya tarihlemiştir.

Ousterhout 1999: 17, 33, 142

Yazar, kitabının I. Bölümünde kapalı Yunan haçı plan tipindeki kiliseleri tartışırken Zeytinbağı (Trilye)’ndaki Fatih Camii ve Pelekete Manastırı’ndan bahsetmektedir. Yazar daha çok Fatih Camii üzerinde durmuş, iki çizim ve bir fotoğraf vermiştir⁷⁵.

Kitabın III. Bölümünde kubbe çapları tartışılırken ve V. Bölümde devşirme malzeme kullanımı anlatılırken de Fatih Camii örnekler arasında sayılmıştır.

Cormack 2000: 98

Bizans sanatını tanıttığı kitabının III. Bölüm’ünün İkonoklasmus dönemini tartıştığı kısmında yazar, Bithynia’daki manastırlardan bahsederken Zeytinbağı (Tirilye)’ndaki Fatih Camii’ni örnek vermiş, kilisenin kare içinde haç planlı olduğunu, yapıda 6. yüzyıldan kalma devşirme sütun ve başlıklarının kullanıldığını belirtmiştir.

75. Ousterhout, kapalı Yunan haçı planlı yapılara ideal örnek olarak gördüğü Bodrum Camii (Myrelaion) ile Fatih Camii arasındaki tezatlardan bahsetmektedir. Fatih Camii’ne ait Fig. 7 de verilen izometrik görünüş M.S. Pekak’ın doktora tezinden (1991) alınmıştır.

Yazar, kilisenin İkonodül manastırlardan Trigleia Manastırı'na ait olabileceğini ve dendrokronolojik olarak 799 yılına tarihlendiğini sözlerine eklemiştir⁷⁶.

Alpaslan 2001: 194

İstanbul'daki mimari plastik ve Anadolu'daki merkezlerdeki etkilerini araştırdığı çalışmasında yazar, ajur tekniği ile yapılan impost başlıklara örnek olarak Tirilye'deki Fatih Camii'ni de vermiştir.

Kiourtzian 2003: 60

Editörlüğünü Geyer B. ve Lefort J. un yaptıkları "Ortaçağ' da Bithynia" isimli kitaptaki bölümünde yazar, bölgedeki epigrafik eserleri tanıtırken Zeytinbağı (Triglia - Tirilye)' ndaki Fatih Camii monogramlarından kısaca bahsetmiştir.

Pralong 2003: 225

Bithynia'daki arkeolojik kalıntıları tanıttığı yazısında yazar, Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii, Pantobasilissa Kilisesi, Pelekete ve Medikion manastırlarındaki mimari plastik parçalardan bazılarını tanıtmıştır.

Bondoux 2003: 390, 393, 408 -409

Bithynia'daki yerleşimleri tanıttığı yazısında yazar, Daskyleon (Eşkel)'u anlatırken Tomasek ve Delate'yi kaynak göstererek portulanlardaki Zeytinbağı (Tigleia)'ndan da bahsetmektedir. Yine Lopedion (Uluabat)'dan bahsederken buradan çıkarılan "şap" ın Triglia limanından ihraç edildiğini belirtmiştir. Araştırmacı yazısında tanıttığı yerleşimlerin tam olmadığını söyledikten sonra diğer yerleşimleri, bu arada Triglia' yı da ismen saymıştır.

76. Yazar kaynak olarak Ousterhout (1998)'u vermiştir.

Auzepy 2003: 447

Bithynia'daki manastırları araştıran yazar, Zeytinbağı (Tirilye)'ndaki Pelekete ve Medikion manastırlarından da bahsetmiştir⁷⁷.

Lefort 2003: 465 – 66

Ortaçağ'da Bithynia'daki ana yolları incelediği yazısında yazar, bu yollardan birinin de Trigleia (Tirilye / Zeytinbağı) ile Nicea (İznik) arasındaki 86 kilometrelik yol olduğunu belirtmiş, bu yolun Trigleia'dan sonra sırasıyla Apameia (Mudanya), Kios (Gemlik) ve Kroulla (Gürle) dan geçtikten sonra Nicea'ya ulaştığını yazmıştır.

Gerolymatou 2003: 485

Yazar, VII ile XV. Yüzyıllar arasında Bithynia'daki ticareti ele aldığı yazısında Bratianu'yu kaynak göstererek 1284 de Zeytinbağı (Trigleia)'ndan Caffa'ya yapılan şarap ve ayrıca şap ticaretinden bahsetmiştir.

Auzepy 2005: 23 – 35

Marmara Denizi'nin güney kıyısındaki Bizans manastır kalıntılarını araştıran yazar, Zeytinbağı (Trigleia / Tiriliye)'ndaki Medikion Manastırı' nın kurucusu Nikoforos'un yaşam öyküsüne göre, azizin kurduğu ikinci bir manastırın var olduğunu ileri sürmüştür⁷⁸.

Yazar ayrıca Trigleia'daki Fatih Camii' nin son 5 – 6 yıldan beri itibar kazandığını, Pelekete'nin ise daha önce gerçekleştirdiği (1990) ziyarete göre daha kötü durumda olduğunu belirtmiştir.

77. Yazar, Pelekete Manastırı Kilisesi'nin bir fotoğrafını vermiştir (Auzepy 2003: Fig. 3)

78. Nikoforos'un yaşam öyküsüne göre, azizin kurduğu manastırlardan biri kıyıda, diğeri de bundan yedi buçuk stad uzaklıktadır ve adı da Mediken'dir. Yazar, Medikion Manastırı'na bir buçuk kilometre (7.5 stad = 1327 metre) uzaklıktaki Aya Sotir (Çakalcalar)'i ikinci manastır ile eşleştirmektedir.

Auzepy, Delouis, Grelois, Kaplan 2005: 183 - 187

Yazarlar, makalelerinde Zeytinbağı (Trigleia, Tirilye)'deki Medikion Manastırı hakkında yukarıdaki bilgileri tekrarlamışlardır.

Akyürek, Tiryaki, Çömezoğlu, Ermiş 2007

Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri – TAY Projesi çerçevesinde İstanbul dahil Marmara bölgesindeki Bizans dönemi yapı envanterini çıkardıkları kitaplarında yazarlar, Zeytinbağı'ndaki Aya Sotiri Kilisesi, Fatih Camii, İoannes Theologos Pelekete Manastırı, Medikion Manastırı ve Panagia Pantobasilissa (Kemerli) Kilisesi'nin de tanıtımını yapmışlardır⁷⁹.

79. Kitabın Fatih Camii bölümünde Ousterhout kaynak gösterilerek verilen yapıya ait izometrik görünüm aslında M.S. Pekak (1991: Şek. 16)' a aittir.

3. KEMERLİ (PANAGIA PANTOBASILISSA) KİLİSE

3. 1. YERİ VE ADI:

Zeytinbağı'nın yüksekçe bir yerine inşa edilmiş olan Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise, Kemer Sokak, Kemer Aralığı Sokak ve Üç Yol Sokak ile çevrelenmiş yapı alanı üzerinde yer alır¹. Kuzey cephesinin batı bölümü bugün modern bir yapı ile bitişiktir (Lev. 6).

Duvarlarına bitişik kemerler nedeniyle halk arasında Kemerli Kilise olarak adlandırılan kilisenin Yunanca adı Παναγία Παντοβασιλίσσα'dır (Covel 1676, Kleonymos ve Papodopoulos 1867, Kandis 1883, Evangelides 1888,1889, 1934)². Bu yazılımın Türkçe karşılığı Panagia Pantovasilissa olmakla birlikte, yapının adı yayınlarda Panagia Pantobasilissa olarak geçmektedir (Hasluck 1906 /7,1910, Mango ve Sevcenko 1973, Ötüken-Durukan-Acun ve Pekak 1986, Pekak 1991, Ousterhout 1991)³. Bu çalışmada da yayınlarda bilindiği şekilde Panagia Pantobasilissa ismi kullanılmıştır. Evangelides'e göre yapı 780 yılında kurulan Trigleia Manastırı'nın Panagia Pantovasilissa isimli kilisesidir. Mango ve Ševčenko da Panagia Pantobasilissa Kilisesi'nin Bakire Meryem'e ithaf edildiğini belirtmişlerdir.

Söylenceye göre Panagia Pantovasilissa (Pantobasilissa) İstanbul Hagia Sophia Kilisesi'nde bulunan ve Aziz Lukas tarafından resmedilen dört ikonadan biridir. İddiaya göre bu kutsal ikona İstanbul'un fethi sırasında, fethedenlerin eline geçmemesi için denize atılmış ve Marmara Denizi'nin güney kıyısında Triglia'da bulunmuştur. Mucizeye göre Hristiyanlar Triglia'nın tarihi manastırına göç etmişler ve kurdukları kiliseye de Panagia Pantovasilissa adını vermişlerdir. Kutsal ikona da Triglia'lıların sembolü haline gelmiştir⁴.

1. Yapı bundan sonra Kemerli Kilise adı ile ele alınacaktır.

2. Bursa'da yayınlanan bir gazetede çıkan yazı dizisinde Ortaç, halkın Kemerli Kilise'ye Çardak Kilise dediklerini de belirtmiştir. Yazar ayrıca halk arasında, Fatih Camii'ne Aya Todori, Pelekete Manastırı'na Aya Yani, Batheos Rhyakos - Soteris Manastırı'na da Aya Soteris dendiğini bildirmektedir. Yazı dizisinde yazar Kemerli Kilise'nin bir fotoğrafını da kullanmıştır (Ortaç: 1967)

3. Yunanca β nın Türkçe okunuşu vita, harf olarak karşılığı v dir (Aksoy 2003)

4. Bu bilgi <http://panagia.ky.goarch.org> internet sitesinden alınmıştır (14.5.2009).

3. 2. YAPI İLE İLGİLİ YAYINLAR

Covel 1676

Yapı ile ilgili en eski bilgiler Doktor John Covel'ın 17. yüzyılda kaleme aldığı notlardır. 1676 yılında Zeytinbağı'na gelen Covel, yerleşimde Rumlar'a ait beş veya altı kilise bulunduğunu belirtmiş ve bunlardan sadece Bakire Meryem'e ithaf edilmiş olan Pantobasilissa Kilisesi'ni kayda değer bulmuştur. Eski zamanlardan kalma, "küçük ama çok güzel" olan kiliseyi H. Sophia'nın bir modeline benzeten Covel, yapının kısa bir mimari tanıtımını yaparak, eskiz çizimine de yer vermiştir (Lev. 8a)⁵.

Gezginine göre, kilise taş ve tuğla ile yapılmıştır. Yapıda çiziminde de gösterdiği gibi altı sütun, yanlarda ise payeler bulunmakta ve kubbe dört sütun üzerinde yükselmektedir. Doğuda yer alan üç yarım kubbe eski tarihlidir ve yarım kubbenin altından ışık almaktadır⁶. Covel, yapının sadece güneyinde pencereler olduğunu ifade etmektedir⁷. Zemindeki çok güzel olan yer döşemesinden birçok parça kaldığını belirten yazar, bütünüyle duran siyah ve beyaz mermer bir döşeme kısmına da dikkat çekmiştir.

Yapının dışında ise, batı duvarda kapının her iki tarafında derin olmayan nişlerin yer aldığını, bunların üzerinde ise payeler arasında uzanan kemerlerin bulunduğunu belirten Covel, doğu duvarının ise kırık sütunlar üzerinde yükseldiğini sözlerine eklemektedir.

Kleonymos ve Papadopoulos 1867: 43

Yazarlar, Zeytinbağı ve çevresinde birçok Bizans dönemi yapısı olduğunu belirterek, yerleşimde Bursa Metropoliti'nin koruması altında olan altı kilise içinde Pantobasilissa Kilisesi'ni de ismen saymışlardır.

5. Daha önce de belirtildiği gibi (Bkz. Bölüm 2. dip not 45), Covel'ın el yazmaları Mango ve Ševčenko 1973: Fig.2 de yayınlanmıştır (Lev.7). Ayrıca Bkz. Covel 1998: Fig.16.

6. Gezgin yanlışlıkla batı diye yazmıştır.

7. Aslında yapının kuzeyinde de pencere vardır.

Kandis 1883: 142

Yazar, Bursa ve çevresindeki yerleşimleri tanıttığı kitabında, Bursa Metropoliti'ne bağlı köylerin arasında saydığı Zeytinbağı'ndaki beş kilise içinde Pantobasilissa Kilisesi'ni de ismen vermiştir.

Evangelides 1888: 275 – 286

Evangelides, Zeytinbağı'nın tarihçesine değindiği bölümde Trigleia Manastırı'ndan bahsederken, bu eski manastırdan zamanına Pantobasilissa adındaki kilisenin geldiğini belirtmektedir.

Evangelides 1889: 93 – 96

Yazar, makalesinde Zeytinbağı'ndaki manastırları tanıtırken 780 yılında kurulan Trigleia Manastırı'nın kilisesinin Pantobasilissa olduğunu tekrarlamıştır. 10 Eylül 1855'deki depremde kubbe ve çan kulesinin yıkıldığını, kubbenin hemen sonra onarıldığını, 1883 yılında Bursa Metropoliti Nikodemos'un çan kulesini yenileyip bir gynekaion (kadınlar galerisi) eklettiğini, böylece yapının 5.20 metreden 18.60 metreye uzadığını belirtmiştir.

Evangelides, yapıdaki eski duvar resimlerinin neredeyse solduğunu ifade ettikten sonra siyah, beyaz ve yeşil küplerden oluşan küçük parçalar halinde döşeme mozağının varlığından bahsetmiş, ahşaptan yapılmış templon üzerinde Başmelekler Mikael ve Gabriel'in resimlerinin yanında "Giritli Gerasimos 1569" ve başka bir resimde "İoannes Prodromos 1767" tarihlerinin okunduğunu belirtmiştir.

Yazar, manastırda yaşamış din adamlarını ve adlarına kutlanan bayram günlerini de sözlerine eklemiştir.

Hasluck 1906 / 7: 291 – 292

Bithynica adlı makalesinde yazar, Zeytinbağı ile ilgili kısa bilgiler verdikten sonra yerleşim ve çevresindeki yapıları ele almış, bu arada Pantobasilissa Kilisesi'ni de tanıtmıştır⁸. Hasluck, yapının Evangelides'in öne sürdüğü Trigleia Manastırı Kilisesi olduğu görüşünü benimsemediğini ifade etmiştir.

Kilisenin 20.00 x 9.00 metre boyutlarında olduğunu, ancak batıdaki üç bölümün 1855' deki deprem sonrası yenileme sırasında eklendiğini belirten yazar, orijinal kilisenin kare içinde haç plan tipinde olduğunu ve üç apsisi bulunduğunu, kilisenin naosunun küçük kubbeden sonra batıya iki bölüm daha uzandığını belirtmiştir. Yazara göre yapının batı bölümü sonradan eklenmiştir. Orijinal duvarlar kaba yonu taştır ve kemerlerde tuğla kullanılmıştır. Ana apsis dışta üç niş ile süslenmiştir ve yan duvarlarda üç tane sığ kör kemer mevcuttur. Bunlardan ortadakinde taş ve tuğla dönüşümlü olarak, yanlardakinde ise sadece tuğla kullanılmıştır⁹. Hasluck, zamanında yıkık olan batı duvarının da üç bölümlü olduğunu, ortadaki tek kapının her iki yanında derin olmayan nişler bulunduğunu Covell'i kaynak göstererek ileri sürmüştür¹⁰.

Araştırmacı, yapıdaki sütunların eski başlıklara sahip olduğunu, bunların eski bir yapıdan alındığı kesin olan "Korinth" ve "Bizantin – İonik" başlıklar olduğunu, bazı başlıkların ise ters şekilde kaide olarak kullanıldığını belirtmiştir. Yazar kubbeyi taşıyan kuzeydoğu sütunun yarı şeffaf ve el yapımı olduğunu söylediğini, ancak kendisine göre sıra dışı bir granit olduğunu ifade ederek, bu sütunu birçok kişinin içinde altın olduğu gerekçesiyle çalmak istediğini, belki bu yüzden kilisenin içinde ölçümleri tamamlamasına izin verilmediğini de sözlerine eklemiştir.

Hasluck, Covell'in notlarında bahsettiği siyah, beyaz ve gri opus sectile döşemesinin de hala durduğunu belirtmiş, kilisenin kutsal kutlanma gününün (panegyris) 18 Ağustos

8. Hasluck, tanıtımında kilisenin bir fotoğrafını ve bir de planını kullanmıştır. Bkz. Hasluck 1906/7: Fig.1(4), 4 (Lev. 8b)

9. Gerçekte yan kemerlerde taş – tuğla alması olarak, orta kemerde ise sadece tuğla kullanımı vardır.

10. Yazar Covell (1676)'ın çizimini de yayınında kullanmıştır. Bkz. Hasluck 1906/7: Fig. 5a

olduğunu, özellikle üç günlük oruçtan sonra kötürümleri iyileştirmekle ünlü olduğunu söyleyerek tanıtımı bitirmiştir.

Hasluck 1910: 59

Yazar, Czyicus adlı kitabında Zeytinbağı'ndan bahsetmekte ve Pantobasilissa Kilisesi'ni yukarıdaki yayınına benzer şekilde tanıtmaktadır¹¹.

Hasluck, yukarıda anlatılan makalesinden farklı olarak, kilisenin naosunun orta bölüm ve yan bölümlerden oluştuğunu ve her iki tarafta beşer sütun bulunduğunu belirtmekte, dış yüzeyde dekoratif tuğla süslemeler bulunduğunu, güney duvarda ise payandaların mevcut olduğunu sözlerine eklemektedir.

Araştırmacı, kilisenin Evangelides tarafından Bizans İmparatoru Ermeni Leon zamanında H. Stephanos tarafından kurulduğu önerisini kabul etmeyerek, yapının 12. yüzyıldan erken yapılmış gibi görülmediğini belirtmiştir.

Pancenko 1911: 276

Pancenko'da makalesinde Hasluck'ın belirttiği sütundan bahsetmekte, ancak kilise içindeki kirden dolayı özelliklerinin görünemez olduğunu söylemektedir.

Daha sonra tarihçesine girmeden yapının tanıtımını yapan yazar, doğudaki birinci çift sütunların kaidelerinin olmadığını, başlıklarının ise volütlü ve akantus bezemeli, ikinci çift sütunların başlıklarının düz ve volütsüz, akantus ve "rinceau" bezemeli olduğunu belirtmektedir. Araştırmacıya göre üçüncü çift sütunlar ise altıgen plinthosludur. 1883' de ayağa kaldırılan dördüncü çift sütunlarda da başlık yoktur ve üçüncülerle aynı özelliklere sahiptir.

11. Hasluck, kitabında kilisenin kutsal kutlama gününü 15 Ağustos olarak vermiştir.

Hamilton 1933: 57

Yazar, kitabının Anadolu'daki Bizans yapılarından bahsettiği bölümünde Panagia Pantobasilissa Kilisesi'ni kendi yaptığı kapalı Yunan haçı plan tipi sınıflamasına göre Tip II A (α) grubuna sokmuştur¹².

Evangelides 1934: 54 – 58

Yazar, Kilise ile ilgili ileri sürdüğü görüşleri kitabında da tekrarlamıştır¹³.

Büyüköğen 1969

Araştırmacı, yapı ile ilgili o zamana kadar yapılan yayınlardan örnekler verdikten sonra Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise'nin mimari tanıtımını yapmış ve yapıyı plan, cephe ve süsleme yönünden değerlendirmiştir. Büyüköğen yapıyı 10. yüzyıla, alt tabaka duvar resimlerini 13. yüzyıla tarihlemiştir¹⁴.

Eyice 1971: 317

Araştırmacı, Trakya'da bulunan Bizans kiliselerini tanıttığı makalesinde kiliseyi kısaca tanıtmış, Hasluck'ın tarihlendirmesini eleştirerek, yapının tuğla işçiliğinin ve cephelerdeki nişlerin tipik Palaiologoslar dönemini yansıttığını, bu nedenle yapının 13. yüzyıl sonuna tarihlenmesi gerektiğini öne sürmüştür.

Yazar, yapının tamir sürecinde “bazilikal form” aldığını, yapı içinde kullanılan mavi boyanın 1855 onarımından sonra kullanıldığını da belirtmiştir.

12. Hamilton'un sınıflamasına göre Tip II A (α) da yapıların doğu haç kolu ile ana apsis arasında ayrı bir bölüm (bema) vardır, ancak hem bu bölüm, hem de doğu haç kolu aynı tonoz ile örtülüdür. Aslında bema bölümünün, doğu haç kolundan daha alçak ayrı bir tonoz örtüsü vardır.

13. Evangelides, kitabında Covel ve Hasluck'ın planını yayınlamış (Evangelides 1934: 153,156), kiliseye ait üç fotoğraf kullanmıştır (Evangelides 1934: 153, 154).

14. Çalışmada kilisenin planı, bir de restitüsyonu verilmiş, kırk fotoğraf kullanılmıştır.

Mango ve Ševčenko 1973: 238 – 240, 273 – 274

Araştırmacılar, makalelerinin Zeytinbağı (Tirilye- Trigleia)'na ayırdıkları bölümde Kemerli Kilise (Panagia Pantobasilissa)'yi de tanıtmışlardır¹⁵. Yapının, Zeytinbağı'nın ticari açıdan çok başarılı olduğu 13. yüzyıl sonunda yapılmış olduğunu ve Panagia Pantobasilissa'ya ithaf edildiğini belirten yazarlar, kilisenin Evangelides'in öne sürdüğü gibi Trigleia Manastırı'na ait olup olmadığını bilinemeyeceğini, ayrıca bir manastır kilisesi olduğuna dair hiç bir ipucunun bulunmadığını öne sürmüşlerdir.

Yazılarına Covel'dan alınan bir bölüm ile devam eden yazarlar, kilisenin 19. yüzyıldaki değişimlerini Evangelides'ten aynen aktarmışlar, Hasluck (1906 / 7) ve Pancenko (1911)'nin bulgularından da söz etmişlerdir.

Yapının, 19. yüzyıl ekinin çatı ve kat döşemelerinin bulunmadığını, ancak orijinal kısmın güneybatı sütun haricinde nispeten sağlam görüldüğünü belirten araştırmacılar, kilisenin esas olarak kare içinde haç plan tipinde olduğunu, ancak batı kısmının ek bir çift sütun ile uzatıldığını ve narteksinin bulunmadığını ifade etmişlerdir¹⁶.

Kilisedeki mimari plastik parçaları da tanıtan yazarlar, bunların devşirme parçalar olduğunu belirterek, İon – İmpost başlıkların 6. yüzyıla, “akantus yapraklı” başlığın ise 5. yüzyıla tarihlenmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir.

Yapının duvar örgüsünün geç dönem Bizans mimarisi için tipik olduğunu belirten araştırmacılar, tekniğin Yunanistan'da görülen “Parament cloisonne” tekniğine uyduğunu, kuzeyinde bulunan testere dişi motiflerin de Yunanistan'da bilindiğini, Başkent'te ise rastlanmadığını yazmışlardır.

Mango ve Ševčenko, daha sonra yapıdaki duvar resimlerine değinmişlerdir. Yapıda iki tabaka halinde duvar resmi bulunduğunu, üst tabakada ana apsis içindeki duvar resmini,

15. Makalede Covel'ın yanısıra Hasluck'ın da planını veren yazarlar, yapının yeni bir planını da yayınlamışlar (Lev. 9a), kiliseye ait on sekiz fotoğraf (Fig. 20 - 29) kullanmışlardır.

16. Yazarlar, yapının narteksinin olmadığını belirtmelerine rağmen, duvar resimlerini gösterdikleri fotoğrafların altında duvar resminin yerini narteks olarak vermişlerdir. Yazarların kilisenin plan tipi hakkındaki görüşleriyle ilgili düşüncelerim için Bkz. Bölüm 4.1 ve 4.2.

alt tabakada ise bemaadaki piskopos resimlerini, naostaki Yohakimin sunusunun reddedilmesi, Başmelek Mikael ve en batı bölümde ölü portrelerini örnek olarak anlatmışlardır¹⁷. Yazarlar, makalelerinde bu bölümü eğer kilisede restorasyon yapılırsa daha birçok resmin ortaya çıkabileceğini belirterek bitirmişlerdir.

Araştırmacılar, makalelerinin mimari değerlendirme bölümünde kiliseyi batı tarafı uzatılmış kare içinde haç planlı kilise grubuna yerleştirmişler, Mistra tipi ile benzerlik kurmuşlar, duvar tekniğinin Palaiologoslar dönemi özelliğini tekrar vurgulamışlar ve bu tekniğin Osmanlı mimarisinin erken döneminde de kullanıldığını sözlerine eklemişlerdir.

Buchwald 1977: 295

Araştırmacı, makalesinin tuğla süslemelerini tartıştığı bölümünde Kemerli Kilise (Kenani Kilise)'yi de örnekleri içine almıştır. Kilisenin ana apsisindeki zengin detayların ve yan cephelerde yer alan kör kemerlerdeki kesme taş kullanımının, yapıyı Sardis E kilisesi ve Fenari İsa Camii güney kilisesinden daha geç bir tarihe tarihlendirdiğini belirtmiş, kabaca Tekfur Sarayı ve Fethiye Camii Parekklesion'u ile aynı yıllarda yapılmış olabileceğini düşündüğünü ifade etmiştir¹⁸.

Ertem 1978

Araştırmacı, yapının mimari tanıtımını ve kısa bir değerlendirmesini yapmıştır¹⁹.

Tunay 1984: 267

İstanbul Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanan çalışmada Tunay, Katalog bölümünde Kemerli Kilise'nin malzeme – tekniği üzerinde kısaca durmuştur.

17. Yapıda aslında üç tabaka sıva bulunmaktadır. Araştırmacılar Meryem ile ilgili duvar resmi dolayısıyla kilisenin Bakire Meryem'e ithaf edildiği görüşündedirler. Mango ve Ševčenko kilisenin en batısındaki bu duvar resimlerini, narteklerdeki mezar duvar resimlerine benzeterek, bu defa da bu alan hakkında soru işaretlerinin doğduğunu belirtmektedirler.

18. Yazar, yapının ana apsisindeki nişlerin üzerindeki süslemeleri Fig. 22 de vermiştir.

19. Çalışmada Covell (1676) ile Mango ve Ševčenko (1973)'nün planları verilmiş, yetmiş fotoğraf kullanılmıştır.

Mercangöz 1985

Mercangöz, Hacettepe Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezinde Laskarisler dönemi mimarisini incelemiştir. Laskarisler dönemine tarihlenen mevcut yapıları mimari yönden değerlendirdiği VI. Bölümde bu döneme ait yapıların plan ve örtü sistemini tartışırken, 13. yüzyıla tarihlediği Tirilye Kemerli Kilise'yi de örnekleri içinde saymıştır. Özellikle tuğla süsleme üzerine değerlendirmesinde, kilisesinin apsisinin üst kısmında görülen üsluplaştırılmış bitki motifleri ve diğer motiflerin önemli olduğunu ifade etmiştir²⁰.

Ötüken – Durukan – Acun – Pekak 1986: 484 – 486

Araştırmacılar, Kemerli Kilise'yi tanıttıkları bölümde yapının kısa bir tarihçesini verdikten sonra yapının tasvirini yapmışlar, cephe süslemeleri, mimari plastik ve duvar resimlerinden de bahsetmişlerdir²¹.

Kuniholm ve Striker 1987: Tab. 2

Araştırmacılar, çalışmalarının Türkiye ayağında bazı yapılardan aldıkları ahşap örneklerinden dendrokronolojik yöntem ile tarihlendirme yapmışlardır. Zeytinbağı'nda üç yapıdan aldıkları örnekler içinde, sadece Kemerli Kilise'den alınan örnekler sonuç vermiş ve alınan bu örnekler 1336 yılını vermiştir.

Pekak 1991: 188 – 191

Pekak, Hacettepe Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezinde, Zeytinbağı'ndaki yapılardan ağırlıklı olarak Fatih Camii'ni incelemiş, ancak yerleşim ve çevresindeki yapıları da

20. Araştırmacı çalışmasında Kemerli Kilise'nin üç fotoğrafını da kullanmıştır (Mercangöz 1985: Res. 161 – 163)

21. Araştırmacılar, Mango ve Ševčenko (1973)'nün planını kullanmışlar, yapının iki fotoğrafını da vermişlerdir (Ötüken, Durukan, Acun ve Pekak 1986: Plan. 132, Res. 285, 286).

çalışma kapsamına almıştır. Yazar Kemerli Kilise'yi de "Ek"ler bölümünde tanıtmıştır²².

Araştırmacı, yayınlar eşliğinde yapının tarihçesini vermiş, daha sonra ayrıntılı mimari tasvir yapmıştır. Pekak, bu çalışmasında kendisine ait yapı planı ve güney cephe rölevesini de kullanmıştır(Lev. 9b, 10a)²³.

Ousterhout 1991: 87

Palaiologoslar dönemi mimarisinin Başkent, Bithynia ve bölgesel olarak ne şekilde devam ettiğini araştırdığı makalesinde yazar, eğer Kemerli Kilise (Pantobasilissa) düşünülecek olursa Bithynia'da mimari yapıların çok zengin olduğunu belirtmektedir.

Ousterhout, yapının kabaca taş - tuğla almaşık duvar yapısını, kemerlerdeki taş – tuğla dönüşümlü kullanımını ve testere dişi motiflerini, Bursa'daki Orhan Camii ile eşleştirmiştir²⁴.Yazar, Kuniholm ve Striker'a göre yapının yapının tarihinin 1336 olduğuna değinmiş ve Bursa'nın Osmanlılar tarafından alınışından en az 10 yıl sonra yapılmış olduğunu da vurgulamıştır.

Pekak 1996: 314 – 316

Araştırmacı, Zeytinbağı / Trilye'deki Bizans dönemi kiliselerini tanıttığı çalışmasında Panagia Pantobasilissa / Kemerli Kilise'nin de kısa bir tarihçesini verdikten sonra mimari tasvirini yapmıştır²⁵.

Kilisenin batı bölümünün 19. yüzyılda eklendiğini düşünen araştırmacı, batı bölümünün zemininde, toprak altında sütun kaideleri olduğunu belirtmektedir.

22. Araştırmacı bu çalışmada, yapıya ait on dört fotoğraf kullanmıştır (Pekak 1991: Lev. 117 -123)

23. Pekak 1991: Şek. 17 -18. Araştırmacı tezinde kullanmamakla birlikte yapının kuzey cephe rölevesini de yapmıştır (Lev. 10b).

24. Yazar makalesinde yapının bir fotoğrafını da kullanmıştır (Ousterhout 1991: Fig. 24).

25. Yazar, bu yazısında kilisenin planını ve beş fotoğrafını vermiştir (Pekak 1996: Çizim. 6, Res. 6 -10).

Yapını duvarlarında bir sıra tuğla, iki – üç sıra kaba yonu kesme taş ve dere taşı kullanımı olduğunu, yer yer dikine yerleştirilen tuğlalarla “çerçeveli teknik” oluşturulduğunu, kuzey cephede kemerlerin üzerinde testere dişi süslemeler bulunduğunu belirten yazar, yapıda üç tabaka duvar resmi saptayabildiğini de sözlerine eklemiştir.

Ötüken 1996

Yazar, Bursa ve çevresindeki yerleşimlerdeki mimari plastik parçaları ve yazıtları incelediği kitabında Panagia Pantobasilissa Kilisesi’nden de sütun kaidesi, sütunlar, sütun başlıkları, kiborium parçası, korniş, zemin mozayığı ve duvar resmi yazıtını tanıtmıştır.

Pralong 2003

Bithynia’daki arkeolojik kalıntılardan bahsettiği yazısında yazar, Pantobasilissa Kilisesi’nden de mimari plastik örnekler vermiştir²⁶.

Akyürek - Tiryaki – Çömezoğlu – Ermiş 2007

Yazarlar, Marmara bölgesindeki Bizans dönemi yapılarının envanterini çıkarttıkları kitaplarında, Panagia Pantobasilissa (Kemerli) Kilisesi’ni de tanıtmışlardır.

Araştırmacılar, yapının mimari evreleri bölümünde 1855 depreminden sonraki değişiklikleri vermekle yetinmişler, yapının mimari ve bezeme özelliklerini kullandıkları kaynaklar eşliğinde yorum yapmadan aktarmışlardır.

26. Yazar, İon – İmpost başlık adı altında kilisedeki bir başlığın fotoğrafını vermiştir. (Pralong 2003: Plate. X).

Tiryaki 2007

Araştırmacı İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezinde, Antalya'nın Doyran beldesindeki Kisleçukuru manastır kompleksinin kilisesinden bahsederken, kilise ile Kemerli Kilise'nin planlarını eşleştirerek tartıřmıřtır²⁷.

27. Tiryaki, Mango ve şevçenko'nun verdikleri bilgiler ve plan üzerinden tartışarak, Kemerli Kilise'yi uzunlamasına kare içinde haç planlı olarak yorumlamıştır. Bu konu ile ilgili dūřüncelerim için Bkz. Bölüm 4.2.

3.3. MİMARİ TANITIM

Kemerli Kilise doğu - batı doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen planlı bir yapıdır²⁸. Yapı tanıtım bölümünde anlatım kolaylığı sağlamak için, doğudan batıya doğru sırasıyla A, B, ve C mekanları olarak anlatılacaktır (Lev. 11)²⁹. Bunlardan A mekanı naos, bema ve apsislerden oluşmaktadır. B ve C mekanlarının işlevleri ise değerlendirme bölümünde ele alınacaktır.

Yapının C mekanı ile B mekanının batıdan bir bölümü kuzeyde modern bir yapı ile bitişiktir. Kuzeyde kalan diğer kısımlar bu modern yapının bahçesine bakmaktadır (Lev. 12)³⁰. Diğer yönlerde ise yapı sokaklarla çevrilidir. Doğudaki sokak diğerlerinden dardır ve güneydoğuda yer alan kemerin doğu duvarı burada bulunan modern bir yapı ile bitişiktir.

Günümüzde yapının B ve C mekanlarının örtüsü yıkıktır. A mekanının ise güneybatıdaki küçük bir kısmı hariç örtüsü bulunmakla birlikte hasarlıdır³¹. Yapının bulunduğu zemin batıdan doğuya doğru gittikçe azalan eğim yapmaktadır (Lev 13, 35)³². Bu yüzden yapının planı incelenirken günümüzdeki ana apsis zemini 0.00 m kotu olarak alınmış ve zeminin 1.30 m üstünden alınan düzlem planı esas alınarak tanıtım yapılmıştır (Lev.14). Yapıdaki bazı mimari öğeleri gösterebilmek amacıyla ek olarak düzlem planları yapılmış ve bunlar gerekli yerlerde kullanılmıştır (Lev. 15, 16)³³. Yapının değişik yerlerinden uzunlamasına ve enlemesine kesitler alınarak rölöveleri

28. Yapı dıştan, kuzey cepheden başlayarak saat yönünde 18.86 m., 9.12 m., 19.51 m., ve 8.88 m. boyutlarındadır. Tanıtımda boyutlar bundan sonra aynı düzende verilecektir. Yapı aslında doğu - batı doğrultusunda değildir, kuzeye doğru 8 derecelik bir sapma ile uzanmaktadır. Anlatım kolaylığı sağlamak üzere doğu - batı ekseni temel alınmıştır.

29. Yapı dört serbest destekli kapalı Yunan haçı plan tipine uymakla birlikte, yapılan ekleme ve değişiklikler yapının özgün halini oldukça değiştirmiştir.

30. Kilisenin bulunduğu alan ve bitişik olan modern yapı ile bahçe, özel mülkiyettir.

31. Özellikle batı haç kolu beşik tonozu ve kubbeyi taşıyan pandantiflerdeki derin çatlaklar yapı içinde çalışmayı bile tehlikeli hale getirmektedir.

32. Yapı dışında doğu ve batı zeminler arasındaki kot farkı 1.70 m. dir. Yapının içinde ise kot farkı daha azdır ve ana apsis zeminine göre yapının batı zemini 0.33 m. yüksektir. Bu nedenle yapının iç zemini, dışa göre batıda 0.62 m. alçak, doğuda ise 0.75 m. yüksektir.

33. Bu amaçla kullanılan düzlem planlarının ana apsis zemininden yükseklikleri 3.90 m. ve 4.90 m. dir.

çıkarılmış, ayrıca cephe rölöveleri de tanıtımda kullanılmıştır (Lev. 17)³⁴. Kullanılan rölövelerdeki yükseklikler ana apsis zemin kotuna göre verilmiştir³⁵.

3.3.1. Plan:

3.3.1.1. A Mekanı (Lev. 14):

3.3.1.1.1. Naos: Naos, kareye yakın dikdörtgen planlıdır³⁶. Ortada kare bölüm, dik eksenlerinde haç kolları, çapraz eksenlerinde ise köşe odaları yer almaktadır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında haç kolları ve köşe odalarını ayıran üçer duvar payesi, doğuda bema ve haç kolunu köşe odalarından ayıran iki duvar yer almaktadır³⁷.

Kare bölüm, dört serbest sütun ve bu sütunlar üzerindeki kemerlerle sınırlanmaktadır³⁸. Bu bölüm pandantif geçişli kubbe ile örtülüdür.

Haç kolları, farklı genişlik ve derinlikte düzgün olmayan dikdörtgen planlıdır³⁹. Kuzey ve güney haç kolları, doğu ve batıdaki kemerlerle köşe odalarına açılırlar. Kemerler kuzey ve güneyde duvar payelerine, içte ise aynı eksenlerdeki serbest sütunların başlıklarına oturmaktadırlar⁴⁰. Kuzey haç kolunun kuzey, güney haç kolunun güney duvarında eksende birer pencere bulunmaktadır (Lev. 15)⁴¹.

Kuzey ve güney haç kolu, kuzey - güney yönünde beşik tonoz ile örtülüdür.

34. Yapının üç ayrı yerinden, kuzey ve güneye bakmak üzere altı uzunlamasına kesit, dört ayrı yerinden de doğu ve batıya bakmak üzere sekiz enlemesine kesit olmak üzere on dört kesit rölövesi hazırlanmıştır. Uzunlamasına kuzeye bakan kesitler AA, CC ve EE, güneye bakan kesitler BB, DD ve FF dir. Enlemesine doğuya bakan kesitler GG, II, KK ve MM, batıya bakan kesitler ise HH, JJ, LL ve NN dir.

35. Gerekli yerlerde belirtilerek buldukları zemine göre de yükseklikler verilmiştir.

36. Naos, içten 8.61 m. x 7.45 m. x 8.88 m. x 7.43 m. boyutlarındadır.

37. Kuzey duvarda yer alan duvar payeleri doğudan başlayarak sırasıyla 0.45 m. x 0.80 m. x 0.45 m., 0.45 m. x 0.85 m. x 0.45 m., 0.70 m. x 0.80 m. x 0.65 m., güney duvarda yer alan duvar payeleri ise aynı sırayla 0.46 m. x 0.77 m. x 0.46 m., 0.40 m. x 0.85 m. x 0.63 m., 0.55 m. x 0.85 m. x 0.63 m. dir. Doğuda yer alan duvarlardan kuzeydekinin kuzey yüzü 1.14 m., batı yüzü 0.98 m., güney yüzü 1.05 m., güneydekinin ise aynı sıra ile 1.12 m., 1.00 m., 1.05 m. dir.

38. Kare bölüm 2.80 m. x 2.95 m. x 2.79 m. x 3.00 m. boyutlarındadır.

39. Kuzey haç kolu 2.41 m. x 2.38 m. x 2.42 m. x 2.40 m., doğu haç kolu 1.77 m. x 2.57 m. x 1.79 m. x 2.58 m., güney haç kolu 2.48 m. x 2.47 m. x 2.44 m. x 2.59 m., batı haç kolu 3.34 m. x 2.59 m. x 3.31 m. x 2.60 m. boyutlarındadır.

40. Güneydoğu serbest sütunun başlığı üzerinde yastık bulunmaktadır.

41. Kuzey ve güney duvardaki pencereler içte ve dışta 1.17 m. genişliğindedir.

Doğu haç kolu, doğudaki duvarlar ile batıdaki serbest sütunlar arasında uzanan birer kemer açıklığıyla kuzey ve güneyde köşe odalarına açılmaktadır. Haç kolunun doğusunda bema yer almaktadır. Doğu haç kolu, doğu - batı yönünde beşik tonoz ile örtülüdür.

Batı haç kolu, kuzey sütun dizisindeki doğudan ikinci ve üçüncü sütunlar arasında uzanan kemerle kuzeybatı köşe odasına açılır⁴². Güneyde, güney sütun dizisindeki doğudan ikinci sütundan çıkan kemer kilit taşı seviyesinden sonra yıkıktır. Güney sütun dizisindeki doğudan üçüncü sırada, zeminde bir kaide bulunmaktadır. Batı haç kolu da doğu - batı yönünde beşik tonoz ile örtülüdür.

Köşe odaları farklı biçim ve büyüklüktedir. Kuzeybatı köşe odası dikdörtgen, diğerleri düzgün olmayan kareye yakın dikdörtgen planlıdır⁴³.

Doğu köşe odaları, batılarındaki kemerlerle kuzey ve güney haç kollarına, karşılıklı yüzlerindeki kemerlerle doğu haç koluna, doğularındaki kemerlerle de kuzey ve güney apsise açılırlar. Kuzeydoğu köşe odasının kuzey duvarında eksenin doğusunda bir pencere bulunmaktadır⁴⁴.

Kuzeydoğu köşe odasının güneyinde yer alan duvar içinde bir niş mevcuttur. Güneydoğu köşe odasından kuzeydeki duvar içindeki açıklıktan bemaya geçilmektedir⁴⁵. Doğu köşe odaları kubbemsi tonoz ile örtülüdür.

Batı köşe odaları, doğularındaki kemerlerle kuzey ve güney haç kollarına, karşılıklı yüzlerindeki kemerlerle de batı haç koluna açılırlar.

42. Kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütun tam olarak sütun dizisinin doğu - batı ekseninin 0.30 m. kuzeyindedir.

43. Kuzeydoğu köşe odası 1.63 m. x 1.65 m. x 1.65 m. x 1.66 m., güneydoğu köşe odası 1.70 m. x 1.63 m. x 1.64 m. x 1.73 m., güneybatı köşe odası 1.79 m. x 1.76 m. x 1.79 m. x 1.76 m., kuzeybatı köşe odası 1.81 m. x 1.53 m. x 1.83 m. x 1.45 m. boyutlarındadır.

44. Pencere içte ve dışta 0.40 m. genişliğindedir.

45. Bu açıklık 0.64 m. genişliğindedir. Doğuda yer alan kuzey ve güney duvarların her ikisinde de köşe odalarına geçit veren açıklık olmakla birlikte, günümüzde güney taraftaki açıktır.

Güneybatı köşe odasının batı haç koluna açıldığı kemer kilit taşı seviyesinden itibaren batıda yıkıktır. Kuzeybatı köşe odası kuzey duvardaki doğudan üçüncü duvar payesi ile kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütun arasında uzanan kemer açıklığı ile B mekanından ayrılmaktadır. Güneybatı köşe odasının güney duvarındaki doğudan üçüncü duvar payesinden kuzeye doğru yönelen kemer, başlangıç seviyesinde yıkıktır. Batı köşe odaları da kubbemsi tonoz ile örtülüdür. Güneybatı köşe odasının tonozunun kuzeybatı kısmı yıkıktır.

3.3.1.1.2. Bema: Genişliği doğu haç kolundan daha az olan bema, kuzey - güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve beşik tonoz ile örtülüdür⁴⁶. Bema, güney duvarı içindeki açıklık ile güneydoğu köşe odasına, doğuda ana apsis açılmaktadır.

3.3.1.1.3. Apsisler: Bemadan daha dar ve yarı kubbe ile örtülü olan ana apsis, içten yarım yuvarlak, dıştan üç cephelidir⁴⁷. Ana apsisin doğu duvarında eksende bir pencere ve bunun üstünde her üç cephede eş genişlik ve derinlikte nişler yer almaktadır (Lev. 16)⁴⁸.

Kuzey ve güneydoğu köşe odalarının doğusundaki yan apsisler içten ve dıştan yarım yuvarlaktırlar⁴⁹. Yarı kubbe ile örtülü olan yan apsislerin doğu duvarlarında eksende birer pencere bulunmaktadır⁵⁰.

Kilise, doğuda ana apsisin güney cephesinden başlayıp yapının güney köşesine kadar uzanan bir duvar ile dıştan sarılmıştır⁵¹. Bu duvar güneyde de 1.90 m batıya doğru uzanmaktadır. Yapının güneydoğu köşesinde doğuya doğru yönelen bir kemer, güney duvarda da A ve B mekanları arasında bir duvar payesi yer almaktadır.

46. Bema 1.10 m. x 2.20 m. x 1.04 m. x 2.20 m. boyutlarındadır.

47. Ana apsis 1.81 m genişliğinde, 0.90 m. derinliğindedir. Ana apsis cepheleri kuzeyde 1.26 m, doğuda 0.99 m. güneyde 1.42 m. uzunluktadır.

48. Pencere içte ve dışta 0.99 m. genişliğindedir. Üstte yer alan nişler 0.60 m. genişlikte ve 0.25 m derinliğindedirler.

49. Kuzey apsis 1.65 m. genişliğinde, 0.50 m. derinliğinde, güney apsis ise 1.63 m. genişliğinde ve 0.56.m derinliğindedir.

50. Pencereleden kuzeydeki ve güneydeki 0.26 m. genişliğindedir. Günümüzde içten sıva ile kapalıdır.

51. Bu duvar 4.87 m. uzunluktadır.

3.3.1.2. B Mekanı (Lev. 14):

Naos ile eş genişlikteki B mekanı, kuzey - güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır⁵². B mekanı batıda, kuzey duvara bitişik kuzey - güney doğrultusunda uzanan bir duvar parçası ile C mekanından ayrılmaktadır⁵³. Mekanın kuzey ve güney duvarlarında üstte ekseninde birer pencere ve bu pencerelerin hemen altında ekseninden doğuya kaymış birer pencere daha bulunmaktadır⁵⁴.

3.3.1.3. C Mekanı (Lev. 14):

C mekanı kuzey - güney yönünde dikdörtgen planlıdır⁵⁵. Kuzey duvar alt seviyede batı duvarla kavis yaparak birleşmektedir. Birleşim yerinde batı duvardan doğuya doğru uzanan kısa bir duvar parçası bulunmaktadır⁵⁶.

Kuzey duvarda eksenin doğu ve batısında, alt ve üstte olmak üzere ikişer pencere mevcuttur (Lev. 15, 16)⁵⁷.

Batı duvarda altta ekseninde bir kapı, kuzey ve güneyde dışa doğru daralan iki pencere vardır. Üst seviyede biri ekseninde, diğerleri iki yanda, üç pencere bulunmaktadır (Lev. 15,16)⁵⁸.

Güney duvarda da kuzeyde olduğu gibi eksenin doğu ve batısında, alt ve üstte ikişer pencere vardır (Lev. 16)⁵⁹.

52. B mekanı 3.02 m. x 7.44 m. x 3.25 m. x 7.39 m. boyutlarındadır.

53. Bu duvar 2.00 m. uzunluğundadır.

54. Kuzey duvarda üstte orta eksenindeki pencere içte ve dışta 0.82 m., alttaki orta ekseninden doğuya kaymış pencere 1.21m., güney duvardakiler ise sırasıyla 0.82 m. ve 1.21 m. genişliğindedirler.

55. C mekanı 4.64 m. x 7.39 m. x 4.48 m. x 7.70 m. boyutlarındadır.

56. Bu duvar üzerindeki duvardan 0.15 m. geniştir. Doğuya doğru uzanan duvar parçası 0.57 m. uzunluğundadır.

57. Üstteki pencerelerden batı ve doğudaki, içte ve dışta 0.93 m., alttaki pencerelerden doğu ve batıdaki 0.90 m. genişliğindedirler.

58. Alt kattaki kapı 1.27 m. genişliğindedir. Eksenin kuzey ve güneyindeki pencereler daireseldir ve çapları içte 0.60 m., dışta 0.26 m. dir.Üst kattaki pencereler kuzeyden güneye doğru sırasıyla 0.90 m., 0.81 m., 0.90 m. genişliğindedir.

59. Üstteki pencereler 0.90 m., alttaki pencerelerden doğudaki 0.90 m., batıdaki 1.03 m. genişliğindedir.

3.3.1.4.Kasnak ve çatı:

3.3.1.4.1. Kasnak (Lev. 18): Yaklaşık kare planlı bir kaide üzerine oturan kubbe kasnağı içte ve dışta yuvarlaktır⁶⁰. Kasnakta eksenlerden sapmış altı pencere yer almaktadır⁶¹. Pencerele arasında, pencerelere eş uzaklıkta sütünceler bulunmaktadır.

3.3.1.4.2. Çatı (Lev. 19): Yapının kubbesi konik bir çatı ile örtülüdür. Yapının çatısı günümüze gelememiştir⁶².

3.3.2. İç Tanıtım:

A, B ve C mekanlarının zeminleri birbirlerinden farklı yüksekliktedirler (Lev. 13)⁶³.

3.3.2.1. A Mekanı (Lev 20 – 30, 32):

3.3.2.1.1. Naos (Lev 20 – 30, 32, 38): Naosta kubbeyi taşıyan sütunlar yaklaşık eş yüksekliktedir⁶⁴. Doğudaki serbest sütunların kaidesi görülmemektedir⁶⁵.

Yapıda dört farklı seviyede silme bulunmaktadır;

1. Kubbe kasnağını alt seviyede dolaşan silme (Lev. 22, 23, 39a)⁶⁶.
2. Haç kolları ve bemanın beşik tonozlarının başlangıç yerindeki silme (Lev. 22, 23, 39b)⁶⁷.

60. Kaide 4.20 m. x 4.28 m. x 4.17 m. x 4.22 m. boyutlarındadır. Kubbe içten 3.00 m. çapındadır.

61. Pencerele saat 12 den itibaren saat yönünde sırasıyla içte ve dışta 0.59, 0.73 m., 0.53,0.70 m., 0.44,0.58 m., 0.59,0.70 m., 0. 45,0.59 m., 0.45,0.59 m. genişliğindedirler.

62. Naosun diğer bölümlerinin örtüsü günümüzde var olmakla birlikte, bilhassa çatı düzeyinde oldukça hasarlı durumdadır. Çatı yoğun çalı kümeleri ile kaplıdır.

63. Günümüzde yapının zemini moloz ve toprak ile kaplı olduğu için özgün zemini saptamak zordur. Ana apsis zemini 0.00 m alınarak doğu haç kolu + 0.08 m, kare bölüm + 0.15 m, batı haç kolu + 0.26 m, B mekanı 0.30 m, C mekanı 0.33 m kotlarındadır. Kuzey haç kolu ve kuzeybatı köşe odasının + 0.30 m kotta oluşu, buranın daha önce depo olarak kullanılmak üzere yeni bir zemin oluşturulmasından kaynaklanmaktadır.

64. Yapıda insitu olarak bulunan tüm sütun, başlık, kaide, silme ve diğer mimari plastik parçaların ölçü ve tanıtımları Bölüm 3.7 de verilmiştir.

65. Kuzeydoğu sütunun bulunduğu zemin moloz ile kaplıdır.

66. Bu silme 7.49 m. yüksekliktedir.

3. Kuzey ve güney duvardaki payelerden yükselen yuvarlak kemerlerin başlangıç yerindeki silmeler (Lev.22, 23, 40a)⁶⁸.

4. Güney apsis yarım kubbesinin başlangıç yerindeki silme (Lev. 26, 40b)⁶⁹.

Serbest sütunlar üzerinde yükselen duvarlara oturan haç kolu beşik tonozları ortadaki kare bölümü sınırlamaktadır (Lev. 41)⁷⁰. Bu bölümü örten yüzeysel pandantifli (Lev. 42) ve kasnaklı kubbe haç kollarının beşik tonozları üzerinde yükselmektedir (Lev. 43a)⁷¹.

Kuzey haç kolunu doğuda ve batıda köşe odalarından ayıran yuvarlak kemerler eş yükseklik ve açıklıkladırlar (Lev 43b, 44a)⁷². Haç kolunun kuzey duvarında, eksendeki yuvarlak kemerli pencere kilit taşı seviyesinde hasarlıdır (Lev 44b)⁷³.

Güney haç kolundan doğu ve batıda köşe odalarına geçişi sağlayan yuvarlak kemerler de eş yükseklik ve açıklıkladırlar (Lev. 45a, b)⁷⁴. Bu haç kolunun güney duvarında eksendeki yuvarlak kemerli pencerenin denizlik seviyesi ek bir duvarla yükseltilmiştir (Lev 46a)⁷⁵.

Doğu haç kolu ile köşe odaları arasındaki yuvarlak kemerler eş yüksekliktedirler. Doğuda yer alan kuzey ve güney duvarlar aşağıdan yukarıya doğru eğimli olarak genişlemekte, böylece kemer açıklıkları üstte azalmaktadır (Lev 46b, 47, 48a)⁷⁶.

Batı haç kolu ile kuzeybatı köşe odası arasındaki yuvarlak kemer kilit taşı seviyesinde hasarlıdır (Lev 48b)⁷⁷. Batı haç kolu ile güneybatı köşe odası arasındaki yuvarlak

67. Bu silmeler 5.20 m. yüksekliktedir.

68. Bu silmeler 3.70 m. yüksekliktedir. Güney duvarda doğudan ikinci duvar payesinde silme bulunmamaktadır.

69. Bu silme 2.30 m. yüksekliktedir. Kuzey apsisde silme yoktur.

70. Haç kolu beşik tonozu 6.70 m. yüksekliğindedir.

71. Kubbenin yüksekliği 10.40 m. dir. Kubbenin kendi yüksekliği 2.90 m. dir.

72. Kemerlerin kilit taşı seviyesinde zeminden yükseklikleri 4.41 m., açıklıkları 1.24 m. dir. Kemer yükseklikleri bundan sonra kilit taşı seviyesinden verilecektir.

73. Pencere zemin seviyesinin 3.42 m üstünde, kilit taşı seviyesinde 5.39 m. yüksekliktedir. Kemerli pencere yükseklikleri bundan sonra kilit taşı seviyesinden verilecektir. Bu pencere kemeri kilit taşı seviyesinde hasarlıdır.

74. Kemerlerin yükseklikleri 4.41 m, açıklıkları 1.34 m. dir.

75. Pencere zeminin 3.21 m. üstünde, 1.97 m. yüksekliktedir.

76. Bu kemerler 4.19 m yüksekliktedirler. Kemerlerin üstte açıklıkları 0.64m. altta 1.06 m. dir.

kemerin batı bölümü kilit taşı hizasından sonrası yıkıktır (Lev 49a). Batı haç kolu beşik tonozu, kemerin yıkık olan bölümü üzerinde de devam etmektedir (Lev. 49b)⁷⁸.

Doğu köşe odaları ile doğu haç kolu arasındaki yuvarlak kemerlerin yükseklik ve açıklıkları, kuzey ve güney haç kolu arasındaki yuvarlak kemerlerden daha azdır. Kuzeydoğu köşe odasının kuzey duvarında eksenin doğusundaki pencere dikine dikdörtgendir (Lev 50a)⁷⁹. Bu odayı bemandan ayıran duvarın içinde yuvarlak kemerli dikdörtgen bir niş yer almaktadır (Lev 50b)⁸⁰. Güneydoğu köşe odasını bemandan ayıran duvar içindeki açıklığın yüksekliği, ince bir duvar parçası nedeniyle bema tarafında azalmaktadır (Lev 51a)⁸¹. Doğu köşe odaları kubbemsi tonozları eş yüksekliktedirler (Lev 51b, 52a)⁸².

Batı köşe odaları ile batı haç kolu arasındaki kemerlerin yükseklik ve açıklıkları, kuzey ve güney haç kolu arasındaki yuvarlak kemerlerden daha fazladır. Kuzeybatı köşe odası ile B mekanı arasındaki yuvarlak kemerin yüksekliği, haç kolları arasındaki kemerlerden daha azdır. (Lev 52b)⁸³. Güneybatı köşe odasının güney duvardaki batı duvar payesinden yükselen bir kemer başlangıcı bulunmaktadır (Lev 53a). Köşe odalarının kubbemsi tonoz örtüleri eş yüksekliktedir (Lev 53b, 54a)⁸⁴.

3.3.2.1.2. Bema (Lev. 22, 23, 26, 28, 30, 32): Bema ile kuzeydoğu köşe odası arasındaki duvarda bulunan açıklık kapatılmıştır. Güneydoğu köşe odasına geçilen yuvarlak kemerli açıklığı kapatan ince duvar, kemer seviyesinin altından sonra yıkıktır. (Lev 54b, 55a). Bema beşik tonozu, doğu haç kolu tonoz başlangıcı ile aynı seviyedeki silmeden başlamaktadır. Ancak beşik tonoz yüksekliği, haç kolu tonozundan 0.37 m. azdır (Lev 55b)⁸⁵.

77. Kemer yüksekliği 4.60 m., açıklığı 1.84m. dir.

78. Beşik tonozun güneybatıda alt kısmı hasarlıdır.

79. Pencere 1.40 m yükseklikte ve 0.80 m. yüksekliğindedir.

80. Niş zeminden 0.47 m. yükseklikte başlamaktadır ve 0.68 m. yüksekliğindedir.

81. Açıklığın köşe odası tarafındaki yüksekliği 1.57 m., bema tarafında 1.22 m. dir.

82. Kubbemsi tonozların yüksekliği 5.35m dir.

83. Kemer yüksekliği 4.37 m, açıklığı 0.83 m. dir.

84. Kubbemsi tonozlar 5.34 m yüksekliktedir.

85. Bema tonozu 6.33 m. yüksekliktedir.

3.3.2.1.3. Apsisler (Lev. 20 – 26, 28, 30, 32): Ana apsis yarı kubbesinin yüksekliği bema beşik tonozundan azdır (Lev. 55b)⁸⁶. Doğu duvarda eksendeki pencerede dikdörtgen bir çerçeve bulunmaktadır (Lev. 56a)⁸⁷. Doğu köşe odalarından yan apsislere geçişte bulunan yuvarlak kemerlerin yükseklikleri apsis yarı kubbelerinden daha fazladır. (Lev. 56b, 57a)⁸⁸. Güney yan apsis doğu duvarında eksendeki pencere sıva döküntüsü altından görülmektedir (Lev. 57a).

3.3.2.2. B Mekanı (Lev. 20 – 25, 30 -32): B mekanının kuzey ve güney duvarında üstte eksendeki yuvarlak kemerli pencereler eş yüksekliktedirler⁸⁹. Bu pencerelerin hemen altında ve eksenden doğuya kaymış daha geniş yuvarlak kemerli pencereler de eş yüksekliktedirler (Lev. 57b, 58a)⁹⁰.

B mekanının batı duvarının kuzeydeki bölümünün yüksekliği güneye doğru azalmaktadır⁹¹. Bu duvarın batı yüzünde yer alan nişin güney bölümü yıkıktır (Lev. 58b, 59a)⁹².

3.3.2.3. C Mekanı (Lev. 20 – 25, 27, 29, 31, 33): Mekanın kuzey duvarında üstte eksenin doğu ve batısındaki yuvarlak kemerli pencereler eş yüksekliktedir (Lev. 59b, 60a)⁹³. Altta eksenin doğusundaki yuvarlak kemerli pencere, batıdakinden daha yüksektir⁹⁴. Batı duvarda eksendeki basık yuvarlak kemerli kapı orta seviyeye kadar molozla doludur (Lev. 60b)⁹⁵. Kuzey ve güneyde kapıdan eş mesafedeki dairesel pencereler eş yüksekliktedir (Lev. 61, 62a)⁹⁶. Bu duvarda üstte eksendeki yuvarlak kemerli pencere kuzey ve güneydeki eş büyüklükteki pencerelerden daha yüksektir

86. Ana apsis 6.05 m. yüksekliktedir.

87. Pencere zeminin 2.43 m. üstünde, 1.18 m. yüksekliktedir. Pencerenin günümüzde kemer altları kapatılmıştır. Bu nedenle yüksekliği 1.03 m. ye inmiştir.

88. Kemer yüksekliği 3.49 m., apsislerin zeminden yüksekliği ise 3.04 m. dir.

89. Pencereler zeminin 4.55 m. üstündedirler. Yükseklikleri 0.33 m dir.

90. Pencereler zeminin 2.00 m. üstündedirler. Yükseklikleri 2.39 m dir.

91. Duvar 2.11 m. uzunluğundadır. Kuzey başlangıç yerinde yüksekliği 3.30 m., güney sonlanım yerinde ise 3.25 m. dir.

92. Nişin yüksekliği 2.52 m., derinliği ise 0.37 m. dir.

93. Pencereler zeminin 3.89 m. üstünde, 1.56 m. yüksekliktedirler.

94. Altta eksenin doğusundaki pencere zeminin 0.99 m. üstünde, 1.63 m. yükseklikte, batıdaki ise zeminin 0.20 m. üstünde, 2.41 m. yüksekliktedir.

95. Kapı 2.40 m. yüksekliktedir.

96. Bu pencereler zeminden 2.27 m. yüksekliktedirler.

(Lev. 61, 62b)⁹⁷. Bu pencerenin üstünde yer alan yuvarlak kemerli pencerenin kemeri hasarlıdır⁹⁸. Batı duvarı üstte üçgen alınlık ile sonlanmaktadır (Lev. 63a). Güney duvarda da kuzeydeki gibi üstte eksenin doğu ve batısındaki yuvarlak kemerli pencereler eş yüksekliktedir (Lev. 63b)⁹⁹. Alta eksenin batısındaki yuvarlak kemerli açıklık günümüzde kapı olarak kullanılmaktadır (Lev. 64a, b)¹⁰⁰.

3.3.3. Dış Tanıtım:

3.3.3.1. Doğu cephe (Lev. 34, 65): Cephe, A mekanının cephesidir. Doğu da zemin kuzeyden güneye doğru azalan eğimlidir¹⁰¹.

Ön düzlemde, alt seviyede kuzey apsisin hemen güneyinden başlayan ve tüm cepheyi kat eden dik açılı bir duvar bulunur. Duvarın yüksekliği ana apsisin kuzey ve doğu cepheleri boyunca 0.40 m. dir ve üzerinde yatay olarak yan yana konulmuş mermer altı sütun ve bir templon payesi yer almaktadır¹⁰². Ana apsisin güney cephesinde aynı yükseklikte üç mermer sütun daha bulunmaktadır (Lev. 66a). Bu cepheden itibaren duvar yükselerek doğu cephe boyunca uzanmakta ve güney cepheyi de doğudan çevrelemektedir (Lev. 66b)¹⁰³. Yapının güneydoğu köşesinden doğuya doğru yönelen teğet kemer doğudaki modern yapıya dayanmaktadır (Lev. 67a)¹⁰⁴.

Orta düzlemde, merkezde ana apsis ve iki yanında yan apsislerin cepheleri görülmektedir¹⁰⁵.

Ana apsisin doğu cephesindeki dikdörtgen çerçeveli pencere ızgara ile kapatılmıştır (Lev. 67b)¹⁰⁶. Pencere içinde ortada bir paye ve üzerindeki kesik piramit başlık

97. Eksendeki pencere zeminin 3.35 m. üstünde, 1.61 m. yükseklikte, kuzey ve güneydekiler zeminin 3.75 m. üstünde, 1.53 m. yüksekliktedirler.

98. Pencere zeminin 5.35 m. üstünde, 1.58 m. yüksekliktedir.

99. Pencereler zeminin 3.89 m üstünde, 1.56 m. yüksekliktedir.

100. Eksenin doğusundaki pencere zeminin 1.32 m. üstünde, 1.60 m. yüksekliktedir. Batıdaki kapı 0.20 m. yüksekliktedir.

101. Zemin kuzeyde – 0.30 m., güneyde ise – 1.05 m. kotlarındadır.

102. Duvar üzerindeki sütunlarla birlikte zeminden 0.83 m. yüksekliktedir. Sütunlar farklı çaplardadır.

103. Duvar zeminden 1.48 m. yükselmektedir.

104. Kemer yüksekliği zeminden 2.68 m., açıklığı 2.25 m. dir.

105. Doğu cephenin uzunluğu 9.12 m dir. Kuzey apsis cephesi 2.28 m, ana apsis cephesi 3.43 m, güney apsis cephesi 2.14 m uzunluktadırlar.

görülmektedir. Ana apsisin üst kısmında, her üç cephedeki yuvarlak kemerli dikdörtgen nişler birbirleriyle eş boyutlardadır (Lev. 68a, b)¹⁰⁷.

Eş yükseklikteki yan apsisler birbirleriyle simetrik bir düzenlemeye sahiptirler. Apsislerin eksenindeki yuvarlak kemerli pencereleri eş yükseklik ve boyutlardadır (Lev. 69a, b)¹⁰⁸.

Doğu cephede beden duvarları saçak hattında farklı seviyelerde sonlanmaktadır. Ana apsis beden duvarı, yan apsislerden üst seviyede sonlanır¹⁰⁹.

Doğu cephede kuzey apsisde iki, ana apsisde üç, güney apsisde bir olmak üzere, farklı seviyelerde altı dikdörtgen oyuk vardır (Lev 70a,b,c)¹¹⁰.

Arka düzlemde, ana apsisin üstünde bema ve doğu haç kolunun beşik tonoz örtüsü, kasnağın oturduğu kaide, kasnak ve konik çatısı, yan apsisler üzerinde doğu köşe odalarının ve kuzey ve güney haç kollarının doğu duvarlarının üst kısımları görülür.

En arka düzlemde ise güney cepheden güneye doğru uzanan kemer başlangıcı ve bu kemerin oturduğu duvar görülmektedir.

3.3.3.2. Güney cephe (Lev. 35, 71): Bu cephede A, B ve C mekanlarının güney cepheleri ile doğuya yönelen kemerin batı, güneye yönelen kemerlerin kuzey duvarı bulunmaktadır. Güney cephede zemin batıdan doğuya azalan eğim göstermektedir¹¹¹.

Ön düzlemde doğuda, yapıyı doğu cephede dıştan sararak güneybatıya yönelen duvar yer alır (Lev. 72a)¹¹². Naos ile B mekanının birleşme yerinde güneye doğru yönelen kemer başlangıç seviyesinde yıkıktır (Lev. 72b)¹¹³.

106. Pencere zeminin 2.37 m üstündedir ve 1.04 m. yüksekliğindedir.

107. Nişler zeminden 4.17 m yükseklikte ve 1.00 m yüksekliğindedirler. Ortadaki nişin üst kısmı hasarlıdır.

108. Pencereler zeminden 1.65 m yükseklikte ve 0.34 m yüksekliğindedirler.

109. Ana apsis beden duvarı dış zeminden 5.70 m, güney apsis 4.30 m, kuzey apsis 3.95 m. yüksekliğindedir.

110. Oyukların boyutları 0.20 - 0.40 m x 0.30 - 0.40 m arasında değişmektedir.

111. Ana apsis zeminine göre doğuda zemin - 1.05 m., batıda ise + 0.75 m. kotundadır.

Orta düzlemde, doğudan başlayarak sırasıyla doğuya doğru yönelen kemer, A, B ve C mekanlarının güney cepheleri yer almaktadır¹¹⁴.

Yapının güneydoğusunda doğuya doğru yönelen teğet kemerin üzerindeki duvarın yüksekliği doğuya doğru azalmaktadır (Lev. 72a)¹¹⁵.

Naosun güney cephesi iç mekanlardaki bölüntüyü yansıtacak şekilde düzenlenmiştir. Güneydoğu köşe odası, güney haç kolu ve güneybatı köşe odası cephelerinde bulunan birer kör kemer cepheyi dikeyde üç bölüme ayırır. Güneydoğu köşe odası cephesindeki kör kemer batıda duvar payesi, doğuda ise mermer bir yastık üzerine oturmaktadır (Lev. 73a, b)¹¹⁶.

Haç kolu cephesindeki kör kemer her bir yanda duvar payelerine oturmaktadır (Lev. 74a)¹¹⁷. Kemerin dış yan kısımlarında duvar parçaları bulunmaktadır (Lev. 74b). Bu kör kemer köşe odaları cephelerindeki kör kemerlerden daha geniş ve yüksektir¹¹⁸. Beden duvarında eksende bulunan yuvarlak kemerli pencerenin kilit taşı kısmı hasarlıdır (Lev. 75a)¹¹⁹.

Güneybatı köşe odası cephesindeki kör kemer her iki yanda duvar payelerine oturmaktadır (Lev. 75b)¹²⁰.

B mekanının güney cephesinde, üstteki yuvarlak kemerli pencerenin içinde kemer boyunca çerçeve bulunmaktadır. Bunun hemen altında ve doğusunda yer alan yuvarlak kemerli daha büyük bir pencere duvar ile kapatılmıştır. (Lev. 76a)¹²¹.

112. Duvar doğuda 2.12 m., batıda 1.44 m. yükseklikindedir.

113. Kemer payesi 0.79 m. x 1.45 m. x 0.99 m. boyutlarındadır. Yüksekliği 2.53 m. dir.

114. Güney cephenin uzunluğu 19.51m. dir. Cepheyi oluşturan A mekanı 9.79 m., B mekanı 3.69 m., C mekanı 6.03 m. uzunluktadır

115. Batıda duvar yüksekliği 3.17 m., doğuda 2.13 m. dir.

116. Kemer yayı özel olarak biçimlendirilmiş taş ve tuğlalar ile kademelendirilmiştir. Kemerin yüksekliği zeminden 4.53 m., yastığın yüksekliği 3.43 m. dir. Kemer açıklığı 2.13 m. dir.

117. Kemer açıklığı, duvar payeleri arasındaki mesafeden 0.10 m. fazladır.

118. Kör kemerin zeminden yüksekliği 6.72 m., açıklığı 2.59 m. dir.

119. Pencerenin denizlik seviyesi 0.40 m. lik bir duvarla yükseltilmiştir.

120. Kemer doğudaki gibi kademelendirilmiştir. Zeminden yüksekliği 4.53 m., açıklığı 1.69 m. dir.

121. B mekanının güney cephe yüksekliği 5.22. m dir.

C mekanı güney cephesinde farklı iki seviye silme ile belirtilmiştir. Üst seviyedeki pencereler eş boyutlardadır. Alt seviyede, doğuda yer alan pencerenin kemer kısmı hasarlıdır. Alt seviyede, batıdaki açıklık dikdörtgen biçimlidir (Lev. 76b)¹²².

Güney cephede A mekanında yedi, B mekanında üç olmak üzere farklı seviyelerde on dikdörtgen oyuk vardır (Lev. 73a, 74a, 77a)

Arka düzlemde doğudan itibaren güney apsis, onun gerisinde ana apsis güney cepheleri, bema ve doğu haç kolu güney cephelerinin üst bölümleri, kasnağın oturduğu kaidenin güneyi, kasnak ve konik çatısı, batı haç kolu güney duvarı yer almaktadır. En batıda ise C mekanının batı cephesinin orta bölümü bulunmaktadır.

3.3.3.3. Batı cephe (Lev. 36, 78): Bu cephe C mekanının cephesidir. Batı cephede zemin kuzeyden güneye doğru eğimlidir¹²³.

Ön düzlemde eksende kuzey ve güney duvarlarından parçalar kalmış olan üç seviyeli bölüm yer alır (Lev. 77b)¹²⁴. Bu bölümün üst seviyesinde basık kemerli pencere, kemer seviyesinde hasarlıdır. Orta seviyedeki yuvarlak kemerli pencerenin genişliği üsttekinden daha azdır (Lev. 78). Pencerelerden daha geniş olan eksendeki yuvarlak kemerli kapı duvar ile kapatılmıştır (Lev. 79a)¹²⁵.

Orta düzlemde batı cephenin kuzey ve güneyindeki birbirine simetrik bölümleri bulunmaktadır. Bu bölümlerde de seviyeler arası silme ile belirlenmiştir ve üstteki alınlık duvarlarından kuzeydeki hasarlıdır (Lev. 78, 79b)¹²⁶. Üst seviyede eksenin kuzey ve güneyinde yuvarlak kemerli pencerelerden kuzeydeki kapalıdır (Lev. 80a). Alt seviyedeki eksenin kuzey ve güneyindeki dairesel pencerelerin içlerinde haç bulunmaktadır (Lev. 80b).

122. C mekanının güney cephe yüksekliği 5.90 m. dir. Açıklık 1.75 m. yüksekliğindedir.

123. Dış zemin kuzeyde + 1.20 m., güneyde ise + 0.75 m. kotlarındadır.

124. Bu bölümün genişliği 7.82 m., yüksekliği 8.82 m. dir. Orta düzlemde 0.20 m. kadar önde yer almaktadır.

125. Dış zemin içe göre yüksekte olduğu için kapı dışta 1.78 m yüksekliğindedir.

126. Kuzey ve güneydeki simetrik bölümler 3.19 m genişlik ve 5.82 m yüksekliğindedirler.

Arka düzlemde ise güneye doğru yönelen kemerin kuzey duvarı ve kemer başlangıcı görülmektedir.

En arka düzlemde kuzey ve güney haç kollarının batı duvarları, kasnak kaidesinin batı yüzü, kasnak ve konik çatısı yer almaktadır.

3.3.3.4. Kuzey Cephe (Lev. 37, 81): Bu cephede doğudan itibaren A mekanı, B mekanının doğudan bir bölümü ve batıda modern evin cephesi görülmektedir. Kuzey cephede zemin batıdan doğuya azalan eğim göstermektedir¹²⁷.

Ön düzlemde doğuda, yapıya bitişik modern eve ait bahçenin doğu duvarı, batıda ise konut yer almaktadır.

Orta düzlemde doğudan başlayarak A mekanının naos bölümü ve B mekanının doğu bölümü yer almaktadır¹²⁸.

Naosun kuzey cephesi, güneyde olduğu gibi, iç mekanlardaki bölüntüyü dışa yansıtacak şekilde düzenlenmiştir. Kuzeydoğu köşe odası, kuzey haç kolu ve kuzeybatı köşe odası cephelerinde bulunan birer kör kemer cepheyi dikey olarak üçe ayırmaktadır. Kuzeydoğu köşe odası cephesindeki kör kemer batıda duvar payesi, doğuda ise yastık üzerine oturmaktadır (Lev. 82a)¹²⁹. Güney cepheden farklı olarak kemerin hemen üzerinde ve tüm kemer boyunca devam eden testere dişi motifli friz yer almaktadır. Kör kemerin beden duvarında eksenin doğusundaki dikdörtgen pencere batı üst kısmı hasarlıdır (Lev. 82b).

Haç kolu cephesindeki kör kemer, doğu ve batıda duvar payelerine oturmaktadır (Lev. 83a)¹³⁰. Kemerin dış yan kısımlarında duvar parçaları bulunmaktadır. Cephenin

127. Zemin doğuda – 0.42m, batıda + 1.20 m kotlarındadır.

128. Kuzey cephenin görülebilen uzunluğu 11.75 m dir. A mekanı 9.78 m, B mekanı ise 2.19 m genişliktedir.

129. Kemer yayı güneyde olduğu gibi kademelendirilmiştir. Kemerin yüksekliği zeminden 4.46 m, açıklığı 1.82 m dir. Yastık zeminden 3.17 m. yüksektedir.

130. Kemerin zeminden yüksekliği 6.72 m, açıklığı 2.59 m dir.

bu bölümü doğu ve batı bölümünden daha geniş ve yüksektir. Beden duvarında eksendeki yuvarlak kemerli pencere duvar ile kapatılmıştır.

Kuzeybatı köşe odası cephesindeki kör kemer her iki yanda duvar payelerine oturmaktadır. Bu kemerinde hemen üzerinde ve tüm kemer boyunca devam eden testere dişi motifli friz yer almaktadır. (Lev. 83b)¹³¹.

B mekanının kuzey cephesinin doğudaki bir bölümü görülebilmektedir¹³². Görülebilen bölümde, üstteki yuvarlak kemerli pencerenin kemer kısmı hasarlıdır. Bunun hemen altında ve doğusunda yer alan yuvarlak kemerli daha büyük bir pencere duvar ile kapatılmıştır (Lev. 84a).

Arka düzlemde doğudan itibaren kuzey apsis, gerisinde ana apsisin kuzey cepheleri, bema ve doğu haç kolunun kuzey cephelerinin üst bölümleri, kasnağın oturduğu kaidenin kuzeyi, kasnak ve konik çatı, batı haç kolu kuzey duvarı yer almaktadır. En batıda ise C mekanının batı cephesinin orta bölümü bulunmaktadır.

3.3.3.5. Kasnak ve örtü :

Naosun örtü sistemi, yukarıdan aşağıya doğru sırasıyla kubbenin konik çatısı, kasnağın kübik kaidesinin örtüsü, haç kolları örtüsü, bema örtüsü, ana apsis yarı kubbesi, köşe odaları örtüsü ve yan apsislerin yarı kubbesi olarak kademe yapmaktadır. Haç kollarının ve bemanın beşik tonoz örtüsü ile apsislerin yarı kubbeleri dıştan da görülebilmektedir (Lev. 84b, 85, 86a).

Kubbeyi örten konik çatı, tek merkezden dağılan radyal düzendeki kiremitlerle kaplıdır (Lev. 86b)¹³³. Çatının tepesinde demir bir çubuk bulunmaktadır.

131. Kemerin zeminden yüksekliği 4.54 m, açıklığı 1.72 m dir.

132. B mekanının kuzey cephe yüksekliği 5.90 m dir.

133. Konik çatının tepe noktasının yüksekliği zeminden 11 m dir.

Kasnak üzerindeki ana eksenlerden sapmış yuvarlak kemerli, tek kademeli altı pencere yaklaşık eş büyüklüktedir (Lev. 87a, b)¹³⁴. Pencereleer içte farklı büyüklükte ve dikdörtgendirler (Lev. 88)¹³⁵.

134. Kasnağın yüksekliği 2.68 m. Çapı 4.20 m dir.

135. Pencereleer kasnak kaidesinden 0.57 m yükseklikte ve 1.40 m yüksekliğindedirler.

3.4. MALZEME

Kilisenin yapımında tuğla, taş, ahşap, harç ve mermer malzemelerinin kullanıldığı görülmektedir.

3.4.1. Tuğla:

Yapıda kullanıldığı saptanabilen farklı boyutlardaki tuğla malzeme on bir tanedir:

3.4.1.1. Kare tuğlalar:

a. **A Tipi Tuğla:** Bu tuğlalarda katkı maddesi olarak düzenli dağılmış, az miktarda ince tanecikli kum ve yoğun kireç görülmektedir. Ayrıca küçük boyutlu taşçık ve az miktarda deniz kabuğu bulunmaktadır. İyi pişirilmiş ince gözenekli hamur rengi açık kırmızı (R 6 / 6)' dir¹³⁶. Bu tuğlaların kenar uzunluğu 0.37 – 0.38 m., kalınlığı 0.035 – 0.040 m. dir ve bazılarında monogram şeklinde damga olduğu saptanmıştır (Lev. 89a, b)¹³⁷.

A tipi tuğla ağırlıklı olarak haç kollarının tonozlarında, kuzey ve güney haç kollarının beden duvarlarındaki pencere kemerlerinde kullanılmıştır. Bu tip tuğlaya yer yer sütunlar üzerinde yükselen kemerlerde de rastlanmaktadır.

b. **B Tipi Tuğla:** Açık kırmızı olan bu tuğlanın kenar uzunluğu 0.35 m., kalınlığı 0.035 – 0.040 m. dir. Bu tuğlaların da bazılarında harf kurgulu damga olduğu saptanmıştır. Damga saptanan tuğlalardan biri batı haç kolu ile güneybatı köşe odası arasındaki kemerin yıkık olan kısmında insitu durumda bulunmaktadır (Lev. 89c)¹³⁸.

136. Hamurların renk adlandırılmalarında “ Munsell (2000) Soil Color Chart” kataloğu kullanılmıştır.

137. Batı haç kolu ile güneybatı köşe odası arasındaki kemerin yıkık olan kısmında in situ durumda bulunan ve monogram içermeyen tuğlanın ölçümünde kenar uzunluğu 0.37 m, kalınlığı 0.04 m. bulunmuştur. Aynı özellikteki tuğla parçaları yapı içindeki molozlar arasında da saptanmıştır. Bunlardan üç tanesi aynı monogram şeklinde damga içermektedir. Kırık oldukları için kenar uzunluğu fikir vermeyecek olan iki tuğladan birinin kalınlığı 0.035 m. (Lev.89b), diğerinin 0.040 m. dir. Yine aynı monogram şeklinde damga içeren ve Lev. 89a’ da görülen diğer tuğlanın bir kenarı tamdır ve 0.38 m. dir. Bu tuğlanın kalınlığı 0.040 m. dir.

138. İnsitu durumdaki tuğlanın kenar uzunluğu 0.35 m., kalınlığı 0.040 m. dir. Testere dışı motifli oluşturmak için biçimlendirilen ve I tipi tuğla grubunda yer alan tuğlalardan biri aynı harf kurgulu tuğla mührü içermektedir. Kenar uzunluğu biçimlendirildiği için fikir vermeyen bu tuğlanın kalınlığı 0.035 m. dir (Lev. 91b).

B tipi tuğlaya sütunlar üzerindeki kemerlerde rastlanmaktadır.

c. **C Tipi Tuğla:** Kırmızı ve sert olan bu tuğlaların kenar uzunluğu 0.28 – 0.30 m., kalınlığı 0.040 m. dir (Lev. 89d). Bu tuğlalardan damga içereni saptanmamıştır.

C tipi tuğla, cephelerde yer alan kör kemerlerde, ana apsis cephesinin üst kısmında yer alan nişlerde, B mekanı kuzey ve güney cephesindeki üstte yer alan pencere kemerlerinde, ana ve yan apsis pencere kemerlerinde, yer yer de taşıyıcı sütunlar üzerinde yükselen kemerlerde kullanılmıştır.

3.4.1.2. Dikdörtgen tuğlalar:

a. **D Tipi Tuğla:** Haç kolları beşik tonozunda saptanan A tipi tuğlaların arasında bunların yarısı kadar olan tuğlalar da yer almaktadır. Ancak bu tuğlalara ulaşmak mümkün olmadığı için ölçüsü alınamamıştır (Lev. 90a).

b. **E Tipi Tuğla:** Kırmızı ve sert olan bu tuğlaların uzun kenarları 0.28 – 0.30, kısa kenarları 0.14 – 0.15 m. arasında değişmektedir. Bu tuğlaların kalınlıkları 0.040 m. dir.

E tipi tuğla cephelerde yer alan kör kemerlerde, ana apsis cephesi üst kısmındaki nişlerde, B mekanı kuzey ve güney cephelerindeki üstte yer alan pencere kemerlerinde, ana ve yan apsis pencere kemerlerinde C tipi tuğla ile birlikte kullanılmıştır. Bu tuğlalar ayrıca ana apsis cephesi üst kısmında yer alan nişlerin aralarındaki üçgenlerde bulunan tuğla süslemelerde ve testere dişi motifi süslemenin kenar şeritlerinde bulunmaktadır (Lev. 90b).

c. **F Tipi Tuğla :** Koyu kırmızı ve sert olan ve aralarında yanmış olanlarına da rastlanılan bu tuğlaların uzun kenarları 0.245 – 0.260 m., kısa kenarları 0.120 – 0.135 m. arasında değişmektedir. Bu tuğlaların kalınlıkları 0.055 –0.060 m. arasındadır (Lev. 90c).

Bu tuğlalar cephelerdeki tek sıralık tuğla şeritlerin oluşturulmasında kullanılmıştır.

d. **G** Tipi Tuğla: Kırmızı ve sert olan bu tuğlaların uzun kenarları 0.250 – 0.285 m., kısa kenarları 0.12 – 0.15 m. arasında değişmektedir. Kalınlıkları ise 0.045 m. dir (Lev. 90d).

Bu tuğlalara yer yer cephelerdeki tek sıralık tuğla şeritlerde rastlanılmaktadır.

e. **H** Tipi Tuğla: Açık kırmızı ve diğerlerine göre daha kırılğan olan bu tuğlaların uzun kenarları 0.245 – 0.250 m., kısa kenarları 0.125 m., kalınlıkları 0.044 m. dir. Tuğla yüzeyinde uzunluğu 0.15 m., genişliği 0.06 m., derinliği 0.02 m. olan bir oluk mevcuttur ve içinde “M B” harfleri bulunmaktadır (Lev. 91a).

Bu tuğlalar B mekanı kuzey ve güney cephelerindeki altta yer alan pencere kemerlerinde ve C mekanı beden duvarlarında bulunmaktadır.

3.4.1.3. Değişik şekillerdeki tuğlalar:

a. **I** Tipi Tuğla: Bu tuğlalarda katkı maddesi olarak düzenli dağılmış, az miktarda ince tanecikli kum ve kireç görülmektedir. Ayrıca küçük boyutlu taşçık ve az miktarda deniz kabuğu bulunmaktadır. İyi pişirimli ince gözenekli hamur rengi açık kırmızı (R 6 / 6)’ dir. Testere dişi motifi oluşturulmak üzere şekillendirilmiş bu tuğlaların gerçek uzunluklarını saptamak mümkün değildir. Bu tuğlaların kalınlıkları 0.035 – 0.040 m. arasındadır. Bu tuğlalardan birinde yarısı kalmış harf kurgulu damga saptanmıştır. Bu damga B tipi tuğladakinin aynıdır. (Lev. 91b).

b. **J** Tipi Tuğla: Bu tuğlada katkı maddesi olarak düzenli dağılmış, az miktarda ince tanecikli kum ve yoğun kireç görülmektedir. Ayrıca küçük boyutlu taşçık içermektedir. İyi pişirimli ince gözenekli hamur rengi soluk kırmızı (R 6 / 4)’ dir. Tuğlanın uzun kenarı 0.20 m., kısa kenarı 0.19 m. olmakla birlikte kenarları işlendiği için, gerçek uzunluğunu yansıtmamaktadır. Tuğlanın kalınlığı 0.05 m. dir. Bu tuğlanın bir kenarı pahlıdır ve üzerinde parmak ile yapılmış oluklar mevcuttur (Lev.91c). Köşede çok az bir parçası kalmış damga bulunmaktadır. Bu tuğlanın benzerleri güneybatı köşe odasının yıkık olan kubbemsi tonozunda görülmektedir (Lev. 54a).

c. **K** Tipi Tuğla: Yapıdaki içindeki molozlar arasında ve beden duvarlarında yer alan taşlar arasında değişik renk ve biçimde kırık tuğlalarda bulunmaktadır.

3.4.2. Taş:

Yapıda üç tür taş kullanılmıştır;

3.4.2.1. Kaba kesme taş: Kilisenin beden duvarlarında, taş – tuğla almaşık düzende kaba kesme taş kullanılmıştır (Lev. 91d). En sık görülen taş çeşitleri gri kum taşı, mavi arduvaz taşıdır. Taş boyutları büyük farklılıklar gösterdiğinden ölçüleri verilmemiştir.

3.4.2.2. Moloz taş: Kilisenin beden duvarlarında, cephelerde yer yer, içte ise sıklıkla moloz taş kullanılmıştır (Lev. 91e).

3.4.2.3. Düzgün kesme taş: Kilisenin cephelerindeki duvar payelerinde kaba kesme taş ile birlikte düzgün kesme kireç taşı kullanımı görülmektedir (Lev. 91f). Kuzey ve güney cephedeki köşe odalarına denk gelen kör kemerlerde, ana apsis cephesinin üst kısmındaki ve B mekanının batı duvarındaki nişlerin gövdelerinde, kuzey ve güney haç kolları beşik tonozu kemerlerinin her iki yanında ve kuzey ve güneydoğu köşe odalarının cephelerindeki kör kemerlerin doğuda oturdukları yastık üzerindeki duvarda da düzgün kesme kireç taşı, tuğla ile almaşık olarak kullanılmıştır (Lev. 73b, 91f).

Kullanılan taşların boyutları büyük oranda değiştiği için ölçü verilememiştir.

3.4.3. Ahşap:

A mekanı içinde kuzey, doğu ve güney duvarda yer alan duvar payelerinin silmelerinin hemen üzerinden karşılarında yer alan sütunların başlıkları üzerine uzanan ahşap gergiler yer almaktadır (Lev. 45, 92). Ayrıca batı haç kolunun doğu tarafında beşik tonoz boyunca uzanan desteleyici bir giriş de gözlenmektedir (Lev. 43a). C mekanı beden duvarları içinde ahşap hatıllar da görülmektedir (Lev. 59b).

3.4.4. Harç

Kemerli Kilise'nin beden duvarlarının iç ve dış yüzeylerinin çeşitli yerlerinden kırk altı, yapıyı güneydoğuda dıştan saran duvardan bir, güneydoğudaki ve güney cephedeki kemerlerden birer, kuzeydoğu köşe odasının kiremit altından bir ve kasnaktan iki olmak üzere toplam elli iki harç örneği alınmıştır (Lev. 93). Örnek alınan yerler ve örneğin kendisi fotoğraflanarak belgelenmiştir (Lev. 94 a,b,d,e). Daha sonra her bir örneğe şu işlemler uygulanmıştır (Akyol 2009).

1. Asidik agrega – bağlayıcı analizi: Alınan harç örneklerinin agrega ve bağlayıcı bölümlerinin belirlenebilmesi için önce kuru tartıma alınan örnekler, daha sonra bağlayıcı içeriklerinden arındırılmak üzere seyreltik asitle muamele edilmişlerdir¹³⁹. Böylece bağlayıcı kısmından ayrılan ve agrega kısmı elde edilen örnekler, kurutulularak yeniden tartılmışlardır. Tartma işlemleri sonucu ağırlıkça, bağlayıcı / agrega oranlarına ulaşılmıştır (Lev. 95a). Ayrıca ince kesit optik mikroskop analizi ile harçtaki bağlayıcı / agrega oranları, türü ve dağılımı da detaylandırılmıştır (Lev. 95b).

Elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde örneklerin toplam agrega içeriğinin % 24.32 ile % 74.29 (ortalama % 57.98) arasında değişim gösterdiği belirlenmiştir.

2. Agregada granülometrik (tanecik dağılımı) analiz: Elde edilen agregalar üzerinde sistematik elemeler yapılarak agrega tanecik dağılımları belirlenmiştir (Lev. 94c, f). Buna göre kaba agrega (1 – 3 mm tane boylu) % 27.10 - % 92.01 (ortalama % 71.40) arasında, kil / silt boylu tanecikler (< 63 µm) % 0.36 - % 13.75 (ortalama % 2.75) arasında değişim göstermektedir. Geri kalan kısım silt / kum boylu tanecikler (63 – 1000 µm) oluşturmaktadır (Lev. 96a).

Ayrıca elde edilen agregaların makro yapıları, agrega içerik ve tanecik türleri binoküler mikroskop altında incelenmiştir. Böylece örneklerin yuvarlak tanecikli agrega yapısı verdiği, çeşitli türde zengin mineral ve kayaç yapısı içeren dere yatağı malzemesi

139. Seyreltik asit olarak % 5 HCl kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan asit ile kirecin yanında karbonat içerikli malzemelerde arındırılmaktadır. Bu nedenle karbonat içerikli tüm malzeme bağlayıcı olarak nitelendirilmiştir (Akyol 2009: 7).

olduğu anlaşılmıştır¹⁴⁰. Bunun dışında örnek seti içindeki toplam agreganın % 2.3 – 45.0 arasında tuğla kırığı içerdiği de saptanmıştır.

3. Petrografik mikromorfolojik ince / parlak kesit optik mikroskop analizi: Yukarıda da belirtildiği gibi alınan örneklerin ince kesitleri optik mikroskopta incelenmiş, içten dışa tüm tabakaları gösterecek şekilde örneklerin ince kesitleri hazırlanmıştır (Lev. 96b,c). Elde edilen örneklerden ayrıştırılmış agrega ve bağlayıcı analizleri sonucu aşağıdaki sekiz harç grubu oluşturularak değerlendirilmeye alınmıştır (Lev. 95b).

Harç grubu 1: Örnek No: 1, 2, 22, 42

Harç grubu 2: Örnek No: 3, 4, 5, 8, 10, 14, 15, 16, 17, 26, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 39, 40, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 52

Harç grubu 3: Örnek No: 6, 11, 12, 13, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 27, 32, 41, 43, 47

Harç grubu 4: Örnek No: 36

Harç grubu 5: Örnek No: 7, 24, 31

Harç grubu 6: Örnek No: 9

Harç grubu 7: Örnek No: 37

Harç grubu 8: Örnek No: 38, 51

Harç örneğinin özgünlüğünü araştırmak için düzenlenen bu grupların değerlendirilmesi Bölüm 4.3.3 de yapılmıştır.

140. Agregayı oluşturan mineral ve kayalar “poit counting” metodu ile tanımlanmıştır (Akyol 2009: 16).

3.5. TEKNİK

3.5.1. İç mekan:

3.5.1.1. A Mekanı:

A mekanı beden duvarları üç kat sıva ile kaplıdır (Lev. 97a). Sıva katmanları yapının değişik yerlerinde dökülmüştür.

Dökülen sıva katmanlarının altından görülen beden duvarının kaba kesme taş ile örüldüğü görülmektedir. Taşlar arasındaki harç içinde tuğla parçalarına rastlanılmaktadır. Cephelerde görülen taş – tuğla almaşık duvar örgüsü içte görülmemektedir (Lev. 97b).

Köşe odalarını haç kollarından ayıran yuvarlak kemerler, haç kollarının beşik tonoz örtüsü, apsis yarı kubbeleri, kubbeye geçişi sağlayan pandantifler tuğla ile örülmüştür. Haç kolları beşik tonozu A ve D tipi tuğlalar dikey yerleştirilerek oluşturulmuştur (Lev. 98a). Batı haç kolu ile güneybatı köşe odasını ayıran ve kısmen yıkık olan yuvarlak kemer, görülebildiği kadarıyla A, B ve C tipi tuğlalar karışık biçimde ve yatay olarak yerleştirilerek örülmüştür (Lev. 98a). Yine kısmen yıkık olan güneybatı köşe odasının örtüsünden, merkezi bir nokta etrafında daireler çizen J tipi tuğlaların dikine kullanımı ile kubbemsi tonoz oluşturulduğu gözlenmektedir. Kubbemsi tonoz oluşturmak üzere bu tuğlaların bir kenarı pahlanmıştır (Lev. 54a).

Yapı içindeki duvar payelerindeki silmeler üzerinden kemerler başlamaktadır. Duvar payeleri üzerindeki silmeler beden duvarlarında devam etmemektedir. Silmeler kuzey duvardaki doğu payesi hariç tuğladır. Bu payedeki silme mermer mimari plastik parçadır (Lev. 98b). Güney duvarda doğudan ikinci duvar payesinde ise silme yoktur (Lev. 99a). Haç kollarının beşik tonozları da kemerler üzerinde yükselen duvarlardaki silmeler üzerinden başlamaktadır ve tuğla ile oluşturulmuştur. Kubbe tabanını da yer yer dökülmüş olmakla birlikte tuğla ile yapılmış silme sarmaktadır.

Haç kollarını köşe odalarından ayıran yuvarlak kemer açıklığı arasında, kuzeydoğu ve batı taşıyıcı sütunlar ile güneydoğu ve batı taşıyıcı sütunlar arasında, ayrıca kuzey ve güneybatı köşe odalarını B mekanından ayıran kemer açıklıklarında ahşap gergi kullanılmıştır. Bu gergilerden kuzey ve güneydoğu köşe odasını haç kollarından ayıran kemerlerdeki ve güney haç kolunu güneybatı köşe odasından ayıran kemerdekiler günümüzde mevcuttur (Lev. 92, 99a). Diğer yerlerde bu gergilerin başlangıç bölümleri görülmektedir. Gergiler duvar payelerinin silmelerinin hemen üzerinden başlamakta ve karşısındaki sütun başlığı üzerinde son bulmaktadır.

Gergiler yanında, güney haç kolu beşik tonozunu kuzeyde çepeçevre saran ahşap bir giriş dökülen sıvaların altında görülmektedir (Lev. 99b). Batı haç kolunun beşik tonozunu doğuda çepeçevre demir bir çember sarmaktadır.

3.5.1.2. B mekanı:

B mekanının duvarlarında da üç kat sıva mevcuttur. Alt katman sıva duvar resmi içermektedir. Dökülen sıva katmanlarının altından duvar örgüsünün kaba kesme taş olduğu ve harç içinde tuğla parçalarının bulunduğu gözlenmektedir. B mekanında da cephede görülen taş – tuğla almaşık örgü içte görülmemektedir.

Kuzey ve güney duvarlarda yer alan pencerelerin kemerleri tuğla ile örülmüştür. Kuzey ve doğu duvarın üst kısımlarında yer yer seramik kap kullanıldığı görülmektedir (Lev. 57b).

B mekanını güneybatı köşe odasından ayıran duvar payesinin batı yüzünde dört kat sıva mevcuttur ve alttan itibaren üçüncü katmanda sıva arasında tuğla parçalarına rastlanmaktadır. En alt katmandaki sıva üzerinde birbirine paralel çizgiler gözlenmektedir (Lev. 100a).

3.5.1.3. C mekanı:

C mekanının duvarlarında iki kat sıva mevcuttur. Sıva katmanları resim içermemektedir. Dökülen sıvaların altından beden duvarlarının örgüsünün ağırlıklı olarak tuğla olduğu görülmektedir. Ancak alt seviyelerde moloz taş, yer yer de mermer parçaları kullanılmıştır.

Bu mekanın üst seviye duvarlarında, biri ortada dikey, ikisi buna 45 derecelik açı yapacak şekilde yerleştirilmiş tahta hatıllar dökülen sıvaların altından gözlenmektedir (Lev. 59b).

3.5.2. Cepheler:

3.5.2.1. Doğu cephe:

Kuzey apsis, zeminden itibaren yedi sıra kaba kesme taş ile örülmüştür. Bunun üzerinde ise iki sıra kaba kesme taş, bir sıra tuğla şeklinde taş – tuğla almaşık örgü görülmektedir. Kullanılan taşlar farklı boyutlarda olduğu için taş şeridin kalınlığı 0.34 – 0.37 m. arasında değişmektedir (Lev. 66a, b)¹⁴¹. Taşlar arasında yer yer dikine tuğla kullanımı görülmektedir¹⁴². Taşlar arasındaki derz yüksekliği 0.02 – 0.04 m. arasında değişmektedir. Cephede yer alan pencerenin kemeri tuğla ile örülmüştür.

Ana apsis zemininde yatay olarak yerleştirilmiş, değişik çaplarda mermer altı sütun ve bir templon payesi yer almaktadır (Lev. 66a, 112a)¹⁴³. Bunların üzerinde dört sıra kaba kesme taş örgüsü bulunmaktadır. Daha üst kısım pencere kemer seviyesine kadar iki sıra kaba kesme taş, bir sıra tuğla şeklinde taş – tuğla almaşık örgülüdür. Taşlar arasında yer yer mermer mimari plastik parça kullanımına da rastlanılmaktadır (Lev. 110e). Ana apsisin yan apsislerin beden duvarlarının saçak seviyesi üzerinde kalan bölümünün duvar örgüsü alt bölümden farklıdır. Bu bölümde ana apsisin üç cephesinde de birer niş yer almaktadır ve nişlerde duvar örgüsü bir sıra düzgün kesme kireç taşı, bir sıra

141. A ve B mekanının tüm cephelerinde taş şeritlerinin kalınlıkları aynı değerler arasında değişmektedir.

142. Yer yer dikine tuğla kullanımı A ve B mekanının tüm cephelerinde görülmektedir.

143. Sütun ve templon payesi için Bkz. Bölüm. 3.7.3 ve 3.7.5.2.

tuğladan oluşmaktadır. Taş ve tuğlalara nişin kavsine uyacak şekilde biçimlendirilmiştir. Nişlerin kemer ve kavsaraları ise tuğla ile örülmüştür (Lev. 68b). Niş kemerleri arasındaki üçgenlerdeki süsleme motiflerinde tuğla, kemer üstündeki süsleme motiflerinde taş ve tuğla kullanılmıştır. Ana apsis cephesi üstte testere dişi motifli saçak ile sonlanmaktadır.

Ana apsisin orta cephesindeki pencerenin altındaki üç ve dördüncü taş sıralarının köşelerinde düzgün kesme taşlar yer almaktadır. Bu taşlardan üstte yer alanlarının üzerinde haç işaretleri kazındığı görülmektedir (Lev. 100b)

Güney apsisin zemin bölümünün kuzeyinde yatay yerleştirilmiş üç mermer sütun yer almaktadır. Ana apsisin güney cephesi ile birlikte tüm güney apsis cephesini 1.40 m. yükseklikteki kaba kesme taş örgülü duvar sarmaktadır (Lev. 66b). Bu duvarda da taşlar arasındaki harç içinde tuğla parçalarına rastlanılmaktadır. Güney apsisin cephesindeki duvar tekniği kuzey apsis gibidir. Bu apsisin beden duvarı üstte testere dişi motifli saçak ile sonlanmaktadır.

3.5.2.2. Güney cephe:

Bu cephenin doğusunda yer alan ve doğuya doğru uzanan kemer, başlangıç kısımlarında taş tuğla almaşık, daha sonra tuğla ile örülerek oluşturulmuştur. Cepheyi güneydoğuda saran duvar örgüsü ise kaba kesme taştır. Bu duvarda da taşlar arasındaki harç içinde tuğla parçaları mevcuttur. Bu duvarda mermer mimari plastik parçaya rastlanmaktadır (Lev. 73a).

Bu cephedeki A mekanı ve B mekanının doğudaki bir bölümünün duvar örgüsü zeminden itibaren altı sıra kaba kesme taştır. Daha sonra örgü iki sıra kaba kesme taş, bir sıra tuğla şeklinde taş – tuğla almaşık düzendedir. Taş sırası arasında yer yer mermer parçalara da rastlanılmaktadır. Cephedeki duvar payelerinde kullanılan taşlar daha düzgün kenarlıdır ve yer yer düzgün kesme kireç taşı da kullanılmıştır (Lev. 74a).

Cephenin güneydoğu ve güneybatı köşe odalarına denk gelen bölümlerdeki kör kemerler üç sıra tuğla, bir sıra düzgün kesme kireç taşı ile almaşık olarak örülmüştür. Taşlar kemer yayı ile uyum sağlayacak şekilde biçimlendirilmişlerdir. Ayrıca taş ve tuğla şekillendirilerek kemere kademeli bir görünüm verilmiştir (Lev. 73b). Kör kemerler üzerindeki duvar testere dişi motifli saçak ile sonlanmaktadır. Doğuda yer alan kör kemer, batıda duvar payesinden başlamakta ve doğuda mermer mimari plastik parçadan oluşturulmuş bir yastık üzerinde sonlanmaktadır. Kullanılan mermer parça kısa geldiği için, bu parçanın şekline uygun olacak biçimde şekillendirilmiş kireç taşı parça ile yastık tamamlanmıştır (Lev. 73b). Bu yastığın üzerindeki duvar iki sıra düzgün kesme kireç taşı, bir sıra tuğla ile almaşık olarak örülmüştür ve üstte testere dişi motifli saçak ile sonlanmaktadır.

Bu cephenin güney haç kolu bölümünde, haç kolunun tuğla ile örülü beşik tonoz örtüsü kemer halinde görülmektedir. Bu kemerin her iki yanında yer alan duvar parçalarında üç sıra tuğla, bir sıra düzgün kesme kireç taşı örgüsü görülmektedir (Lev. 74b).

B mekanının cephesinin batıdaki bir bölümü hariç, diğer yerlerde güney cephedeki taş tuğla almaşık düzendeki örgü devam etmektedir. Cephenin batı bölümünde ise duvar taş ve tuğla ile karışık bir düzende örülmüştür ve arada dilatasyon hattı gözlenmektedir (Lev. 77a). Bu cephede, üstte yer alan pencere kemerinde C ve E tipi tuğla, alttaki pencere kemerlerinde ise H tuğla kullanılmıştır (Lev. 76a, 101a).

C mekanının güney cephesi sıvalıdır. Dökülen sıvaların altından duvar örgüsünde alt seviyelerde tuğla, kaba kesme ve moloz taş, yer yer de mermer parçaların karışık biçimde kullanıldığı, bunun üzerinde ise örgünün tuğla ile oluşturulduğu görülmektedir.

Bu cephede yer alan güneye doğru yönelen kemerde duvar kaba kesme ve moloz taş ile örülmüştür ve taşlar arasındaki harç içinde tuğla parçalarına da rastlanılmaktadır (Lev. 72b).

3.5.2.3. Batı cephe:

Bu cephe de sıvalıdır. Duvar örgü tekniği C mekanının güney cephesinde olduğu gibidir.

3.5.2.4. Kuzey cephe:

Bu cephe güney cephe ile aynı teknik özelliklere sahiptir. Güney cepheden farklı olarak, bu cephedeki kör kemerlerin üzerinde kemer boyunca devam eden testere dişi motifli bir friz yer almaktadır (Lev. 82a, 101b).

Cephedeki doğuda yer alan kör kemer, güneyde olduğu gibi doğuda mermer mimari plastik parçadan oluşan bir yastık üzerine oturmaktadır. Ancak burada kullanılan mermer parça uzun olduğundan kemer açıklığını bozmamak için bir kısmı tıraşlanmıştır (Lev. 82b, 112f).

3.5.3. Kasnak ve örtü:

Kasnak dıştan sıva ile kaplıdır. Dökülen sıvaların altından görülebildiği kadarıyla duvar örgüsü tuğladır. Pencere kemerleri ve pencereler arasındaki sütünceler de tuğla ile örülmüştür. Kubbenin merkezi ortada radyal olarak dağılan kiremitler ile kaplı olan çatısı koniktir (Lev. 86b).

3.6. SÜSLEME

Kilisede mimari plastik öğelerdeki kabartmalar dışında üç farklı tür süsleme vardır.

3.6.1. Tuğla süsleme:

Yapının kuzey, doğu ve güney cephelerinin saçak seviyesinde testere dişi motifi şeklinde tuğla süsleme görülmektedir (Lev. 75b). Testere dişi motifli friz kuzey cephedeki kör kemerlerin hemen üzerinde ve kemer yayını saracak şekilde yer almaktadır (Lev. 82a, 101b). Testere dişi motifini oluşturmak için alt ve üstteki kenarlarda E tipi tuğla kullanılmıştır. Aradaki tuğlalara, testere dişi görünümü için özel şekil verilmiştir. Bu amaç için kullanılan tuğlalardan saptanabilenleri B ve C tipi tuğlalardır. (Lev. 91b).

Doğu cephede ana apsis üst kısmında yer alan nişlerin kavsaralarında, bu nişlerin yanlarında ve üstlerinde de tuğla süsleme mevcuttur (Lev. 68a, 102a). Nişlerin kavsaraları yelpaze biçiminde dizilmiş tuğlalar ile oluşturulmuştur. Kullanılan tuğlalar C ve E tipi tuğlalardır ve kavsaranın eğimine uygun olacak biçimde şekillendirilmişlerdir (Lev. 68b).

Ana apsis üst kısmında yer alan nişlerin arasında kalan üçgen yüzeylerde, ortada dikine, yanlarda yatay yerleştirilmiş tuğlalar ile süsleme motifi oluşturulmuştur. Kullanılan tuğlalar E tipi tuğladır. Nişlerin üstünde, dönüşümlü olarak dikine yerleştirilmiş iki tuğla ve düzgün kesilmiş kare taşla yapılan dama süslemesi yer almaktadır (Lev. 68b, 102a).

B mekanının batı duvarının kuzeyde kalan bölümündeki nişin kavsarasında da yukarıda anlatıldığı şekilde tuğla düzenlemesi görülmektedir (Lev. 59a).

3.6.2. Ahşap Boyama:

Yapının kuzey haç kolu ile kuzeydoğu köşe odası arasındaki kemer aralığında yer alan ahşap gergi üzerinde kalem işi süsleme mevcuttur (Lev.102b) Seçilebildiği kadarıyla ahşap üstüne beyaz boya ile bitki dalları işlenmiştir.

Yapıda ayrıca doğu köşe odalarında, güneydoğu pandantifte ve B mekanının batı duvarının kuzeyde kalan bölümünün dış kısmında, üst katman sıva üzerinde siyah ve kırmızı boya ile çizilmiş, düz ve spiral çizgiler de görülmektedir (Lev. 42a, 50a, 56b)

3.6.3. Alçı süsleme:

Yapının batı haç kolu ile batı köşe odaları arasındaki kemerlerde, kuzeybatı köşe odası ile B mekanı arasındaki kemerde ve B mekanının kuzey ve güney duvarlarında altta yer alan pencerelerde, kenarlarda alçı süsleme yer almaktadır (Lev. 58a).

3.7. MİMARİ PLASTİK KATALOĞU

Kilisede kullanılan mimari plastik parçalar türlerine göre sınıflandırılarak fotoğraflar eşliğinde tasvirleri yapılmış, böylece bir mimari plastik kataloğu oluşturulmuştur. Yapının duvar örgüsü içinde yer yer mimari plastik parça kullanımı varsa da, tasvir edilemeyecek olanlar kataloğa alınmamıştır.

Kataloğa alınan parça sayısı 42 olmasına karşın 34 katalog numarası verilmiştir. Aradaki bu fark doğu cephede, altta zemine yatay olarak yerleştirilmiş 9 sütunun tek katalog numarası verilerek değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

Katalogda bulunan ve Kat. No. 22 de yer alan sütun kaidesi günümüzde görülmemekte, Kat. No: 23 ve 24 de yer alan sütun kaidelerinin zeminden çok az bir bölümü görülebilmektedir. Yine Kat. No. 04 de yer alan sütun başlığının bir bölümü görülebilmekte, Kat. No: 07 de yer alan sütun başlığının büyük bölümü de toprak altındadır. Bu parçalar ile ilgili bilgiler M.S. Pekak'ın 1987 – 1988 yıllarında yapıda yaptığı çalışmalarda aldığı ölçüler ve fotoğraflar üzerinden üretilmiştir.

Metin içinde kullanılan kısaltmaların listesi aşağıda verilmiştir:

D: Derinlik

AD: alt derinlik

ÜD: Üst derinlik

E: En

AE: Alt en

ÜE: Üst en

U: Uzunluk

Y: Yükseklik

Ç: Çap

Vol. Ç: Volüt çapı

AÇ: Alt çap

ÜÇ: Üst çap

Bkz. Bakınız

Kat. No: Katalog no

Lev. No: Levha no

3.7.1. Sütun Başlıkları

3.7.1.1. İon – İmpost Sütun Başlıkları

Kat. No: 01

Lev. No: 103a,b,c

İnceleme Tarihi: 2006 - 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: İmpost: Ü.E: 100 cm, Ü.D: 72 cm, A.E: 58 cm, A.D: 50 cm, Y: 35 cm

İon: Vol.Ç: 12.5 cm, Ü.E: 50 cm, Ü.D: 50 cm

Yeri: Naos, kuzeydoğu serbest sütunu üzerinde yer almaktadır.

Tasvir: Başlığın üst kısmında yer alan abakus 7 cm yüksekliğindedir. Üzerindeki kabartma kıvrık dallar altta spirallerle birbirine bağlanmaktadır. İmpostun kuzey, doğu ve batı yüzlerinde kabartma tekniğinde asma yaprağı bezemeleri yer almaktadır. Geniş yüzlerde üç, dar yüzde iki, köşelerde bir asma yaprağı mevcuttur. Her bir yaprak damarlı olarak işlenmiştir. Asma yaprakları impostun alt çerçevesine dallarla birleşmektedir. Yüzlerde yer alan yaprakların dalları kırıktır. İmpostun kuzeyde üst bölümü hasarlıdır. Güney yüz bezemesizdir ve eksene yerleştirilmiş, kabartma tekniğinde Latin haçı işlenmiştir. Haçın kolları kenarlarda genişlemektedir.

İon bölümünün kanalis yüzlerinde, üç kez dönen volütler arasında akantus yaprakları yer almaktadır. Yaprak araları matkapla oyma tekniğiyle bezenmiştir. Pulvinus yüzlerinde çelenk yaprakları, balteus kısmında başak yaprakları bulunmaktadır.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 27, Ötüken 1996: Taf. 38.3

Karşılaştırma örnekleri: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 17, Harrison 1989: Fig. 95, Pekak 1991: Lev. 92, Ötüken 1996: 206

Tarih Önerisi: 5 – 6. yüzyıl

Kat. No: 02

Lev. No: 104a,b,c

İnceleme tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: İmpost: Ü.E: 100 cm, Ü.D: 72 cm, A.E: 58 cm, A.D: 50 cm, Y: 40 cm

İmpost: Vol.Ç: 12.5 cm, Ü.E: 50 cm, Ü.D: 50 cm

Yeri: Naos, güneydoğu serbest sütunu üzerinde yer almaktadır.

Tasvir: Bu başlığın üzerinde kemere geçişte yüksekliği tamamlamak için dikdörtgen prizma şeklinde yastık kullanılmıştır. Başlığın üst kısmında yer alan abakus 8 cm yüksekliğindedir. Abakusun kuzey yüzü kırık, güney yüzü bezemesizdir. Diğer yüzlerdeki bezemeler ve İmpostun kuzey, doğu ve batı yüzlerinin bezemeleri için Bkz. Kat. No: 01. Farklı olarak bu başlıktaki asma yaprakları yüksek kabartma tekniği ile işlenmiştir. Yapraklar kıvrık dallarla birbirlerine bağlanmışlardır. Güney yüz bezemesizdir.

İon bölümünün bezemeleri için için Bkz. Kat. No: 01.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 27, 30, Ötüken 1996: Taf. 38.3

Karşılaştırma örnekleri: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 17, Harrison 1989: Fig. 95, Pekak 1991: Lev. 92, Ötüken 1996: 206

Tarih Önerisi: 5 – 6. yüzyıl

Kat. No: 03

Lev. No: 105a,b

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: İmpost: Ü.E: 100 cm, Ü.D: 72 cm, A.E: 58 cm, A.D: 50 cm, Y: 40 cm

İon: Vol.Ç: 12 cm, Ü.E: 50 cm, Ü.D: 50 cm

Yeri: Naos, güneybatı serbest sütununun üzerinde yer almaktadır.

Tasvir: Başlığın üst kısmında yer alan abakus 9 cm yüksekliğindedir. Abakusun yüzleri bezemesizdir. İmpostun kuzey, doğu ve batı yüzlerinin bezemeleri için Bkz. Kat. No: 01. Farklı olarak asma yapraklarını impostun alt çerçevesine bağlayan dallar sağlamdır. Kuzey yüzdeki yapraklar hasarlıdır. Güney yüz bezemesizdir.

İon bölümünün bezemeleri için Bkz. Kat. No: 01. Farklı olarak kanalis yüzleri kuzey tarafta hasarlı, güney tarafta bezemesizdir. Pulvinus yüzlerinden doğudakinin balteus kısmı bezemesizdir.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 27

Karşılaştırma örnekleri: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 17, Harrison 1989: Fig. 95, Pekak 1991: Lev. 92, Ötüken 1996: 206

Tarih Önerisi: 5 – 6. yüzyıl

Kat. No: 04

Lev. No: 105c,e

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009 (1987 – 1988)

Malzeme: Mermer

Ölçü: ÜE: 63 cm, ÜD: 58 cm, Y: 33.5 cm

İon: Vol. Ç: 10.5 cm

Yeri: Naos, güneybatı serbest sütununun altında, ters çevrilmiş ve kaide olarak kullanılmıştır. Günümüzde büyük bir kısmı zemin seviyesinin altındadır.

Tasvir: Başlığın üzerinde yer alan 5.5 cm yüksekliğindeki abakus bezemesizdir. İmpostun kuzey yüzünde eksene yerleştirilmiş, kabartma tekniğinde Kristogram yer almaktadır. Bu yüzün her iki yanında alt köşelerden haça doğru yayılan akantus yaprakları bulunmaktadır. Yaprak uçlarında matkapla oyma tekniği ile bezemeler vardır. Diğer yüzlerde bezeme yoktur. Batı yüzde eksenin kuzeyinde levha oyuğu görülmektedir.

İon bölümünde kanalis kısmında üç kez dönen volütler arasındaki kısım hasarlıdır. Güney yüzde volüt yoktur. Pulvinus yüzleri bezemesizdir.

Yayınlar: Ötüken 1996: Taf 38. 4, Pralong 2003: Pl. 10.142

Karşılaştırma örnekleri: Ötüken 1996: Taf. 37.4, Pralong 2003: Pl. 10. 42

Tarih önerisi: 5 - 6. yüzyıl

Kat. No: 05

Lev. No: 107a,b,c

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: İmpost: Ü.E: 85 cm, Ü.D: 80 cm, A.E: 48 cm, A.D: 40 cm, Y: 35 cm

İon: Vol. Ç: 10 cm, Ü.E: 48 cm, Ü.D: 40 cm

Yeri: Naos, kuzey sütun dizisinde doğudan üçüncü sütunun üzerinde yer almaktadır.

Tasvir: Başlığın üst kısmında yer alan abakus 8 cm yüksekliğindedir. İmpost yüzeyleri bezemesizdir. Üzerinde boya ve sıva kalıntıları vardır. Güney yüzde eksende yer alan haç motifi için Bkz. Kat. No: 01.

İondan imposta geçiş profilli çokgen biçimli bir bölümle sağlanmıştır. İon bölümünün kanalis yüzlerinden kuzeydekinde üç kez dönen volütler arasında kabartma tekniğinde ortada birleşen karşılıklı iki akantus yaprağı yer almaktadır. Güney yüzde batı köşedeki volüt kırıktır, volütler arasında kanalis ve pulvinus yüzleri de hasarlıdır.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 29

Karşılaştırma örnekleri: Yegül 1974: Fig. 31, Zollt 1994: Taf. 21, 89

Tarih Önerisi: 6. yüzyıl ortası

Kat. No: 06

Lev. No: 109a,d

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: İmpost: Ü.E: 100cm, Ü.D: 72 cm, A.E: 65 cm, A.D: 56 cm, Y: 35 cm

İon: Vol.Ç: 12 cm, Ü.E: 58 cm, Ü.D: 50 cm, Ç: 40 cm

Yeri: Naos, ortadaki kare bölümün zemininde, ters durumda bulunmaktadır.

Tasvir: Başlığın üst kısmında yer alan abakus 9 cm yüksekliğinde ve bezemesizdir. İmpostun üç yüzü bezemesizdir. Ön yüzdeki kabartma Latin haç motifi için Bkz. Kat. No: 01.

İon bölümünden dik profil ile İmposta geçilmektedir. İon bölümünün kanalis yüzlerinde üç kıvrım yapan volütler arasında, karşılıklı yaprakları aşağı bakan kabartma palmet ve bunların arasında yumurta – ok ucu bezemeleri yer almaktadır. Pulvinus yüzlerinde karşılıklı kıvrık daldan çıkan kabartma yarım palmet motifleri bulunmaktadır. Yapraklar içbükey olarak işlenmiştir. Altta sütuna geçiş bölümünde 4 cm çapında kurşun yuvası bulunmaktadır.

Yayınlar: Ötügen 1996: Taf. 38.5

Karşılaştırma örnekleri: Tezcan 1989: Res. 448, Zollt 1994: Taf. 14, 19, 48, 49, 75, Peschlow 2008: Pl. 6.29

Tarih Önerisi: 6. yüzyıl

Kat. No: 07

Lev. No: 109b,e

İnceleme Tarihi: 2009 (1987 – 1988)

Malzeme: Mermer

Ölçü: İmpost: ÜE: 60 cm, ÜD: 40 cm, Y: 19 cm

İon: A.Ç: 27 cm

Yeri: 2009: B mekanı, kuzey duvar ile batı duvarın kuzeyde kalan bölümünün kesiştiği yerde toprağa gömülü durumdadır.

1987 – 1988: Naos, güney haç kolu, güney duvara dayalı

Tasvir: Başlığın üst kısmında yer alan abakus 3.5 cm yüksekliğinde ve bezemesizdir. İmpostun dar yüzlerinden birinde eksene yerleştirilmiş kabartma madalyon içinde Kristogram yer almaktadır. Haçın her iki yanında akantus yaprakları bulunmaktadır. Diğer yüzler bezemesizdir. Arka yüzün kenarı kırıktır.

İon bölümünün kanalis kısmında bir yüzde volütler arasında boncuk dizisi ve onun üstünde, eksende kabartma yumurta, her iki yanında birer akantus motifi mevcuttur. Diğer yüzde eksende kabartma yumurta ve iki yanında palmet motifi yer almaktadır. Bunun her iki yanı kırıktır. Altta sütuna geçiş bölümünde 3.5 cm çapında kurşun yuvası ve kurşun akıtma oluşu bulunmaktadır.

Yayımlar: Ötüken 1996: Taf 38. 6

Tarih Önerisi: 5 – 6. yüzyıl

3.7.1.2. Kompozit Sütun Başlığı:

Kat. No: 08

Lev. No: 106a,b

İnceleme Tarihi: 2006 - 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Yastık: E: 95 cm, D: 95 cm, Y: 10 cm

Ü.E: 85 cm, Ü.D: 85 cm, Y: 60 cm, Vol. Ç: 13 cm

Yeri: Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan ikinci sütunun üzerinde yer almaktadır.

Tasvir: Bu başlığın üzerinde kemere geçişte yüksekliği tamamlamak için dikdörtgen prizma biçiminde yastık kullanılmıştır. Başlığın üstünde 8 cm yüksekliğinde bezemesiz abakus yer almaktadır. Eksende abakus çiçeği bulunmaktadır. Üstte köşelerde iki kıvrımlı volütler ve volütler arasında yumurta, ok ucu dizisi mevcuttur. Kaulis çanağında iki sıra dolgun yapraklı akantus dizisi yer almaktadır. Yapraklar matkapla oyma tekniği ile bezenmiştir. Akantus yapraklarının biri ortada, ikisi yanlardadır ve yanlardaki yapraklar volüt altına uzanmaktadır. Yaprakların uç kısımları kırıktır. Başlık üzerinde yer yer is lekeleri ve badana izleri göze çarpmaktadır. Başlığın alt kısmında sütuna geçişte 8 cm yüksekliğinde astragal kısmı vardır ve üzerindeki bezeme aşınmış olmakla birlikte çelenk motifini andırmaktadır.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig 28, Ötüken 1996: Taf.35. 3

Karşılaştırma örnekleri: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 18, Tezcan 1989: Res. 423, Pekak 1991: Lev.90, Ötüken 1996: Taf. 34.4, Ötüken 1996: Taf: 35. 1, Peschlow 1997: Pl. 80 - 81

Tarih Önerisi: 5 – 6. yüzyıl

3.7.1.3. Değerlendirilemeyen başlık:

Kat. No: 09

Lev. No: 109c,f

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009 (1987 – 1988)

Malzeme: Mermer

Ölçü: Ç. 47 cm

Yeri: B mekanı, güney sütun dizisi, doğudan dördüncü sırada, zemin seviyesinde görülmektedir.

Tasvir: Sütun başlığı ters çevrilmiş durumda ve zeminde toprağa gömülmüş olduğu alt yüzü görülmektedir. Bu yüzden başlığın tipi anlaşılabilir. Alt yüzde 4.5 cm çapındaki kurşun yuvası günümüzde hasarlıdır. Yuvadın çıkan kurşun oluğu 22 cm uzunluğundadır.

Yayınlar: -

Tarih Önerisi: -

3.7.2. Paye Başlığı:

3.7.2.1. Kesik piramit pencere payesi başlığı:

Kat. No: 10

Lev. No: 110a

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Taş

Ölçü: Ü.E: 35 cm, Ü.D: 70 cm, A.E: 15 cm, A.D: 58 cm, Y: 18 cm

Yeri: Ana apsis penceresinde, ortadaki payenin üzerinde

Tasvir: Başlığın yüzleri bezemesizdir.

Yayınlar: -

Tarih Önerisi: -

3.7.3. Sütunlar:

Kat. No: 11

Lev. No: 103d,e

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Granit

Ölçü: Ü.Ç: 38 cm, Y: 300 cm

Yeri: Naos, kuzeydoğu kubbe desteği

Tasvir: Sütun başlığına geçişte 9 cm yüksekliğinde bilezik bulunmaktadır. Bileziğin güneybatı tarafında kırık mevcuttur. Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Alt bölümü zemin seviyesinin altındadır.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 27

Tarihleme Önerisi: -

Kat. No: 12

Lev. No: 104d

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Granit

Ölçü: Ü.Ç: 34 cm, A.Ç: 40 cm, Y: 287 cm

Yeri: Naos, güneydoğu kubbe desteği

Tasvir: Sütun başlığına geçişte 9 cm, kaideye geçişte 11 cm yüksekliğinde bilezik bulunmaktadır. Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Üstte güney tarafta küçük bir bölüm kırıktır.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 27, 30

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 13

Lev. No: 105d

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Ü.Ç: 34 cm, A.Ç: 44 cm, Y: 295 cm

Yeri: Naos, güneybatı kubbe desteği

Tasvir: Sütun başlığına geçişte 9 cm, kaideye geçişte 10 cm yüksekliğinde bilezik bulunmaktadır. Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Altta batı tarafta kırık bir bölüm vardır.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 27

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 14

Lev. No: 106d

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Ü.Ç: 38 cm, A.Ç: 40 cm, Y: 268 cm

Yeri: Naos, kuzeybatı kubbe desteği

Tasvir: Sütun başlığına geçişte 7 cm yüksekliğinde bilezik bulunmaktadır. Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Güney tarafta kolları kenarlarda genişleyen alçak kabartma tekniğinde Latin haçı yer almaktadır.

Yayın: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 27, 28

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 15

Lev. No: 107d,e, 108a,b,d

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Ü.Ç: 38 cm, A.Ç: 45 cm, Y: 290 cm

Yeri: Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü

Tasvir: Sütun başlığına geçişte 8 cm, kaideye geçişte 10 cm yüksekliğinde bilezik bulunmaktadır. Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Güneybatıda kabartma tekniğinde madalyon ve içinde kolları kenarlarda genişleyen kabartma tekniğinde Latin haçı yer almaktadır. Madalyon içindeki haç kollarının arasının kaba yonu olması “champleve” tekniğini düşündürmektedir. Doğuda alt kolu küre üzerine oturan, kolları kenarlarda genişleyen kabartma bir Latin haçı daha mevcuttur.

Yayınlar: Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 27, 29

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 16

Lev. No: 110b

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Ü.Ç: 38 cm, A.Ç: 43 cm, Y: 267 cm

Yeri: B ve C mekanları arasında, güney duvar önünde zeminde yer almaktadır.

Tasvir: Üstte 3 ve 7 cm, altta 7 cm yüksekliğinde bilezik bulunmaktadır. Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Alt ve üst yüzünün ortasında kenar uzunluğu 4 cm, derinliği 5 cm olan kübik kurşun yuvası mevcuttur. Kurşun yuvalarından birinde insitu kurşun bulunmaktadır.

Yayınlar: -

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 17

Lev. No: 110c

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Granit

Ölçü: Ü.Ç: 41 cm, A.Ç: 42 cm, Y: 123 cm

Yeri: Naos, güney haç kolu güney duvarı önünde zeminde

Tasvir: Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Alt yüzün ortasında kenarı 5 cm derinliği 5 cm olan kübik kurşun yuvası bulunmaktadır.

Yayımlar: -

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 18

Lev. No: 110d

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Ü.Ç: 30 cm, A.Ç: 32 cm, Y: 86 cm

Yeri: B mekanı, batı duvarın kuzeyde kalan bölümünde zemindeki toprak yığını içinde bulunmaktadır.

Tasvir: Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Altta 8 cm yüksekliğinde bilezik bulunmaktadır. Kurşun yuvası yoktur.

Yayımlar: -

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 19

Lev. No: 110e

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: G: 15cm, Y: 88 cm

Yeri: Doğu cephe, ana apsis kuzey cephesinde, beden duvarında örgü malzemesi olarak kullanılmıştır.

Tasvir: Yüzeyi düzgün işlenmiştir.

Yayımlar: -

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 20

Lev. No: 110e

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Ç: 20 cm

Yeri: Doğu cephe, ana apsis kuzey cephesinde, beden duvarında örgü malzemesi olarak kullanılmıştır.

Tasvir: Görünen yüzeyde 3 cm çapında kurşun yuvası bulunmaktadır.

Yayınlar: -

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 21 a - 1

Lev. No: 111c

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçüler: Güneyden başlayarak

Sütun a: Ç: 36 cm, U: 15 cm

Sütun b: Ç. 36 cm, U: 15 cm

Sütun c: Ç. 30 cm, U: 16 cm

Sütun d: Ç. 43 cm, U: 22 cm

Sütun e: Ç. 30 cm, U: 80 cm

Sütun f: Ç. 40 cm, U: 40 cm

Sütun g: Ç. 32 cm, U: 55 cm

Sütun h: Ç. 34 cm, U: 70 cm

Sütun ı: Ç. 35 cm, U: 85 cm

Yeri: Doğu cephe, altta zemine yatay olarak yerleştirilmiş durumdadırlar.

Tasvir: Bütün sütunların yüzeyi düzgün işlenmiştir.

Sütun a: Tabanda ortada 5 cm çapında kurşun yuvası vardır.

Sütun b: Tabanda ortada kenarı 4 cm olan kare kurşun yuvası vardır.

Sütun c: Tabanda ortada 4 cm çapında kurşun yuvası vardır.

Sütun d: Tabanda ortada 6 cm çapında kurşun yuvası vardır.

Sütun e: Tabanda kurşun yuvası yoktur.

Sütun f: Tabanda ortada kenarı 5 cm olan kare kurşun yuvası vardır.

Sütun g: Tabanda ortada 4 cm çapında kurşun yuvası vardır.

Sütun h: Tabanda ortada kenarı 5 cm olan kare kurşun yuvası vardır.

Sütun ı: Tabanda ortada 5 cm çapında kurşun yuvası vardır.

Yayımlar: -

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 22

Lev. No: 110f

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Ü.Ç: 33 cm, Y: 25 cm

Yeri: Doğu cephe, altta zemine yatay olarak yerleştirilmiş sütunlardan kuzeydekinin altında, zemine dik olarak yerleştirilmiştir.

Tasvir: Yüzeyi düzgün işlenmiştir.

Yayımlar: -

Tarih Önerisi: -

3.7.4. Sütun kaideleri

Kat. No: 23

Lev. No: 104e

İnceleme Tarihi: (1988)

Malzeme: Mermer

Ölçü: Y: 17 cm Ç: Alınmamıştır.

Yeri: Güneydoğu serbest sütununun altındadır. Günümüzde zemin seviyesinin altında kaldığı için görülmemektedir.

Tasvir: Attika tipindeki kaidenin dışbükey torus kısmı görülebilmektedir. Torusun üzerinde ve altında ince dik profil bulunmaktadır.

Yayımlar: -

Karşılaştırma örnekleri: Ötügen 1996: Taf.24. 4, Yıldırım 2006: Kat. No: 001 - 004

Tarihleme Önerisi: Geç Roma, Erken Bizans

Kat. No: 24

Lev. No: 106c,e

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009 (1987 – 1988)

Malzeme: Mermer

Ölçü: D: Plinthos: E: 61 cm, Y: 8 cm

Kaide Y. 15.5 cm

Yeri: Naos, kuzeybatı serbest sütununun altında bulunmaktadır. Günümüzde üst bölümü görülebilmektedir.

Tasvir: Yarı işlenmiş (Rohform tip) kaidenin düz ve profilsiz plinthosunun üzerinde dik profilli kaide bölümü yer almaktadır.

Yayınlar: Ötüken 1996: Abb. 35

Karşılaştırma örnekleri: Peschlow-Bindokat ve Peschlow 1977/78: Taf. 116.1

Tarih Önerisi: 5 – 6.yüzyıl

Kat. No: 25

Lev. No: 108c,e

İnceleme tarihi: 2006 – 2009 (1987 – 1988)

Malzeme: ?

Ölçü: D: 56 cm (görülebildiği kadarıyla), Y: 30 cm

Yeri: Naos, kuzey sütun dizisi, doğudan üçüncü sütunun altındadır. Günümüzde 5 cm lik bir kısmı görülebilmektedir.

Tasvir: Kaide Attika tipindedir. Dik açılı, içbükey profilli bir plinthos üzerinde dışbükey profilli bir torus ve bunun üzerinde dik açılı profil yer almaktadır. Bu profilin üzerinde iç bükey trokhilos bulunmaktadır. Trokhilosun üzerinde çapı alttakinden daha az olan dik açılı ikinci bir profil, bunun da üzerinde dışbükey torus vardır.

Yayınlar: -

Karşılaştırma örnekleri: Ötüken 1996: Taf.24. 4, Yıldırım 2006: Kat. No: 001 - 004

Tarih Önerisi: Geç Roma, Erken Bizans

Kat. No: 26

Lev. No: 111a

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Taş

Ölçü: Ç: 73 cm

Yeri: Naos, güney sütun dizisi, doğudan üçüncü sırada, zemin seviyesinde görülmektedir.

Tasvir: Günümüzde zeminde toprak içinde bulunduğundan sadece üst kısmı görülmektedir.

Yayımlar: -

Tarih Önerisi: -

3.7.5. Payeler

3.7.5.1. Pencere payesi:

Kat. No: 27

Lev. No: 111b

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Taş

Ölçü: E: 8 cm, D: 38 cm, Y: 80 cm

Yeri: Ana apsis penceresi, pencereyi ikiye ayıran destek görevini görmektedir.

Tasvir: Paye yüzleri bezemesizdir.

Yayımlar: -

Tarih Önerisi: -

3.7.5.2. Templon payesi:

Kat. No: 28

Lev. No: 112a

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: E: 33 cm, D: 27 cm

Yeri: Doğu cephe, altta zemine yatay olarak yerleştirilmiş güneyden d ve e sütunları arasında yer almaktadır

Tasvir: Payenin güney yüzünde 10 cm genişliğinde ve 7 cm derinliğinde bir levha oluşu bulunmaktadır. Kuzey yüzde oyma tekniği ile yapılmış 19 cm genişliğinde yaklaşık 1 cm derinliğinde bir soffit mevcuttur. Soffitin dar kenarları düz formludur.

Yayınlar: -

Tarih Önerisi: -

3.7.6. Lentolar:

Kat. No: 29

Lev. No: 112b,c

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009 (1987 – 1988)

Malzeme: Mermer

Ölçü: ?

Yeri: Naos, güneybatı köşe odası, güney duvar önünde zeminde ters halde durmaktadır.

Tasvir: Lentonun yan kısmı kırıktır. Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Ön yüzde üstte dışbükey çeyrek daire (ovolo) yi takiben çubuk silme – dışbükey (flush bead) profil yer almakta, bunun da altında dik açılı profil devam etmektedir. Yanda duvarın içine lentoyu yerleştirmek için inceltilerek kaba yonu bırakılmıştır. Altta iki yanda kapı kenetlerinin oturtulması için birer kurşun yuvası görülmektedir.

Yayınlar: -

Tarih Önerisi: -

Kat. No: 30 (Lento / silme ?)

Lev. No: 112d

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: U: 110 cm, E: 16 cm

Yeri: B mekanı, güney duvar önünde zeminde toprağa gömülü durumdadır.

Tasvir: Tüm yüzeyleri düzgün işlenmiştir. Ön yüzü dik profillidir.

Yayınlar: -

Tarih Önerisi: -

3.7.7. Söve:**Kat. No: 31****Lev. No:** 112f, 113a**İnceleme Tarihi:** 2006 – 2009**Malzeme:** Mermer**Ölçü:** Y: 130 cm, E: 19 cm, D: 50 cm

Yeri: Kuzey cephe, doğudaki kör kemerin, doğuda üzerine oturduğu yastık görevini görmektedir.

Tasvir: Yüzeyi düzgün işlenmiştir. Ön yüzde dik açılı profilin yanında daha geniş ikinci bir dik açılı profil bulunmaktadır. Bunun yanında dışbükey dairesel profil yer almakta, bunun yanında da dik açılı profil bulunmaktadır. Sövenin yer aldığı kemer başlangıcı, üzerindeki kör kemere uyum sağlamak üzere kesilmiştir. Diğer taraf kırıktır. Üzerindeki kurşun yuvaları olasılıkla sonradan kullanıma aittir.

Yayımlar: -**Tarih Önerisi:** -**3.7.8. Yastık:****Kat. No: 32****Lev. No:** 113b**İnceleme Tarihi:** 2006 – 2009**Malzeme:** Mermer**Ölçü:** ÜE: 90 cm, AE: 81 cm, Y: 15 cm

Yeri: Güney cephe, doğudaki kör kemerin, doğuda üzerine oturduğu yastık görevini görmektedir.

Tasvir: Altta 2.5 cm yüksekliğindeki dik profilden sonra üst bölüm genişlemektedir. Bu bölüm içbükey profillidir ve üzerinde 3 cm yüksekliğinde dik profil yer almaktadır. Bu profilde kırıklar mevcuttur. Yastığın duvar içinde 30 cm lik bölümü izlenebilmektedir.

Yayımlar: -**Tarih Önerisi:** -

3.7.9. Silme:

Kat. No: 33

Lev. No: 112e

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: U: 90 cm, D: 45 cm, Y: 10 cm

Yeri: Kuzey duvar, doğu duvar payesinde silme olarak kullanılmıştır.

Tasvir: Üstteki dik açılı bezemesiz profilin altında yer alan düz biçimli silmenin ön yüzünde kabartma tekniğiyle yapılmış dokuz palmet motifi bulunmaktadır. Silmenin duvar dışında kalan bölümü 3.5 cm dir.

Yayımlar: Ötüken 1996: Taf. 27.5

Tarih Önerisi: -

3.7.10. Tanımlanamayan sütun:

Kat. No: 34

Lev. No: 113c

İnceleme Tarihi: 2006 – 2009

Malzeme: Mermer

Ölçü: Y: 80 cm, Ç: 10 cm

Yeri: Yapıyı güneydoğuda saran duvar içinde örgü malzemesi olarak kullanılmıştır.

Tasvir: Üstte 6 cm yüksekliğinde çıkıntılı bölüm bulunmaktadır. Yüzeyi spiral yivli işlenmiştir. Gövdenin yaklaşık orta bölümünde yivli bilezik bezemesi yer almaktadır.

Yayımlar: Ötüken 1996: Taf. 17.4

Benzer örnekler: Tezcan 1989: Res. 16

Tarih Önerisi: -

3.8. DUVAR RESİMLERİ KATALOĞU

Kemerli Kilise'nin duvar resimlerini içeren katalog, günümüzde yapıda tespit edilen ve farklı sıva katmanları üzerinde yer alan resimleri içermektedir¹⁴⁴. Duvar resimlerine ilişkin katalogun hazırlanmasında, öncelikle sıva katmanları kronolojik olarak gruplandırılmıştır.

Kilisede tespit edilen her farklı dönem resim tabakasını, kendi içinde mekansal olarak sıralama uygun görülmüştür. Bu sıralamada, doğudaki kutsal mekandan başlayarak saat yönünün tersine giden bir düzenleme takip edilmiştir. Sözü edilen sırayı oluşturmaktaki amaç, aynı zamanda bugün kilisede yer alan resim programının da kronolojisini takip etmektir. Her bir sahneye ya da figüre ilişkin katalog sekiz alt başlıktan oluşmaktadır. Başlıklar, katalog ve levha numarası ile başlamaktadır. Sahnenin/figürün adı ve yerinin tanımlandığı başlığın ardından, bugünkü durumu anlatılmıştır. Bu başlık altında, varsa sıva ve renk bozulmaları ve nedenleri, sıva üzerinde görülen kırıklar belirtilmiştir. Sahneye/figüre ait yazıtların verildiği başlıktan sonra tasvir bölümünde ayrıntılı tasvirler yapılmıştır. Sözü edilen bu başlıkta tasvirlerle ilişkin yorumlar dipnotlarda sunulmuştur. Son olarak yayın başlığında ilgili tasvire ait varsa yayın/yayınlar verilmiştir.

3.8.1. Alt katman sıvadaki duvar resimleri

Katalog No: 01

Levha No. 114a, 115a,b

Adı: Piskopos

Yeri: Bema, kuzey duvarında yer almaktadır.

Durumu: Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbeleri, doğal etmenlerden kaynaklanan renk ve sıva kırıkları nedeniyle figürün tamamı tanımlanamamaktadır.

Yazıt: -

Tasvir: Ayakta, cepheden tasvir edilmiş ve giysisinden Piskopos olduğu düşünülen figürün, yazıtı ve başı tümüyle yok olduğu için kimliği tespit edilememektedir. Sağ

144. Tasvir edilemeyecek kadar bozulmuş olan resimler katalogda verilmemiştir.

elinde kitap tuttuğu tespit edilebilen Piskopos'un giysisinin sol kolu, bedenine paralel uzanmaktadır.

Figürün üzerindeki beyaz tören kıyafeti, boya üzerine yapılmış olan kazıma tekniğindeki dama motifleriyle bezenmiştir. Figürün giysisinin yaka ve sağ omuz bölümünde, aynı teknik, siyah – beyaz dama motifleriyle uygulanmıştır. Figürün giysisinin kol ve yaka kenarlarında kırmızı şeritler görülmektedir. Sahnenin fonu siyahtır.

Bemanın güney duvarında, bugün kalan sıva üzerinde, sözü edilen figürün karşısında, benzer motiflerde düzenlenmiş bir piskopos giysisinin parçaları mevcuttur¹⁴⁵.

Yayın: Mango ve Ševčenko 1973: 240, Fig. 33

Katalog No: 02

Levha No: 115c

Adı: (Havari Kominyonu?) Altar

Yeri: Kuzey apsis doğu duvarı, alt bölümde yer almaktadır.

Durumu: Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbeleri mevcuttur. Üst bölümde sıvanın tümüyle yok olması nedeniyle tasvirin büyük bölümü yapılamamaktadır.

Yazıt: -

Tasvir: Dikdörtgen bir altar üzerinde bordo bir altar örtüsü yere kadar uzanmaktadır. Örtünün eteklerinde ve köşelerinde sarı süsleme detayları bulunmaktadır. Sağda ayakta, muhtemelen cepheden tasvir edilmiş beyaz giysili bir figür yer almaktadır. Ancak çok yoğun tahribat figürün tanımlanmasını engellemektedir.

Yayın: -

Katalog No: 03

Levha No: 114b

Adı: Yohakim'in (Bağışlarının) Reddedilmesi

145. Mango ve Ševčenko bu figürleri piskopos olarak tanımlamışlardır. Bu figürlerin bema ve köşe odası arasındaki dolgu duvarının üzerinde oldukları için kilisenin inşasından sonraki bir tarihte yapıldıklarını ve resimlerin Türk istilasından önce, Palailogoslar Dönemi resimleri olduklarını belirtmişlerdir (1973: 240).

Yeri: Kuzey haç kolu, batı duvarda üstte yer almaktadır.

Durumu: Sıva üzerindeki boya yüzeyinin büyük bölümü doğal etmenlerle yok olmuştur

Yazıt: -

Tasvir: Sahnede, Anna ve Yohakim'in sadece başları siluet halinde görülmektedir. Figürlerin bedenleri tümüyle yok olmuştur. Solda tasvir edilmiş Anna, başını sağda yer alan Yohakim'e doğru eğmiştir. Başlı haleli olan figürün, maphorion giymiş olduğu görülmektedir. Yohakim, Anna'dan daha kötü durumdadır. Figürün sadece başındaki halesi ve silueti ayırt edilebilmektedir¹⁴⁶.

Yayın: Mango ve Ševčenko 1973: 240, Fig. 31 – 32

Katalog No: 04

Levha No: 116a

Adı: Erkek Martir (?)¹⁴⁷

Yeri: Kuzey duvar, doğudan üçüncü duvar payesinin güney yüzünde üst şeritte yer almaktadır.

Durumu: Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbeleri mevcuttur.

Yazıt: -

Tasvir: Cepheden, büst biçiminde tasvir edilmiş erkek figür, muhtemelen bir Martir'e aittir. Kimliği tanımlanamayan figür, siyah khiton üzerine sol omuzdan bağlanmış, sağ kolu ve omuzu kapatan kırmızı bir toga giymiştir. Sağ elinde haç tutan Martir, sol elini ayası izleyiciye dönük biçimde omuz hizasında tutmaktadır. Figür'ün sarı haleli başının ve yüz hatlarının ayrıntıları neredeyse tümüyle bozulmuştur. Kahverengi saçlı ve orta boy sakallı olduğu görülen Martir'i altta tasvir edilmiş olan figürden kırmızı bir şerit ayırmaktadır.

Yayın: -

146. Mango ve Ševčenko'nun, sahneyi gördüklerinde daha az tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacılar, sahneye ait bugün görülmeyen detayları vermektedirler (1973:240).

147. Figürün sağ elinde tuttuğu nesnenin asker aziz betimlemelerinde görüldüğü gibi mızrak olma ihtimalinden çok, martir tasvirlerinde görülen haçlara benzer olduğu düşünüldüğü için bu tanımlama uygun görülmüştür.

Katalog No: 05

Levha No: 116a, 115d

Adı: Erkek aziz

Yeri: Kuzey duvar, doğudan üçüncü duvar payesinin güney yüzünde alt şeritte yer almaktadır.

Durumu: Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbelerinin yanı sıra, sıvanın büyük bölümü yok olmuştur.

Yazıt: -

Tasvir: Bugün sadece başı görülen Aziz'in cepheden ayakta tasvir edildiği anlaşılmaktadır.

Kahverengi ve kıvrıkcık saçlı, uzun sakallı olan figürün başında sarı bir hale bulunmaktadır. Sıvanın alt bölümünde kalan boya parçalarından azizin elbisesinin çok az bir bölümü görülebilmektedir. Ancak tasvir için yeterli veri sunmamaktadır.

Yayın: -

Katalog No: 06

Levha No: 116b

Adı: Meryem'e Müjde.

Yeri: Batı haç kolu kuzey duvarı.

Durumu: Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbeleri, doğal etmenlerden kaynaklanan renk ve sıva deformasyonları nedeniyle sahnenin bir bölümü tespit edilmektedir.

Yazıt: -

Tasvir: Meryem sahnede solda ve Başmelek Gabriel ise sağda resmedilmiştir. İki figürün arasında bitki motifi dikkat çekmektedir.

Dörtte üç profilden resmedilmiş olan Meryem'in lacivert maphorionu ve başında halesi görülürken, ellerini Gabriel'e doğru uzatmış olduğu dikkat çekmektedir. Bozulma nedeniyle beden hareketinin ayrıntıları tespit edilememektedir.

Gabriel sahnede sağda Meryem'e doğru uçarken resmedilmiştir. Başlı haleli olan figürün, lacivert khitonu üzerinde kırmızı konturlu beyaz himationu görülmektedir.

Omzundan yukarı doğru kıvrımlanarak uzanan sarı bir kanadı ve sol elinde mızrak bulunmaktadır. Figür sağ elini Meryem'e doğru uzatmıştır. Ancak elinin hareketi renk bozulması nedeniyle görülememektedir¹⁴⁸.

Yayın: -

Katalog No: 07

Levha No: 115e, 117a

Adı: Meryem Platytera

Yeri: Güney duvar, doğudan üçüncü duvar payesinin kuzey yüzünde üst şeritte yer almaktadır.

Durumu: Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbeleri görülmekte, bunun yanı sıra, üst bölümde üçüncü sıva tabakasının kalıntıları bulunmaktadır.

Yazıt: -

Tasvir: Meryem, cepheden büst biçiminde tasvir edilmiştir. Figürün, kolları, orans duruşunda olduğu gibi iki yanda, avuç içleri izleyiciye dönük olarak betimlenmiştir. Meryem'in lacivert khitonu üzerinde kahverengi maphorionu vardır. Figürün başı üçüncü sıva tabakasının altında kaldığı için görülememektedir.

Meryem'in göğsünün önünde cepheden büst biçiminde tasvir edilmiş İmmanuel İsa'nın sol eli takdis işareti yaparken, sağ eli tümüyle yok olmuştur. Figürün beyaz khiton üzerine giydiği kırmızı himationu her iki omzunu da örtmektedir. Kısa saçlı ve sakalsız olduğu tespit edilen İsa figürünün yüz hatları tahrip olmuştur. Başındaki sarı halesinde haçın sağ kolu görülmektedir.

Meryem Platytera'yı altta tasvir edilmiş olan asker aziz figüründen kırmızı bir şerit ayırmaktadır.

Yayın: -

148. Meryem'e Müjde sahnelerinde Başmelek Gabriel bir elinde asa tutarken, diğer eliyle takdis işareti yapar. Yukarıda sözü edilen sahnede de benzer bir durum olmalıdır.

Katalog No: 08

Levha No: 115e, 117a

Adı: Asker Aziz**Yeri:** Güney duvar, doğudan üçüncü duvar payesinin kuzey yüzünde üst şeritte yer almaktadır.**Durumu:** Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbeleri bulunmaktadır.**Yazıt:** -**Tasvir:** Asker aziz, cepheden, ayakta tasvir edilmiştir. Roma askeri kıyafetleriyle betimlenmiş olan figürün sağ elinde göğüs seviyesinde tuttuğu kılıcı, vücuduna paralel olarak yukarı doğru durmakta, sol eli ise belindeki kını tutmaktadır¹⁴⁹. Kısa kahverengi saçlı ve sakalsız olarak tasvir edilmiş azizin başında, sarı hale bulunmaktadır. Yüzü tahrip olmuş figürün, sarı üzerine mavi bezemeli zırhlı giysisini, omuzlarından arkasına doğru uzanan ve etekleri sağda uçuşan pelerini tamamlar.**Yayın:** Mango-Ševčenko 1973: 240, Fig. 36.**Katalog No: 09**

Levha No: 115f, 117a, 118a

Adı: Başmelek Mikael**Yeri:** Güneybatı köşe odası güney duvarında yer almaktadır.**Durumu:** Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbeleri vardır. Bunun yanı sıra bazı bölümlerde sıva tabakasının düşmüş olduğu tespit edilmiştir.**Yazıt:** ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC

“Kutsal Kutsal Kutsal”

Tasvir: Başmelek Mikael ayakta, cepheden tasvir edilmiştir. Figür sağ elinde ucunda üç kez kutsal yazan esasını (labarum) taşıırken, sol elinde üzerinde “X” harfinin yer aldığı şeffaf bir globus tutmaktadır. Mikael uzun kahverengi saçlı ve sakalsız olarak tasvir edilmiştir. Başında sarı halesi olan figürün yüzünün büyük bölümü tahrip olmuştur.

149. Mango ve Ševčenko (1973:240), Azizin elinde kalkan olduğunu öne sürerler. Ancak sağda kalkan olarak gördükleri kıvrım figürün pelerinin ucudur.

Mikael'in değerli taşlarla süslü sarı şeritli mavi imparatorluk kostümünün (loros) üzerinde, boynunda bağlanarak arkasına dökülen kırmızı togası dikkat çeker. Başmeleğin kanatları iki yanda vücuduna paralel olarak uzanmaktadır.

Başmelek Mikael'in üstünde, figürden kırmızı bir şeritle ayrılmış olan sekiz kollu yıldız tasviri bugün kötü durumdadır. Kırmızı zemini ve beyaz konturları olan yıldızın içindeki tasvir tahribat nedeniyle tanımlanamamaktadır.

Yayın: Mango-Ševčenko 1973: 240, Fig. 34 - 35.

Katalog No: 10

Levha No: 118b

Adı: Erkek figür

Yeri: Batı haç kolu ile güneybatı köşe odası arasındaki kilit taşı seviyesinde yıkık olan kemerin iç yüzünde yer almaktadır.

Durumu: Üst sıva katmanı nedeniyle omuzdan aşağısı görülememektedir. Yüzünde de sıvalar yer yer dökülmüş, renkler silikleşmiştir.

Yazıt: -

Tasvir: Sarı haleli, koyu renk saçlı ve sakallı orta yaşta erkek figürünün baş kısmı sağlam durumdadır. Koyu ten yüzünde koyu gölgeler görülmektedir.

Yayın: -

Katalog No: 11

Levha No: 117b, 118c

Adı: Tanımlanamayan sahne.

Yeri: Güney haç kolu, güney duvarın doğu bölümünde yer almaktadır.

Durumu: Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbeleri vardır. Bunun yanı sıra boya yüzeyinde yoğun bir tuzlanma dikkat çekmektedir. Bazı bölümlerde ikinci sıva tabakasının parçaları görülmektedir.

Yazıt: -

Tasvir: Sahnede, dörtte üç profilden resmedilmiş bir kadın figürü görülmektedir. Figür ellerini dua eder biçimde göğüs hizasında tutmaktadır. Biri kadın figürünün önünde sadece sarı halesinin bir bölümü görünen, diğeri vücudunun bir kısmı tespit edilen iki figür dikkat çeker. Sözü edilen ilk figürün vücudunun duruşu ikinci sıva tabakasının

altında kaldığı için anlaşılammamaktadır. Kahverengi giysisi görülebilen diğer figür ise sırtını sözü edilen kadın figürüne dönerek öne doğru eğilmiş biçimde tasvir edilmiştir. Ancak figürün başı ikinci sıva tabakası altında kaldığı için görülememektedir.

Yayın: -

Katalog No: 12

Levha No: 118d, 119a

Adı: Tanımlanamayan figürler

Yeri: Güney haç kolu, beşik tonozunda yer almaktadır.

Durumu: Üstte dökülen sıva katmanı arasından çok az bir bölümü görülebilmektedir.

Yazıt: -

Tasvir: Görülebilen üç figür halelidir. Ortadakinin maphorionlu bir kadın olduğu düşünülmüştür.

Yayın: -

Katalog No: 13

Levha No: 118e

Adı: Tanımlanamayan figür

Yeri: Ana apsis yarı kubbesinde yer almaktadır.

Durumu: Üstte dökülen sıva katmanı arasından sadece başı görülebilmektedir.

Yazıt: -

Tasvir: Bir sahnenin parçası olabilecek figürün koyu zemin üzerinde sarı haleli geniş alınlı başı seçilebilmektedir.

Yayın: -

Katalog No: 14

Levha No: 118f, 119b

Adı: Ölü portreleri.

Yeri: B mekanı, güney duvarın batı bölümü.

Durumu: Sıva yüzeyinde, ikinci resim tabakasının yapılmasında mala ile yapılan tırnak darbelerinin yanı sıra sıvada kopmalar ve özellikle tasvirin alt bölümlerinde yoğun olarak boya tahribatı mevcuttur.

Yazıt: -

Tasvir: Sahne ölü tasvirlerinden oluşmaktadır¹⁵⁰. Bugün, cepheden ayakta yan yana betimlenmiş iki figürden sağdaki, diğerinden daha büyük boyutlu tasvir edilmiş bir kadındır¹⁵¹. Solda yer alan figürün ise cinsiyeti tespit edilememektedir.

Kadın figürü kahverengi bir giysinin üzerine başını omuzlarıyla birlikte örten bir örtü ile tasvir edilmiştir. Sağ elini omuz hizasında kaldırarak yana doğru dua biçiminde açmıştır.

Renk bozulmaları nedeniyle sol elinin hareketi anlaşılammakla birlikte, elini göğsünün önünde tutmuş olabileceği söylenebilir.

Soldaki figürün üzerinde beyaz tunik biçiminde giysisi vardır. Kadın figürü gibi sağ elini dua biçiminde, omuz seviyesinde kaldırmış olarak tasvir edilmiştir. Sol elini ise muhtemelen göğsünün üzerinde tutmaktadır. Ancak elinin ayrıntıları yok olmuştur.

Yayın: Mango-Ševčenko 1973: 240, Fig. 37 - 39.

3.8.2. Orta katman sıvadaki duvar resimleri

Katalog No: 15

Levha No: 120a

Adı: Tanımlanamayan figür

Yeri: Kuzey duvar, doğu duvar payesi, güney yüzünde yer almaktadır.

Durumu: Sıva yüzeyinde, üçüncü resim tabakasının yapılmasında oluşan bozulmalar vardır. Bunun yanı sıra, sıva üzerinde üçüncü tabakanın parçaları görülmektedir.

Yazıt: -

Tasvir: Ayakta cepheden tasvir edilmiş figürün bedenini bel bölümünde beyaz bir örtü (perizonium) kapatır. Uzun beyaz saçlı ve sakallı ve başı haleli olan figürün sakalları

150. Mango ve Ševčenko, figür grubunun bir aileye ait olabileceği görüşü üzerinde durmaktadırlar (1973: 240).

151. Mango ve Ševčenko'nun tanımladıkları figürlerin bugün büyük bölümü yok olmuştur. 19. yüzyıl penceresinin açılması sonucu başları yok olan figürlerin günümüzde vücutları da silüet halinde kalmıştır.

ayaklarına kadar uzanmaktadır. Figür iki elini göbeği üzerinde, sakalları altında birleştirmiştir.

Tasvirin fonu figürün bedeninin alt kısmında sarı, üstünde ise siyahtır.

Yayın: -

Katalog No: 16

Levha No: 117b

Adı: Aziz Ioannes Krisostomos

Yeri: Güney haç kolu güney duvar.

Durumu: Sıvanın büyük bölümü yok olmuştur.

Yazıt: O XPICO ? OM

“Krisostom”

Tasvir: Güney haç kolunun güney duvarında, Katalog No: 11’de yer alan tanımlanamayan sahnenin üzerinde, ikinci sıra tabakasında, yazıtından Ioannes Krisostomos olduğu anlaşılan bir figür yer alır. Başlı haleli olan azizin ayakta cepheden tasvir edildiği ve elinde kapalı kitap tuttuğu görülmektedir.

3.8.3. Üst katman sıvadaki duvar resimleri

Katalog No: 17

Levha No: 120b

Adı: Kalis içinde İsa ve Aziz Ioannes Krisostomos

Yeri: Ana Apsis duvarı

Durumu: Sıvada yoğun tahribat görülmesinin yanı sıra, boya tabakası üzerinde tuzlanma dikkat çekmektedir.

Yazıt: Γερακης ιερ(ο)μοναχος ψκγ Πιετε εξ αυτου παντες τουτο εστη το εμα μου το της καινης διαδικις υπερ ημων εκ[χυνομενον]

“sonra bir kase alıp şükretti ve bunu öğrencilerine vererek hepimiz bundan için dedi”.

Tasvir: Oval bir madalyon üzerinde yukarıda sözü edilen yazıt yer almaktadır. Bugün yazıtın harflerinin bir bölümü yok olmuştur¹⁵². Madalyonun içinde araştırmacıların

152. Yazıt Mango - Ševčenko’dan alınmıştır. Araştırmacılar yazıtta 1723 tarihinin geçtiğini belirtmektedirler (1973: 239).

sözünü ettiği kalıs içindeki İsa tasvirinden sadece İsa'nın halesinin bir kısmı, solda IC ve sağda XC epitheti görülmektedir.

Madalyonun iki yanında ayakta, cepheden tasvir edilmiş aziz figürleri dikkat çeker. Her iki figür de kötü durumda olmasına rağmen, sağdaki figürün yazıtından kimliği anlaşılmaktadır. Yazıtta Iω OXPICO olarak okunabilen aziz Ioannes Krisostomos dur.

Yayın: Mango-Ševčenko 1973: 239 -240.

4. DEĞERLENDİRME

4.1. YAPI EVRELERİ

4.1.1. Bugünkü Yapı Öncesi Dönem:

Günümüzdeki kilisenin yerinde daha önceye tarihlenebilecek bir yapının varlığını göstermek bu tezin kapsamı dışındadır¹. Ancak yine de bazı görüşler öne sürmek mümkündür.

Kemerli Kilise'nin yerleşime hakim bir tepede oluşu ve arazinin olumsuz topografik konumuna karşın kilise yapılmak istenmesindeki ısrar, buranın eskiden beri kutsal kabul edildiğinin göstergesidir². Kilisenin inşa edildiği alanın doğusundaki kot farkı ve muhtemelen toprak yapısının gevşek oluşu, yapıyı inşa edenlerce doğuda yapının zeminine yatay sütunlar yerleştirilerek giderilmeye çalışılmış, ancak bu yeterli olmamıştır ki, daha sonra yapının güneydoğusuna payanda görevi görecek bir kemer inşa edilmiş olmalıdır. Aynı sözleri sınırlı da olsa arkeolojik kazısı yapılmış olan Başkent'teki Khora Manastırı (Kariye Camii) Kilisesi için de söylemek mümkündür.

1. Bu tez için Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan ancak yapının incelenebilmesi için izin alınmıştır. Arkeolojik kazı veya sondaj yapılmadan kesin bilgi vermek zordur.

2. Eliade "Dinler Tarihine Giriş" isimli kitabında, insanlık tarihinde herhangi bir yerde, hiçbir şekilde kutsallık kazanmamış bir şeyin – nesne, hareket, canlı, eşya – olup olmadığını belirtmektedir (2003: 36). Aynı kitaba göre gök, güneş, ay, sular, taş, dağ ve tepeler, toprak, bitkiler kutsallık atfedilen şeylerdir (Eliade 2003). Yazara göre her hiyerofani (kutsalın bir yer, nesne veya durumda belirmesi) ve kratofani (güç belirtisi, tabu) ortaya çıktığı mekanı dönüştürmekte ve o güne kadar kutsal olmayan mekan, kutsallık kazanmaktadır (Eliade 2003: 20,39). Kutsal mekan düşüncesi, mekana bir sınır çizerek onu çevresindeki kutsal olmayan mekandan ayırmak kaygısı üzerine kuruludur ki, sunaklar ve mabetler bu amaçla inşa edilmişlerdir (Eliade 2003: 355 – 359). Bir hiyerofaninin tarihin belli bir zamanında ortaya çıkması onun tüm dinleri birleştirici yönüne hiçbir zaman zarar vermemektedir (Eliade 2003: 29). Yüzyıllar boyu belli bir kültüre sahip olmuş, sonra birtakım nedenlerle başka bir kültüre geçmiş insan topluluklarının, bu geçiş sırasında ve hatta çok uzun zaman sonra bile eski kültürle ilişkilerini kesmedikleri, ona ait unsurları aynen veya yeni kültürün kalıplarına uydurdukları bilinmektedir (Ocak 2005: 53). Eski Yunan kültürü, Roma devlet şekli ve Hristiyan inancı, Bizans imparatorluğunun gelişmesinin ana kaynakları olmuş, bunların sentezi bu tarihi oluşumu ortaya çıkarmıştır. Bizans İmparatorluğu'nda eski çağlara ait inanç ve kültürler Hristiyanlığa dönüştürülerek sürdürülmüştür (Ostrogovski 1999: 24 – 46). Bu görüş Osmanlı İmparatorluğu için de geçerlidir. Birçok kilise camiye çevrilmiş ve kutsallıklarını korumuşlardır. Ankara, Ulus'taki bir tepe üzerinde yer alan Hacı Bayram Külliyesi kutsallığın devamlılığını göstermesi yönünden iyi bir örnektir. Frig gök tanrısı Men ile ana tanrıça Kybele'ye adanan tapınak, Roma döneminde Augustus Tapınağı olarak yeniden yapılmış, Bizans döneminde yapı bazı değişikliklerle kiliseye çevrilmiştir. Osmanlı döneminde bu yapılara dokunulmamış, hemen yanına Hacı Bayram Veli Camii inşa edilmiştir (Akpolat ve Eser 2004: 105 -112).

Burada da arazinin topografik uyumsuzluğu nedeniyle yapı çeşitli kez yeniden inşa edilmiş, doğuda destekleyici payandalar kullanılmış, ancak yapının bulunduğu yerden vazgeçilmemiştir. Arkeolojik veriler kilisenin alt yapılarının kriptaya ait olabileceğini düşündürmüştür ve 6 – 9. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Oates 1960: 223 – 231, Ousterhout 1982: 11 – 13). Benzer uygulamaları çoğaltmak ta mümkündür, örneğin Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii'nin eski bir yapı üzerine yapıldığı düşünülmektedir (Pekak 1991: 107 - 111). Selanik'teki H. Sophia Kilisesi'nde Roma dönemi bazilikasının temelleri üzerinde inşa edilmiştir (Theoharidou 1988: 143 – 157).

Kemerli Kilise'nin bema ile doğu köşe odaları arasındaki bağlantı sorunludur. Çünkü bemanın kuzey ve güney duvarları içindeki kemer açıklıkları bema yönünde ince bir duvar ile kapatılmış, köşe odaları tarafında birer niş haline dönüştürülmüşlerdir (Lev. 50b, 55a, 121a). Bemanın kuzey ve güney duvarlarındaki alt katman sıva üzerinde üzerlerindeki kıyafetlerden anlaşıldığı kadarıyla kilise piskoposlara ait olduğu anlaşılan duvar resimleri mevcuttur. Bu resimler sadece kemer açıklığını kapatan duvar değil tüm bema duvarı boyunca alt katman sıva üzerinde olduğuna göre, günümüze gelen yapının yapıldığı zamanda resmedilmiş olmalarını düşünmek mümkündür (Lev. 54b). “O zaman neden yapım aşamasında kemer aralığı bırakılmış, ancak resim aşamasında bu aralık kapatılmıştır?” sorusu akla gelmektedir. Bu soruya verilebilecek yanıtlar şunlar olabilir:

a. Yapım aşaması bitip, duvar resimlemesi sırasında bu alanın piskoposlara ayrılması gerektiğinin fark edilmesi ve dolayısı ile kemer aralıklarının kapatılması: Bu olasılık doğru kabul edilse bile aradaki zamanın fazla olmaması gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi duvar resimleri bemanın kuzey ve güney duvarlarının tamamında yer almaktadır. Bu duvarlarda kemer açıklığı dışındaki yerlerde ayrı bir sıva katmanı yoktur. Bu nedenle yapının uzun süre sıvasız kullanıldığını düşünmek mümkün görülmemektedir. Bölüm. 4.3.3 de de tartışıldığı gibi bema kuzey duvarı ve kemer açıklığını kapatan duvardan alınan harç örnekleri özgün olarak değerlendirilmiştir.

b. Litürjide oluşan değişme nedeni ile kemer aralıklarının kapatılması: Bölgedeki litürji hakkında bir bilgi bulunmadığı için bu konuda fikir yürütmek mümkün görülmemektedir.

c. Daha önce burada bulunan bir yapıdan kalan beden duvarlarının, yeniden inşa sırasında kullanılması: Bu yanıt ilgi çekici olmakla birlikte, yapının beden duvarlarında

ekleme yapıldığına dair bir bulgu saptanamamıştır. Fakat bemanın kuzey ve güney duvarının batı yüzleri sonradan, aşağıdan yukarıya doğru kavis yapacak şekilde tuğla ile örülerek doğu haç kolu ile köşe odaları arasındaki kemer aralıkları üst seviyede daraltılmıştır (Lev. 46b, 47a, 121b). Bu uygulamanın nedenini açıklamak zordur. Statik nedenler akla yakın görülmemektedir, zira bu kemer aralıkları zaten çok geniş değildirler. Bu bölgeden alınan harç örneklerinin analizi de Bölüm 4.3.3. de tartışılacağı gibi ayırt edici bir sonuç vermemiştir.

Yapının doğu bölümünün düzenlenişini açıklayacak mimari veri olmamakla birlikte Covel'in 1675 yılındaki çizimi bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Bu çizime göre ikonostasis, kuzeyden güneye doğru kuzeydoğu duvar payesi, kuzey ve güneydoğu serbest sütunlar ile güneydoğu duvar payesi arasında uzanmaktadır (Lev. 8a). Böylece kuzeydoğu köşe odası prothesis, güneydoğu köşe odası diakonikon görevi görmekte, doğu haç kolu da bemaya katılmaktadır. Bemanın kuzey ve güneyindeki duvarlar ile doğudaki serbest sütunlar arasındaki kemer aralıkları ile de kutsal üçlü bölüm arasında bağlantılar sağlanmaktadır. Ancak böyle bir uygulamanın yapının yapım aşmasında mı düşünüldüğü veya eski bir yapının bu uygulamaya adapte mi edildiğini açıklayabilecek bir veri elimizde mevcut değildir.

Kilisenin yapımında kullanılan mimari plastik parçalar Bölüm 4.6 da ayrıntılı olarak tartışılacağı gibi 5 – 6. yüzyıllara tarihlenmektedir. Yapının doğusunda zemini kuvvetlendirmek amacıyla fazla sayıda sütun kullanıldığına göre malzeme temininde sorun yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Bu parçalar tek bir yapıdan alınmış olabileceği gibi yerleşimdeki başka yapılardan da devşirilmiş olabilir. Örneğin Kemerli Kilise'deki Kat. No: 01, 02 ve 03 de yer alan sütun başlıkları ile Fatih Camii'nin kuzey avlusunda iken (Pekak 1991: 87) günümüzde deniz kenarındaki limanda bulunan yastığın aynı bezemeye sahip olmaları bunların aynı yapının parçaları olduğunu düşündürmektedir³. Ancak günümüzde böyle bir yapının varlığını saptamak mümkün değildir.

Yine Bölüm 4.3.1 de tartışılacağı üzere yapıda damgalı tuğlalarda saptanmıştır. Bu damgalı tuğlalar 5 – 6. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu tuğlaların da kilisenin bulunduğu

3. Bu konuda Bkz. 4. 6

yerde daha önceki bir yapıdan devşirildiğini düşünmek mümkünse de yakın çevredeki başka yapılardan getirilmiş olma olasılığı vardır.

4.1.2. Yapı dönemleri:

Günümüze gelen yapının dönemlemesi için mimari, malzeme ve teknik veriler, mimari plastik parçalar ile duvar resimleri kullanılmakla birlikte, yapının daha önce çizilmiş planlarından da yararlanılmıştır. Çünkü yapı ile ilgili üç yüz yıllık zaman aralığını kapsayan planlar bulunmaktadır.

4.1.2.1. Birinci Dönem: Yapının dönemlemesi için Covell'in 1675'de çizdiği eskiz plandan ve kilise hakkında verdiği bilgilerden yararlanmak mümkündür (Lev. 8a).

Covell'in çiziminde göre yapının doğusunda dışa taşkın üç apsis bulunmaktadır⁴. Kubbe dört serbest sütun üzerinde yükselmektedir⁵. Doğuda ana apsisin kuzey ve güneyinde duvarlar mevcuttur. Üçlü kutsal bölüm yukarıda anlatıldığı şekilde düzenlenmiştir. Kuzey ve güney duvarda serbest sütunların kuzey – güney eksenleri üzerinde üçer duvar payesi yer almaktadır. Batı duvarda ikisi köşelerde olmak üzere dört duvar payesi bulunmaktadır. Dışta yapının batı duvarının kuzey ve güneyinde birer niş vardır ve ortada bir kapı görülmektedir.

Covell'in çizimine göre yapı kapalı Yunan haçı plan tipindedir, fakat kubbeyi taşıyan serbest sütunlar dışında batıda iki sütun daha yer almaktadır ve narteks bölümü yoktur. İlk bakışta bu görünüm batı haç kolunun uzun olduğu altı destekli kapalı Yunan haçı plan tipine uymaktadır. Ancak bu çizim yapıyı iki boyutlu incelemektedir ve ayrıca örtü sistemi bu çizimde gösterilmemiştir. Bu nedenle yapının aynı çizim üzerinden, ama üç boyutlu olarak incelenmesi gerekmektedir.

4. Covell'in çiziminde ana apsis dıştan yuvarlak çizilmiş olmakla birlikte, gerçekte üç cephelidir. Covell'in çizimlerine ne kadar güvenilebileceği tartışılabilir. Örneğin burada kilisenin duvar kalınlıklarını vermediği, dolayısıyla yazarın sadece kilisenin içine girdiği ve içte ne gördüyse çizmiş olabileceği öne sürülebilir. Ancak Covell duvar kalınlıklarını verdiği İznik'teki Koimesis Kilisesi'nin de apsislerini yuvarlak çizmiştir (1998: Fig. d 44). Halbuki apsisler üç cephelidir (Mango 2006: Res. 135). Fakat genel hatlarıyla kilisenin planı doğrudur. Bu nedenle Kemerli Kilise'nin çiziminin de genel hatlarıyla doğru olabileceği düşünülebilir.

5. Covell bu sütunları $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ olarak adlandırmış ve planda göstermiştir.

Yapının batı haç kolu beşik tonozunun kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütun hizasında sonlandığı, günümüzde de görülmektedir (Lev. 49b, 122a). Beşik tonoz örtüsündeki tuğla dizilimi, diğer tonozlarda olduğu gibi kare ve dikdörtgen tuğlaların dönüşümlü olarak dik şekilde yerleştirilmesi şeklindedir ve tonozun bittiği yerde herhangi bir düzensizlik yoktur (Lev. 122b). Batı haç kolunun beşik tonoz kemeri, kuzey ve güney haç kolu beşik tonoz kemerlerinden farklı değildir (Lev. 75a). Bu bulguların yanında günümüzde de var olan kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütunun başlık seviyesi üzerindeki duvarın güney yüzünde, duvara eğimli olarak yerleştirilmiş birkaç tuğlanın olduğu görülmektedir (Lev. 48b, 49b, 123a). Bu tuğlaların yerleşim şekli buradan güneye doğru yönelen ve günümüzde olmayan, ancak zeminde kaidesi görülen, güney sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütun üzerinde sonlanan bir kemerin var olduğunu düşünmek mümkündür (Lev. 144 - 146). Bu kemerin üzerinde bir duvar olduğu ve bu duvarın batı haç kolunun beşik tonoz seviyesine kadar yükseldiği, haç kolunun beşik tonozunun batı kesiminde dökülen sıvaların altındaki izlerden anlaşılmaktadır (Lev. 123b). Çünkü haç kolu beşik tonozunu örten alt katman resimli sıva, beşik tonoz sonlanım noktasından 0.70 m. kadar daha doğuda sonlanmaktadır. Yapının bütünündeki alt katman sıva üzerindeki duvar resimlerinin kırmızı-kahverengi tonlarda şeritler içine alınmış olması ve burada da bu şeridin bulunması, bu duvarın yapı yapıldığı sırada örüldüğünün göstergesidir (Lev. 124a). Tüm bu bulgularla batı haç kolunun, dolayısıyla naosun da bu hizada bittiğini söylemek mümkündür.

Naosun kuzey ve güney sütun dizilerindeki doğudan üçüncü sıradaki sütunlar hizasında bittiği kabul edilecek olursa, bunun batısındaki mekanın narteks olması gerekir. Kanaatimce de mimari tanıtım bölümünde B mekanı olarak adlandırılan yer nartekstir. Covell'in çiziminde yer alan bu mekandan günümüze bazı değişikliklerle kuzey ve güney duvar, batı duvarın cephesinde niş içeren kuzey bölümü gelebilmiştir. Naos ile narteks arasındaki sütunlardan güneydeki ve dolayısı ile güneybatı köşe odası ile narteks arasındaki kemerle, narteks örtüsünün tamamı günümüze gelememiştir.

Narteksin örtüsü günümüze gelememekle birlikte, yapıdaki bazı bulgulardan yararlanarak öneriler öne sürmek mümkündür. Covell'in çizdiği planda, batı duvarda

naos ile narteks arasındaki sütunlarla doğu – batı ekseninde aynı hizada yer alan duvar payelerinin mevcut olduğu görülmektedir. Bu payeler ile sütunlar arasında kemerler olduğu ve böylece narteksin üç bölüme ayrıldığını düşünmek mümkünse de, narteksin tek bir örtüyle örtülü olduğu ve aradaki kemerlerin takviye kemeri olabileceği de ileri sürülebilir. Ancak günümüzde duvar payelerinin olması gereken yerlerde batı duvarının bulunmaması, naos ile narteks arasındaki güney sütunun olmaması ve buradaki kemerin yıkılmış olması, günümüze gelebilmekle birlikte naos ile narteks arasındaki kuzey sütunun üzerindeki duvarın batı yüzünün aşağıda da anlatılacak olan sonraki zamanda ince bir duvarla örülmesi bu konuda karar vermeyi imkansız kılmaktadır. Yine de bazı bulgular eşliğinde önerilerde bulunmak mümkündür.

İçte narteks kuzey duvarında dökülen sıvaların altından alt katman sıvanın üzerindeki duvar resminin bir kemer oluşturacak şekilde resmedildiği görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi alt katman sıva üzerindeki resimlerin etrafındaki şerit burada da mevcuttur (Lev. 57b). Kuzey cephede, içteki kemer yayına uyum gösteren bir kemer başlangıcına ait eğimli birkaç tuğla dikkatli bakınca görülmektedir (Lev. 124b). Bu kemer günümüzde olmamakla birlikte, kuzey beden duvarının bu kemer yayına uygun bir şekilde örüldüğü, ancak sonraki bir aşamada bu duvarın yükseltildiği duvar örgü tekniğinin farklılığından anlaşılmaktadır (Lev. 125a). Kuzeydoğu köşe odasını narteksten ayıran kemerin üzerindeki duvardan bir bulgu elde etmek mümkün değildir, çünkü esas duvar önüne daha sonra ince bir duvar daha örülme suretiyle özgün duvar kapatılmıştır. Sonradan örülen duvar bu bölgeye güneyden bakıldığında görülebilmektedir (Lev. 125b). Aynı şekilde batı duvarın kuzeyde kalan kısmının günümüzdeki yüksekliği kemer başlangıç seviyesine gelmediği için bu duvardan da bilgi edinmek mümkün değildir (Lev. 58b). Eldeki bulgulara göre narteksin kuzey bölümünün örtüsünün beşik tonoz veya kubbemsi tonoz olduğu önerilebilir.

Narteksin orta bölümünün örtüsünü tahmin etmek, bu bölümde hemen hiçbir bulgu kalmadığı için çok daha zordur. Ancak, kuzey ve aşağıda anlatılan güney bölümlerin örtüsünde olduğu gibi buranın da örtüsünün beşik veya kubbemsi tonoz olduğunu söylemek mümkündür.

Güney duvarın iç kısmı sıva ile kaplı olduğu için herhangi bir bulgu saptanamamaktadır. Ancak, cephede aynen kuzeyde olduğu gibi bir kemer başlangıcına ait olduğu anlaşılan eğimli yerleştirilmiş birkaç tuğla görülmektedir (Lev. 126a). Bu kemerde günümüzde olmamakla birlikte, güney beden duvarının bu kemer yayına uygun bir şekilde örüldüğü, ancak sonraki bir zamanda bu duvarın yükseltildiği duvarın örgü tekniğindeki farklılıktan ve sonradan örülen duvarın, özgün duvardan birkaç santimetre içeriden örülmesinden anlaşılmaktadır (Lev. 126b). Ayrıca güney cephenin batı bölümünün zeminden itibaren sonradan örüldüğü, duvar örgü tekniği farklılığı ve aradaki dilatasyon hattından anlaşılmaktadır (Lev. 127a).

Güneybatı köşe odası ile narteks arasındaki duvar payesinin üst kısmında kalan duvarda, dikkatli bakıldığında eğimli yerleştirilmiş tuğlaların olduğu, ancak bunların tıraşlanarak duvarın düzlendiği fark edilmektedir (Lev.127b). Bu bulgular eşliğinde narteksin güney bölümünün de kuzeyde olduğu gibi beşik tonoz veya kubbemsi tonoz ile örtülü olduğu söylenebilir.

Covel'in çizimine göre naos ile narteks arasındaki ayırımın sütunlar ile olduğu görülmektedir. Naos ile narteks arasında üçlü açıklıkla bağlantı Bizans mimarisinde olağan bir uygulama olmakla birlikte, arada sütun kullanılması ilginç bir özelliktir. Bu noktada "acaba bu uygulama yapı ile eş zamanlı mıdır?" şeklinde bir soru akla gelebilir. Covel bu planı 1675'de çizdiğine göre yapının özgün halinin bu olmadığını iddia etmek mümkündür. Ancak tekrar belirtmek gerekir ki, bu tezin kapsamı ile bu soruya yanıt bulmak zordur. Buna rağmen bazı bulgulara dikkat çekmek mümkündür. Naos ile narteks arasındaki günümüze gelebilen kuzey sütun, kuzey sütun dizisinin doğu – batı ekseninden 0.30 m. kuzeyde yerleştirilmiştir (Lev. 128a). Bu uygunsuz konum Bizans mimari uygulamalarında karşımıza çıkabilecek bir uygulama olarak düşünülebilirse de, kilise yapıldıktan sonra bu kısımda oluşan bir hasar sonucu, sütunların sonradan yerleştirilmiş olması da mümkündür⁶. Yukarıda belirtildiği gibi kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütunun başlık seviyesi üzerindeki duvarın güney yüzünde, duvara eğimli olarak yerleştirilmiş birkaç tuğla bulunması, bu tuğlaların güneye doğru yönelen bir kemere ait olduğunu düşündürmektedir. (Lev. 48b, 49b,123a). Bu kemeri

6. Aslında yapının tümünde mekanların karşılıklı duvarları arasında farklar mevcuttur.

taşıyacak bir duvarın gerekliliği naos ile narteks ayrımının duvar ile olması görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Bilindiği gibi Bithynia bölgesi deprem bölgesidir ve günümüze değin birçok depreme sahne olmuştur. Bizans Döneminde bu bölgede en son deprem 1327'de görülmüştür. (Kılıç 2001: 70)⁷. 15 – 16. yüzyıllar arasında 1400, 1418, 1463, 1555 veya 1556 yıllarında Bursa ve çevresini etkileyen depremlerin olduğu da bilinmektedir (Sevim 2001: 72). Bunlardan bilhassa 1555 veya 1556 yıllarında oluşan depremin Bursa'dan 90 kilometre uzaklıktaki Mustafakemalpaşa'da da Bursa ile aynı derecede hasara yol açtığı bilinmesi, aynı anda Zeytinbağı'nda da hasar olabileceğini düşündürmektedir⁸. Bu tarih Covel'in yapıyı gördüğü tarihten çok öncedir.

Neden ne olursa olsun, naos ile narteks arasındaki kuzey sütunun kuzeye kaymış olması, kuzeybatı köşe odasının şeklini değiştirmiş, diğer köşe odaları kareye yakın plana sahipken, bu köşe odasının planı dikdörtgen bir şekil almıştır (Lev. 14)⁹. Köşe odasının kubbemsi tonozunun diğer köşe odası tonozlarından farklı olarak düzensiz oluşu da dikkat çekicidir (Lev. 53b) Yapının naos ile narteks arasındaki destek sisteminin sorunlu olması 1855'deki depremde büyük olasılıkla narteksin örtüsünün çökmüş olmasından anlaşılmaktadır. Zira sonraki dönemde narteksin tüm kagir örtüsü kaldırılmış, aşağıda da anlatılacağı gibi batıya eklenen bölümün örtüsü içine alınmıştır¹⁰.

Yukarıda Covel'in çizimi anlatılırken de belirtildiği üzere, narteksin batı duvarının cephesinde kuzey ve güneyde birer olmak üzere iki niş mevcuttur ve ortada bir kapı yer almaktadır. Gerçekten de zaman içinde giderek yıkılmakla birlikte, günümüzde batı duvarın kuzeyde kalan parçasının cephesinde bir niş parçası vardır (Lev. 59a)¹¹. Batı beden duvarının diğer kısımları günümüzde olmamakla birlikte, kuzeye bakarak

7. Ulubat (Lopadion)'ta meydana gelen bu depremde Başkent'inde etkilendiği bildirilmiştir.

8. 1555 veya 1556 yılında olduğu kabul edilen deprem Osmanlı Mühime defterlerindeki tamir kayıtlarından öğrenilebilmektedir (Sevim 2001: 72, dip not. 12)

9. Restitüsyon bölümünde de görüleceği gibi, bu sütun nedeniyle narteksin kuzey ve orta bölümünü ayıran kemerde kuzeye doğru sapma oluşmaktadır.

10. Bu bulgulara rağmen arkeolojik kazı yapılmadan sağlıklı sonuç alınamayacağı için, ayrı bir dönemleme yapılmamıştır.

11. Mango ve Ševčenko'nun 1972'de çektikleri fotoğraflarında niş sağlamdır (1973: Fig. 24) (Lev. 128 b).

güneyde de aynı uygulamanın var olduğu düşünülebilir. Covell'in verdiği bilgilere dayanarak bu nişlerin üzerinde birer kör kemer bulunduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır¹².

Kilisenin bu döneminde narteksin kuzey ve güney duvarında orta ve üstte yer alan kemerli küçük pencereler bugün de görülmektedir. Bu pencerelerin hemen altında ve daha geniş olan kemerli pencereler sonraki döneme aittir. Çünkü her iki pencere kemerinde kullanılan tuğlalar farklıdır. Üstteki pencere kemerlerinde C tipi tuğla kullanılmışken, alttaki pencere kemerlerinde H tipi tuğla kullanımı vardır ve bunlar fabrika tuğlalarıdır (Lev. 101a). Ayrıca kuzey ve güney duvarın en alt katmanındaki sıvada bulunan duvar resimlerinin hasara uğraması da bu pencerelerin sonradan açıldıklarını göstermektedir. Bu pencerelerin 19. yüzyıl onarımlarında açılmış oldukları düşünülebilir.

Mimari tanıtımda B mekanı olarak verilen ve mimari bulgular ile narteks olduğu düşünülen bu mekânın, özellikle güney duvarında günümüze gelebilen duvar resimleri bu öneriyi destekler niteliktedir¹³. Alt katman sıvada yer alan, ancak gerek zamanın getirdiği yıpranma gerekse de bu duvara daha sonra açılan pencere nedeniyle kompozisyonu anlaşılamayan duvar resminde bir kadın ve bir çocuk seçilmektedir (Lev. 119b). Bu resim ölü portresine uymaktadır ve Bizans mimari yapılarında mezarın yeri nartektir (Ćurčić 1991: 1438 - 1439).

4.1.2.3. Ara Dönem: Covell'in çiziminde görülmeyen, ancak aşağıda ayrıntılarıyla anlatılacak olan Hasluck'ın planında (Lev. 8a) yer alan kemerlerden günümüze güneydoğu köşede yer alan ve güneye yönelen kemer ulaşmıştır (Lev. 72a). Güney cephedeki kemerlerden en batıda yer alan kemerin destek duvarı mevcut olmakla birlikte, kemer başlangıç seviyesinde yıkıktır (Lev. 72b).

Güneydoğuda yer alan kemerin duvar örgü tekniği, özgün binanın yapım tekniğine benzemekle birlikte, kemerin yuvarlak olmayıp teğet kemer oluşu Osmanlı dönemine

12. Covell'in verdiği bilgiler için Bkz. Sayfa. 49.

13. Kuzey duvardaki duvar resimlerini çözümlmek fazla yıprandıkları için mümkün değildir.

işaret etmektedir (Lev. 67a)¹⁴. Covell'in çiziminde yer almamış olması 17. yüzyıldan sonra yapılmış olduğunu düşündürmekteyse de daha önce yapılmış olma olasılığı da vardır. Ancak bu kemerin yapının doğusunu güçlendirmek amacıyla yapıldığını söylemek yanlış olmaz. Güney cephedeki diğer kemerin duvar örgüsü ilkinden daha özensizdir ve olasılıkla 1855 depremi sonrası yapıya eklenmiştir. Hasluck'ın planında görülen diğer kemerlerle birlikte bu kemer de yapının desteklenmesi amacıyla yapılmış olmalıdır.

4.1.2.2. İkinci Dönem: Birinci döneme ışık tutacak bilgilerin Covell'in çiziminden yola çıkılarak elde edilmesi yöntemi, ikinci dönem için Hasluck'ın 1906'da çizdiği plan üzerine uygulanabilir (Lev. 8b). Bu plana ek olarak Evangelides'in (1888: 275 – 286, 1889: 93 – 96, 1903: 126, 1934) bilgilerinden de yararlanılabilir ki Hasluck'da (1906/7: 285 – 293) bu bilgilerden faydalanmıştır.

Hasluck'ın planına göre yapının naos bölümü 20. yüzyıl başına kadar özgün haliyle korunmuştur. Ancak narteksin kuzey ve güney duvarları ayakta, batı duvarı görülmemektedir¹⁵. Planına göre narteksin kuzey ve güney duvarları hizasında yapıya ek bir bölüm eklenmiştir ki, bu bölüm mimari tanıtımda C mekanı olarak anlatılmıştır. Bu bölüm nedeniyle yapı batıya doğru uzamıştır¹⁶. Yapının batı cephesi artık özgün cephe değildir ve eksende duvara bitişik çan kulesi yer almaktadır. Kiliseye girişte bu çan kulesinin altındaki bir kapı ile sağlanmaktadır. Yapının özgün kalan bölümündeki kuzey ve güney sütun sırasındaki üçer sütuna ek olarak batıya doğru dörder sütun daha eklendiği görülmektedir. Kilisenin batısına eklenen bölümde galeri katının bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine plana göre kilisenin dışında, biri doğu duvarın güney köşesinden doğuya doğru, dördü güney cepheden güneye doğru yönelen beş kemer bulunduğu gözlenmektedir.

14. Geç Dönem Bizans mimarisinde teğet kemer kullanılmışsa da bunlar cephelerdeki kör kemerlerle sınırlı kalmıştır. Pammakaristos (Fethiye Camii) parekklesionu güney cephesindeki kör kemer örnek olarak verilebilir (Lev. 140a)

15. Aslında narteksin batı duvarının kuzeyde kalan bir bölümü günümüze gelmişse de Hasluck'ın planında görülmemektedir.

16. Mimari tanıtım bölümünde de verildiği gibi C mekanı 4.64 m. x 7.39 m. x 4.48 m. x 7.70 m. boyutlarındadır.

Evangelides'in verdiği bilgilere göre de, yapı 1855 depreminde ağır hasar görmüş, yıkılan kubbe depremden hemen sonra onarılmıştır. Günümüzdeki kasnak 19. yüzyıl yapısıdır. 1883 yılında da çan kulesi yenilenip, bir gynekaion eklenmiştir. Hasluck'ın planında gösterilen galeri katı bu gynekaion olsa gerektir. Yapıya gynekaion eklenmesi, kilisenin 19. yüzyılda yerleşimde kullanılan tek yapı olarak kaldığını ve kadınlar için mekan yaratma gereksiniminin doğduğunu düşündürmektedir. Bu bölümdeki sütun dizileri de “ lite ” geleneğinin devamı olarak algılanabilir¹⁷.

Bu bilgilerden yapının batısına sonradan eklenen ve mimari tanıtım bölümünde C mekanı olarak tanıtılan bölümün 19. yüzyıl yapısı olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüzde bu ek yapının sadece beden duvarları mevcuttur. Katlar arası döşeme ve örtü sistemi yıkıktır. Hasluck'ın planında görülen sütun sıraları da günümüzde yoktur. Ancak güney sütun dizisinde doğudan dördüncü sütuna ait kaide zeminde görülmektedir (Lev. 109c,f). Yapının batısında yer alan çan kulesi de yıkılmıştır.

Kilisenin batısına eklenen bölümün beden duvarlarında kat aralarını belirleyen izler görülmektedir (Lev. 60a). Nartekse ait kuzey ve güney duvarların, bu ek yapının duvarlarının üst seviyesine kadar yükseltildiği duvar örgü tekniğinin farklılığından anlaşılmaktadır (125a). Batı duvarın üst seviyesindeki alınlık duvarları göz önüne alındığında ek bölüm ve narteksin çift pahlı bir çatı ile örtüldüğünü söylemek mümkündür (Lev. 78). Böylece narteks ve batıya eklenen ek bölüm naos ile entegre edilmiştir. Bu çatı, yapıda herhangi bir yıkıntı malzemesi kalmadığına göre ahşap olmalıdır. Bu şekilde kiliseye bir bütünlük verilmeye çalışılmıştır ve yapıya batı cephenin ekseninde yer alan kemerli kapıdan girildiği anlaşılmaktadır.

4.1.2.4. Son Dönem: Bu döneme ait veriler Mango ve Ševčenko (1973: 238 - 277) (Lev. 9a) ile Pekak (1991)'ın (Lev.9b) çizdikleri planlar ile tartışılabilir¹⁸. Bu planlar yapının günümüzdeki durumunu yansıtmakla birlikte batı haç kolu batıda

17. Bölgede bu tür uygulamanın bir örneği de Sultan Orhan'ın türbesi olan yapıda uygulanmıştır (Pralong 2003: Fig.149, Fig. 2). Bu bilgi için V. M. Tekinalp'e teşekkür ederim. Lite için Bkz. Mylonas 1990: 99 – 102 .

18. Pekak'ın planında, Mango ve Ševčenko'nun planına ek olarak güney sütun dizisinde, doğudan üçüncü ve dördüncü sırada kaide görülmektedir.

sonlandırılmamıştır. Yukarıda da açıklandığı üzere batı haç kolu, kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütun hizasında sonlanmaktadır¹⁹. Mango ve Ševčenko'nun planında bema ile kuzeydoğu köşe odası arasındaki açıklık tamamen kapalıdır ve kapatma işlemi yukarıda anlatılan kemerler ile aynı döneme tarihlendirilmiştir. Aslında aradaki açıklık bema yönünde ince bir duvar ile kapalıdır ve köşe odasının güney duvarında niş haline dönüştürülmüştür (Lev. 50). Bölüm 4.1.1 de de belirtildiği gibi bemanın kuzey ve güney duvarındaki resimlerin sadece kemer açıklığını kapatan duvar değil tüm bema duvarı boyunca alt katman sıva üzerinde olmaları ve üzerlerinde iki katman sıva daha bulunması, bu resimlerin yukarıda anlatılan kemerler ile aynı tarihe tarihlendirilmesini mümkün kılmamaktadır (Lev. 54b, 55a). Mango ve Ševčenko'nun tasvir ettikleri ana apsisin pencere seviyesinin altındaki duvar resmi, yazıtına göre 18. yüzyılda yapılmış olmalıdır.

Planlara göre, yapının beden duvarları sağlam olmakla birlikte naos dışında örtüsü yoktur. Gerçekten de kilisenin 1924'deki Mübadeleye kadar kullanıldığı bilinmektedir. Mübadele ile Hıristiyan halkın göç etmesinden sonra kilise kullanılmamıştır. Yerleşimde yaşayan kişilerden öğrenildiği kadarıyla yapı bir müddet soğan deposu, daha sonra da ahır olarak kullanılmıştır (Lev.129a). Yapının batısında yer alan çan kulesi 1950' li yıllarda yıktırılmıştır (Lev. 129b)²⁰. Covell ve Hasluck'ın bahsettikleri yer döşemeleri hakkında yapının zemin seviyesi moloz ve bitki örtüsü ile kaplı olduğu için bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak M.S. Pekak'ın 1987 – 1988 yılları arasında yapıda yaptığı çalışmalarda, kuzey sütun dizisinde doğudan üçüncü sütunun kaidesinin zemin seviyesinde yeşil perdahlı mermer küçük bir parça görülmektedir ki, bu döşemeye ait olabilir (Lev. 108e).

Yapının batıda yer alan giriş kapısı günümüzde dıştaki zemin seviyesinin altında kalmıştır ve kullanılmamaktadır. Kiliseye giriş güneybatıdaki pencere açıklığının kapıya dönüştürülmesi yoluyla yapılmaktadır.

19. Bu konudaki görüşlerim için ayrıca Bkz. Bölüm. 4.1.2.1 ve 4.2.6.1

20. Yapıyı incelediğimiz sırada bizi izleyen bir bölge sakini çan kulesinin halatlar yardımıyla yıkılışını etraflı bir şekilde anlatmıştır.

4.2. PLAN

4.2.1. Giriş:

İustinianus (527 – 565) döneminde en geniş sınırlarına ulaşan Bizans İmparatorluğu, takip eden yıllarda askeri siyasi ve ekonomik alanda büyük bir krize girmiştir. 6. yüzyılın son yıllarıyla birlikte Lombardlar İtalya'nın önemli bir kısmını ele geçirmişler, 9. yüzyıla birlikte Franklar batı Avrupa'ya hakim olmuşlardır. Yine 6. yüzyılın sonlarından itibaren Avarlar ve Slavlar, Yunanistan ve Balkanlara egemen olmuşlar, doğuda Persler Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirmişlerdir. 7. yüzyıla birlikte Araplar, kuzeye doğru hareket ederek Anadolu ve kuzey Afrika'ya akınlar yapmışlar, çeşitli kereler Başkent'i kuşatmışlardır. 7 ve 9. yüzyıllar boyunca devam eden saldırılar sonucu imparatorluk önemli ölçüde toprak kaybına uğramış, bunun yanında ekonomik olarak zayıflamış, yağmalar nedeniyle şehir hayatı önemli ölçüde zarara uğramıştır. Bu dönemde saldırılardan korunmak amacıyla önemli idari değişiklikler yapılmak zorunda kalınmış, thema sistemine geçilerek başlarına asker kökenli idareciler (strategos) getirilmiştir. Kuvvet kazanan strategoslar zaman zaman imparatorluk tacını da ele geçirmişlerdir. Anatolikon themasının strategosu Suriye asıllı III. Leon (717 – 741) zamanında başlayan İkonaklasmus'un da (kısa süreli kesilmelerle birlikte 726 – 843) yıkıcı etkisi sosyal ve kültürel alanda derin yaralar açmıştır (Hollingsworth 1991: 350 – 352).

Bu nedenle 7 ve 9. yüzyıllar arasındaki bu dönem araştırmacılarca “Karanlık dönem” olarak adlandırılmaktadır (Ostrogorsky 1981: 81 – 192, Hollinsworth ve Cutler 1991: 975 – 977, Rodley 1994: 115, Mango 2006: 130). Bu dönemde toplumsal değişimde görülen önemli bir faktör de manastırların toplumda önemli bir güç haline gelmesidir. Bu arada liturjideki değişiklikler dini seremonilerin daha kapalı hale gelmesine yol açmıştır (Mathews 1971: 177 – 179). 843 yılında İkonoklasmus'un sona ermesiyle başlayan, Makedonya Hanedanı (867 – 1025) ile üst düzeye çıkan askeri başarılar ile Bizans İmparatorluğu yeniden canlanmış, bu canlanma kültürel alanda ve mimaride de kendini göstermiş, başta Başkent olmak üzere birçok kilise onarılmış veya yeniden yapılmıştır (Rodley 1994: 132 – 134).

Dokuzuncu yüzyılla birlikte yeni bir kilise tipi ortaya çıkmıştır. Erken dönemin piskoposluğa bağlı büyük bazilikaları yerine, özel veya manastırlara ait küçük, merkezi planlı, kubbeli, zengin iç dekorasyonlu kiliseler hakim duruma geçmiştir. Bu kiliselerin yüzlercesi Türkiye, Yunanistan, Balkanlar, Rusya ve Güney İtalya’ da Orta Bizans (843 -1204) ve Geç Bizans (1261 – 1453) dönemlerinin kültürel mirası olarak günümüze gelebilmiştir (Ousterhout 1999: 7). Orta Bizans döneminden itibaren, başta Başkent olmak üzere imparatorluğun hemen her bölgesinde yaygın olarak kullanılan plan tipi kapalı Yunan haçıdır (Krautheimer 1986: 340)²¹. Bu kadar yaygın kullanım alanı bulmakla birlikte kapalı Yunan haçı plan tipinin kökeni, ilk örnekleri ve hatta çeşitleri üzerinde araştırmacılar çeşitli görüşler ortaya atmışlar, ancak günümüze kadar konu üzerinde tam bir görüş birliğine varılamamıştır²².

4.2.2. Tanım:

Kapalı Yunan haçı planlı yapılar, dikdörtgen zemin planı üzerinde yer almaktadır (Lev. 131a). Doğuda genellikle dışa taşkın üç apsis ve bunların önünde özellikle Başkent yapıları için tipik olan kutsal üçlü alan bulunmaktadır. Naos dokuz bölümdür. Ortada dört serbest destek üzerine oturan pandantif geçişli kubbeli bir bölüm, bunun dik eksenlerinde çoğunlukla beşik tonoz örtülü haç kolları, çapraz eksenlerde beşik, çapraz veya kubbemsi tonoz örtülü köşe odaları yer almaktadır. Serbest destekler sütun veya payedir. Dikey düzlemde üstten aşağıya doğru kubbe, haç kolları tonozu ve köşe odaları tonozu yer almaktadır. Batıda çoğunlukla narteks bulunmaktadır ve bazı yapılar, daha çok açık portiko şeklinde dış narteks (exonarteks) ve yan şapeller (Parekklesion) de içermektedir (Krautheimer 1986: 340 - 341).

21. Bu plan tipi çeşitli dillerdeki yayınlarda değişik isimlerle anılmaktadır. İngilizce’de “ cross - in - square” (Hamilton 1933: 21 – 23, Mango 1985: 108, Ousterhout 1999: 15), “inscribed cross” (Buchwald 1984: 223 – 228, Rodley 1994: 134 -146), “ quincunx” (Krautheimer 1986: 340), Fransızca’ da “ eglise a croix inscrite” (Millet 1974: 70), “ croix greque inscrite” (Dimitrokallis: 2003 -2004: 219), Almanca’ da “kreuzekuppelkirche” (Lange 1986, Schmuck 1991: 356 – 374), Türkçe’de “ kapalı Yunan haçı” (Ötügen 1984: 143 – 149, Pekak 1991, 1996: 312), “ Yunan haçı” (Eyice 1963: 81) veya “ kare içinde haç biçimi” (Mango 2006: 174, Türkçe’ye çevirisi M. Kadiroğlu) terimleri kullanılmaktadır. Aslında iki boyutlu plan üzerinden yapılan bu adlandırmaların hemen hiçbiri üç boyutlu yapıyı ifade etmek için yeterli olmamaktadır (Ousterhout 1999: 15 – 16). Bu tezde plan tipi kapalı Yunan haçı olarak verilmiştir.

22. Çeşitli araştırmacıların konu ile görüşlerinin toplandığı diğer yazılar için Bkz. Lange 1984, Pekak 1991, Erel 2008).

4.2.3. Köken:

Kapalı Yunan haçı plan tipinin kökeni üzerine bugüne dek iki ana başlık altında toplanabilecek görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden biri, kapalı Yunan haçı plan tipinin Bizans dini mimarisinin kendi içindeki gelişimi sonucunda ortaya çıktığıdır. Bu görüş ilk kez Wulff tarafından ortaya atılmıştır ve buna göre bu plan tipi kubbeli bazilikalardan gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır (1903: 98 – 108, 133 – 138)²³. Wulff'un öne sürdüğü bu görüş daha sonra Millingen (1912: 4, 9), Diehl (1925: 96 – 100), Ebersolt (1934: 53, 55) ve Brunov (1932a: 49 – 62) gibi araştırmacılarca da benimsenmiştir. Kapalı Yunan haçı plan tipinin kubbeli bazilikalardan gelişimi sonucu ortaya çıktığı görüşüne benzer bir görüşte, bu plan tipinin üç nefli tonozlu bazilikalardan serbest haç planlı yapıların birleştirilmesi sonucu ortaya çıktığıdır²⁴.

Kapalı Yunan haçı plan tipinin kökeni üzerine ileri sürülen ikinci görüş, bu plan tipinin başka kültürlerden devşirildiğidir. Bu konuda da araştırmacılar farklı önerilerde bulunmuşlardır. Önerilerden biri Riviora'nın ileri sürdüğü Roma hamamlarının büyük salonlarından esinlendiğidir (Riviora 1914: 192). Daha sonra Mavradinov (1940: 245 – 249), Grabar (1946: 170), Swift (1951: 36 – 38), Schweinfuhr (1954: 50) da bu görüş doğrultusunda önerilerde bulunmuşlardır (Lange 1986:100, Pekak1991: 127). Strzowski önce bu plan tipinin doğu kültürlerindeki haçvari mezar yapılarından kaynaklandığını (1903: 13, 132, 135, 139, 144, 174), daha sonra da İran –

23. Wulff, İznik'teki Koimesis kilisesinin Bizans mimari gelişimi içindeki yerini tartışırken, kubbeli bazilikalardan ayıran en önemli özelliğin kubbeye geçişte pandantif kullanılması olduğunu belirtmiştir. Wulff'un 'yarım bazilikal tip' adını verdiği bu gruptaki yapılarda pandantif geçiş nedeniyle kubbeye örtülü orta bölüm büyümekte, yanlarda haç kolları meydana gelmektedir. Yazara göre "Gelişim" sürecinin en erken örnekleri Kalenderhane Camii, Selanik H. Sophia, Efes Meryem kilisesidir. Daha sonra ortadaki kubbeli bölümün yanlarında tonozlu neflerin yer aldığı Derme Aziz Nikolaos, Ankara Aziz Klemens ve İznik Koimesis kiliseleri gelmektedir. Son grupta ise Dereazı, Ereğli, Skripou ve Gül Camii bulunmaktadır (1903: 104 – 138, Lange 1986: 95). Daha sonra araştırmacılarca bu grup içindeki yapılara Vize H. Sophia, Sige Başmelekler, Antalya Cumanun ve Suriye Kasr İbn-i Wardan kiliseleri de eklenmiştir (Mango 1985: 90, Krautheimer 1986: 285 – 300). Ancak yapılan araştırmalarda bu grup içinde yer alan yapılardan Gül Camii 11. yüzyıl civarına (Schafer 1973), Kalenderhane Camii'de 11 – 12. yüzyıllara tarihlenmiştir (Striker ve Kuban 1997).

24. Bu görüş, aslında kapalı Yunan haçı planı ile ilişkilendirmemekle birlikte Millet'in (1974: 84 – 85) Skripou kilisesi için yaptığı beşik tonozlu bazilika ile serbest haç planının birleşmesi ifadesinden çıkarak Sotiriou tarafından (1931: 119 – 157, 1960 - 61: 115) geliştirilmiştir (Dimitrokallis 2003 - 2004: 220). Ancak Skripou kilisesindeki masif paye ve bölüm duvarlarının kapalı Yunan haçı planı ile mukayesesinin zor olduğu belirtilmektedir (Krautheimer 1986: 342).

Ermeni mimarisinden etkilendiğini ileri sürmüştür (1918: 478 – 482)²⁵. Krautheimer Suriye’deki 2.yüzyıl Roma mimarisinde bu plan tipinin bulunduğunu belirterek Mousmieh (Mimsiye)’deki 180 yılına tarihlenen tapınak veya preactoriumu örnek olarak vermektedir. Yazar ayrıca bu plan tipinin Bizans’tan önce batı Avrupa’da uygulandığını belirterek bazı örnekler de vermiştir (Krautheimer 1986: 341 - 342)²⁶.

4.2.4. İlk Örnekler:

Kökeninde olduğu gibi tartışmalı bir konu da kapalı Yunan haçı plan tipinin ilk örneklerinin nerede görüldüğüdür. Bu konudaki görüşler de ilk örneklerin Başkent’te veya dışında görüldüğü şeklinde iki grup altında toplanabilir. Başkent’te bu plan tipinin en erken örneğinin günümüze gelemeyen Nea kilisesi olduğu görüşü ileri sürülmektedir (Mango 2006: 159)²⁷. Buna karşılık Buchwald bu plan tipinin Başkent’teki en erken örneğinin bir çok araştırmacı tarafından 11 – 12. yüzyıllara tarihlenen H. İoannes Prodromos (Hırami Ahmet Paşa Camii) Kilisesi olduğunu ileri sürmekte ve yapıyı 9. yüzyıla tarihlemektedir (1977: 290, dip not 95, 1984: 224 – 225)²⁸.

Başkent’te günümüze gelebilen kesin tarihli en eski kapalı Yunan haçı planlı yapı Konstantin Lips (Fenari İsa Camii) Manastırı’ nın kuzey kilisesidir ve 907 yılına

25. Mango’da imparatorluğun doğusunda erken tarihlerde denenmiş kapalı Yunan haçı planlı yapılardan Vahgarşabat’taki Gayane kilisesini 630 – 636, Bagaran’daki İoannes kilisesini 631 – 639 ve Mren katedralini 639 – 640 yıllarına tarihlemektedir (2006: 145 - 155).

26. Yazara göre Loire’deki Germigny-des-peres 800 öncesi, Milano’daki S. Satiro 868, İspanya Tarassa’daki S. Miguel 868 ve S. Germano’daki Cinque Torri 778 – 787 ye tarihlenmektedir.

27. I. Basileos’ un (867 – 886) Başkent’ te yaptırdığı 6 yapıdan biri olan kilise 15. yüzyıl sonlarına doğru yıkılmıştır ve Ortaçağ kaynaklarından elde edilen bilgilere göre kilisenin 5 kubbesi olduğu belirtilmektedir. Bu tanımlamadan yola çıkan araştırmacılar 880 – 881 yıllarında inşa edilen yapının, Başkent’teki ilk kapalı Yunan haçı planlı yapı olduğunu ileri sürmektedirler (Wulzinger 1925: 52 -63, Mango 2006: 159).

28. H. İoannes Prodromos Trullo (Hırami Ahmet Paşa Camii) kilisesi için Bkz. Mathews 1976: 159 - 167

tarikhlenmektedir²⁹. Tarihlenebilen ikinci en eski yapı Myrelaion Manastırı (Bodrum Camii) kilisesidir ve 920 – 922 yılları arasına tarihlenmektedir³⁰.

Kapalı Yunan haçı planlı yapıların Başkent dışında da birçok örneği olduğu çeşitli araştırmacılarca öne sürülmüştür. Side'deki 'ee' kilisesi olarak adlandırılan yapı Eyice tarafından şehrin tarihçesi göz önüne alınarak 7 – 8. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Mansel 1978: 284)³¹. Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii ve Pelekete Manastırı kilisesi bu tipin erken örnekleri arasında sayılmakta ve 8 – 9. yüzyıllara tarihlenmektedir (Krautheimer 1986: 341, Mango 2006: 144, Buchwald 1984: 225, 228)³². Göreme'deki Kılıçlar Kilisesi (Şapel 29) duvar resimleri nedeniyle 9 – 10. yüzyıllara tarihlenmektedir (Restle 1967: 19 – 29, Ötüken 1984: 150, Rodley 1994: 140).

Anadolu dışında Yunanistan'da Episkopi-Eurytonien'deki Panagia kilisesi araştırmacılarca 8 – 9. yüzyıllara tarihlenmiştir (Vokotopoulos 1975: 183, Dimitrokallis 2002 -2003: 222 – 223). Yukarıda da belirtildiği gibi Ermenistan ve batı Avrupa'da erken örnekler olduğu ifade edilmiştir (Krautheimer 1986: 341).

Görüldüğü gibi kapalı Yunan haçı plan tipli yapıların ilk örnekleri konusunda araştırmacılarca bir görüş birliğine varılamamıştır. Ancak ilk örneklerin 8. yüzyıla birlikte görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

29. Kilise VI. Leon (886 - 912) döneminde imparatorluk donanması drungarios'u Kanstantin Lips tarafından yaptırılmış ve Meryem'e adanmıştır (Mango, Hawkins, Macridy, Megaw 1964: 254 – 258). Yapı, güney haç kolu duvarındaki tribelon nedeniyle Brunov tarafından Rusya'daki örneklerle karşılaştırılarak "5 nefli kapalı Yunan haçı" olarak tanımlanmışsa da (1927: 265), Megaw yapıda yapılan kazılar sonucu bunun mümkün olmayacağını belirtmiştir (1964: 279, 297).

30. İmparator I. Romanos Lakapenos (920 – 944) tarafından yaptırılan yapı, yanındaki saray ile aynı seviyeye getirilmek için iki katlı olarak inşa edilmiştir. Üst katın planını tekrarlayan alt kat 10 – 11. yüzyıllarda imparatorluğun aile mezarlığı olarak kullanılmıştır (Mathews 1976: 209, Muller-Weiner 2002: 103, Striker 198).

31. Araştırmacı, Side'nin 886 yılında Araplar tarafından yıkılması nedeniyle yapının bu tarihten önce yapılmış olduğu görüşünü ileri sürmüştür.

32. Fatih Camii ve Pelekete manastırı kilisesi için ayrıca Bkz. Hasluck 1906 -7: 283, 293, Hasluck 1910: 61, Mango ve Ševčenko 1973: 236 – 238, 242 - 248, Janin 1975: 170 – 171, Pekak 1996: 317 – 319, özellikle Pekak 1991.

4.2.5. Çeşitlemeleri:

Kapalı Yunan haçı plan tipi Bizans mimarisinde yaygın bir biçimde kullanılmasının yanı sıra, çok farklı biçimlerde de karşımıza çıkmaktadır. Bu çeşitlilik karşısında araştırmacılar değişik önerilerle yapıları gruplandırmaya çalışmışlardır. Örneğin Struck, Yunanistan'daki kapalı Yunan haçı planlı yapıları destek sayılarına göre iki ve dört destekli yapılar olarak iki gruba ayırmıştır (1909: 189 – 235). Millet ise yapıları destek sayısına göre değil, naos ile bema ilişkisinin göz önüne alınarak sınıflandırılması gerektiğini öne sürmüştür (1974: 55 – 94). Daha sonra başta Orlandos olmak üzere (1939 -40: 5 – 10), Hamilton (1933: 21 – 25), Melas (1972: 50 - 51), Bourboudakis, Gallas ve Wessel (1983: 74 - 75) gibi yazarlar kapalı Yunan haçı plan tipli yapıları gruplandırmışlardır. Bu araştırmalardan çıkan sonuca göre bu plandaki yapıları beş grup altında toplamak mümkündür.

1. İki destekli tip: Kubbe doğuda duvar ve batıda sütun veya paye iki serbest destek üzerine oturmaktadır. Doğu haç kolu ve köşe odaları doğrudan apsis ile devam etmektedir. Çoğunlukla Yunanistan'da görülen bu tipe Mani – Boularioi'de H.Strategos Kilisesi ve Atina'da Anghelokipi'deki katalikon örnek olarak verilebilir (Lev. 130a)

2. Dört destekli tip: Kubbe sütun veya paye, dört serbest destek üzerine oturmaktadır. Bu tipin dört şekli vardır:

a. Doğu haç kolu ve köşe odaları ile apsisler arasında ayrı bir bölüm vardır. Doğu haç kolu bema ile, köşe odaları pastoforion odaları ile devam etmektedir. Ancak doğu haç kolu ve pastoforion odalarının örtüleri ayrıdır. Bu nedenle bema ve pastoforion odaları bağımsız bölümler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Bu tip “kompleks kapalı Yunan haçı tipi”, “gelişmiş tip” veya “Başkent tipi” olarak da adlandırılmaktadır. Bu yapılarda naos kare veya kareye yakın dikdörtgendir, köşe odaları karedir, destekler çoğunlukla sütundur. Başkent'teki Myrelaion Manastırı Kilisesi (Bodrum Camii) (Lev 131a), Konstantin Lips Manastırı (Fenari İsa Camii) kuzey kilisesi, Selanikteki Panagia Khalkeon (Rodley 1996: 202) Kilisesi bu tipteki yapılardır.

b. Doğu haç kolu ve köşe odaları, bema ve pastoforion odaları ile devam etmekle birlikte örtüleri aynıdır. Bu nedenle bema ve pastoforion odaları bağımsız bölümler olarak ortaya çıkmamaktadır. Bu tip “yarı kompleks tip” olarak adlandırılmaktadır ve çoğunlukla Yunanistan’da görülmektedir. Atina’da Kaisariani’deki kilise bu tipte bir yapıdır (Lev 130b).

c. Bu tipte doğu haç kolu ve köşe odaları doğrudan olarak apsislere birleşmektedir ve arada kutsal bölüm yoktur. “Basit” veya “taşra tip”i olarak ta adlandırılan bu tip Anadolu’da, Yunanistan, Balkanlar, güney İtalya, Girit, Kıbrıs gibi adalarda karşımıza çıkmaktadır. Anadolu’da Çanlı kilise (Lev 130c), Fisandon (Eyice 1971: 84 - 89) kilisesi ve Kapadokya bölgesindeki pek çok kayaya oyma kilise basit tiptir (Kostof 1972, Restle 1978, Ötüken 1987, 1989, Akyürek 1998).

d. Doğu haç kolu ve köşe odaları ile apsislerin birleşimi basit tip olmakla birlikte, bazı özellikleri nedeniyle ayrı bir başlık altında incelenebilecek bu gruptaki yapıların en önemli özelliği batı haç kolunun diğerlerinden daha uzun olmasıdır. Bu nedenle naos dikdörtgendir. Ayrıca, köşe odaları da doğu – batı yönünde dikdörtgen planlı ve aynı yönde beşik tonoz ile örtülüdür. Destek sistemleri çoğunlukla payedir. “Üç nefli kapalı Yunan haçı planlı”, “Latin haçı planlı” veya “bazilikal Yunan haçı planlı” da denilen bu tipteki yapılar Anadolu, Yunanistan, Ege adaları ve Kıbrıs’ta görülmektedir (Lev. 130d)³³.

3. Altı destekli tip: Bu plan tipinde batı haç kolu uzundur ve naos uzunlamasına dikdörtgendir. Batı haç kolu uzun olduğu için, kubbeyi taşıyan dört serbest destek dışında, bunların batısında iki serbest destek daha kullanılmıştır. Bu tip “uzunlamasına kapalı Yunan haçı planı” olarak ta adlandırılmaktadır. Bu plan tipi daha çok Rodos,

33. Yunanistan ve Ege adaları için bkz. Vocotopoulos 1957: 116 – 126, Dimitrokallis 20002 - 2003: 222, Bourbodakis, Gallas, Wessel 1983: 196-197, 253-254,356-358, Kıbrıs için Bkz. Erel 2008: 129 - 132, Anadolu’daki yapılardan Likya için Bkz. Adam 1979: 54,72, Wurster 1996: 161 -174, Alpaslan 2002: 129, Arıkan 2001: 59, Lykonía bölgesi için bkz. Ramsay- Bell 1909: 183-189,268,272-273, Eyice 1971: 178 – 180, Trabzon ve çevresi için bkz. Mercangöz 1980, Ballance 1960. Uşak Selçukler’deki yapılar için bkz. Mellink 1976: 287-288, Fıratlı 1969: 153-154, Amorium’daki yapı için Bkz. Lightfoot, Ivison 1997: 292 – 297, Amorium’daki yapı yazarlarınca ‘kubbeli bazilika’ olarak değerlendirilmektedir.

Midilli, Girit gibi Ege adalarında görülmektedir (Lev 130e)³⁴. Anadolu'da ise Likya'daki Kisleçukuru kilisesinin bu tipte olduğu belirtilmiştir (Tiryaki 2007).

4. Bazilika – kapalı Yunan haçı birleşimi yapılar: Geç dönem Bizans mimarisinde Yunanistan Mistra'da görülen bu yapılarda alt kat bazilika, üst kat kapalı Yunan haçı plan tipindedir. Görüldüğü yere atfen Mistra tipi yapılar denen bu yapılara Panagia Hodegetria (Apendiko) (Lev. 130 f), Pantanassa ve Aziz Demetrios kiliseleri örnek olarak verilebilir (Eyice 1963: 87 – 88, Rodley 1996: 289 – 290). Trakya bölgesindeki Vize Ayasofya (Süleymanpaşa Camii) kilisesinin bu tipin örneği olduğu ileri sürülmüştür (Eyice 1969: 327 – 333, 1971: 293 – 308, Ötügen ve Ousterhout 1989: 138 – 142).

5. Köşe duvarlı yapılar: Bu tipte kubbe “L” şeklindeki desteklere oturmaktadır. Eyice Enez Ayasofya (Fatih Camii) kilisesinin bu tipte olduğunu düşünmektedir (Eyice 1969: 351 – 354)³⁵.

4.2.6. Karşılaştırma:

4.2.6.1. Naos:

Kapalı Yunan haçı planlı yapıların gelişim süreçleri içinde naoslarının kareye yöneldiği görülmekte, ortada dört sütunun taşıdığı kubbe, dik eksenlerde eşit derinlikte haç kolları, çapraz eksenlerde eşit boyut ve biçimdeki köşe odaları bu tipin olgun örnekleri olarak kabul edilmektedir (Vocotopoulos 1975: 113).

Kemerli Kilise'nin naosu 1 / 12 oranıyla kareye çok yakındır. Başkent'teki yapılardan İoannes Prodromos Trullo (Hırami Ahmet Paşa Camii), Pantokrator (Zeyrek Camii) Manastırı güney kilisesi, Vefa Kilise Camii ve Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı güney parekklesionu naosları 1 / 1 oranında karedir. Konstantin Lips (Fenari

34. Rodos adası'ndaki Panagia ve H. İoannes kiliseleri (Orlandos 1948: 72 – 74), Midilli Adası'ndaki Koimesis kilisesi (Orlandos 1939 -40: 152) ve Girit Adası'ndaki Mikri Episkopi, Hristos Soteris kilisesi (Bourbodakis, Gallas ve Wessel 1983: 388 – 90) bu tip için verilecek örneklerdendir.

35. Enez Ayasofya kilisesi plan tipini Oustehout kubbeli bazilika olarak vermektedir (1985: 261 – 280).

İsa Camii) Manastırı kuzey kilisesi 1 / 1.05, Myrelaion (Bodrum Camii) Manastırı kilisesi 1 / 1.06, Theotokos Pantepotes (Eski İmaret Camii) Kilisesi 1 / 1.14. Pantokrator Manastırı kuzey kilisesi 1 / 1.14 oranında kareye yakındır³⁶.

Zeytinbağı'nda bulunan aynı plan tipindeki diğer yapıların naosları Fatih Camii'nde 1 / 1.05, Pelekete Manastırı kilisesinde 1 / 1.07 oranında kareye çok yakındır ve bu yönüyle Kemerli Kilise ile benzeşmektedir. Bithynia'daki diğer örneklerden İznik'teki kilisede 1 / 1.03 (Eyice 1949: 37 – 51) oranı ile naos kareye çok yakındır.

Trakya bölgesi'ndeki Vize Ayasofya kilisesi 1 / 1.12 naos oranı ile kareye yakın, Enez Ayasofya kilisesi 1 / 1.25, Yenimahalle'deki kilise 1 / 1.44 naos oranı ile dikdörtgendir.

Ege bölgesi'nde Sardis'te bulunan E kilisesinin naosu 1 / 1.01 oranı ile karedir (Buchwald 1977)³⁷. Bafa (Latmos) gölü Kahve Hisar Adasındaki 8 no'lu kilise 1 / 1.14 oranı ile kareye yakındır (Wiegand 1913, Mercangöz 1985). Uşak Selçukler'de bulunan I ve II nolu kiliselerde naos 1 / 1.25 (Mellink 1976: 292 – 297) oranı ile dikdörtgendir.

Akdeniz bölgesi'ndeki Side ee kilisesinde naos 1.27 / 1 oranında dikdörtgendir³⁸. Lykia Kdyna'daki kilisede 1 / 1.44 (Adam 1979: 54), Antalya Doyran'daki Kisleçukuru kilisesinde 1 / 1.60 (Tiryaki 2007), Kaş yakınlarındaki Apollonia (Kılıçlar köyü) Yukarı kilisede 1 / 1.32 (Erel 2008: 145) ve Khoma (Elmalı)'daki kilisede 1 / 1.29 (Arıkan 2001: 59) oranları ile naos dikdörtgendir.

İç Anadolu bölgesi'nde Amorium'daki kilisede naos 1 / 1.23 (Lightfoot ve Ivison 1997: 292 – 297) oranı ile dikdörtgendir. Karadağ çevresinde, Fisandon kilisesi ve Çetdağ'daki kilisenin naosu 1 / 1 oranında kare, Ala kilisenin naosu 1 / 1.34 oranında dikdörtgendir (Ramsey ve Bell 1909, Eyice 1971) Kapadokya bölgesi duvar kiliselerinden Karagedik kilisesi naosu 1 / 1.08, Çanlı kilise naosu 1 / 1.03 oranında

36. Başkent yapıları için Bkz. Millingen 1912, Ebersolt 1934, Mathews 1976, Muller-Weiner 2002, Freely ve Çakmak 2005.

37. Buchwald bu kiliseyi beş kubbeli kapalı Yunan haçı planlı olarak tanımlamaktadır.

38. Bu kilisede kuzey güney eksen daha uzundur.

kareye çok yakındır. Bu bölgedeki kaya kiliselerinde de naos çoğunlukla kareye yakındır (Kostof 1972, Restle 1978, Ötüken 1987, 1989, Akyürek 1998).

Karadeniz bölgesi'nde Amasra Büyükkada'daki kilisenin naosu 1 / 1.07 oranında kareye yakındır (Eyice 1951: 469 – 491). Trabzon'daki yapıların naosları H.Sophia kilisesinde 1 / 1.33, H.Eugenios (Yeni Cuma Camii) kilisesinde 1 / 1.23 ve P. Chrysokephalos (Fatih Camii) kilisesinde 1 / 1.32 (Ballance 1961, Mercangöz 1980) oranlarıyla dikdörtgendir.

Görüldüğü gibi Başkent kiliselerinde naos kareye yakındır. Kemerli Kilise bu yönüyle Başkent yapıları ile benzerdir. Zeytinbağı ve yakın çevredeki kiliselerde de naos kareye yakındır ve Kemerli Kilise bölgesel uygulamaya uymaktadır. Anadolu'da ise naos oranları çok değişkendir ve benzerlik kurmak zordur.

Kemerli Kilise'nin plan tipinde araştırmacılar hemfikir olmakla birlikte, bazı yazarlar yapıyı kapalı Yunan haçı plan tipinin değişik bir uygulaması olarak yorumlamışlardır. Kubbeyi taşıyan dört serbest sütunun batısında yer alan iki sütun nedeniyle Mango ve Ševčenko yapıyı uzunlamasına kapalı haç planlı olarak tanımlamışlar, hatta Mistra tipi ile benzerlik kurmuşlardır (1973: 273 – 374). Daha sonra Tiryaki'de Mango ve Ševčenko'ya dayanarak yapının altı destekli uzunlamasına kapalı haç planlı yapı olduğunu ileri sürmüştür (2007: 142 – 143).

İlk bakışta Mango ve Ševčenko'nun çizdikleri planın bu öneriye uygun olduğu düşünülebilir. Ancak yapı üç boyutlu olarak algılandığında durumun farklı olduğu görülmektedir. Batı haç kolu beşik tonozu, bu haç kolunun batısında yer alan serbest sütunlar hizasına kadar devam etmektedir ki, Mango ve Ševčenko'nun planında bu hat gösterilmemiştir (Lev. 9b).Yapı evrelendirilmesi bölümünde de tartışıldığı gibi aslında batı haç kolu, batıda kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütun hizasında sonlanmaktadır (Lev. 14, 122). Ayrıca naos ile narteks arasında yer alan sütunlardan günümüze gelebilen kuzey sütunun başlığı üzerinde güneye doğru yönelen kemer başlangıcına ait tuğlalar dökülen sıvalar altından görülebilmektedir (Lev. 123a). Bu kemerin üzerinde 0.70 m. kalınlığında bir duvar olduğu batı haç kolu beşik tonozunun

batı bölümündeki dökülen sıvalardan anlaşılmaktadır. Yine batı haç kolu beşik tonozunda kalan duvar resimlerinin kenar şeritleri nedeniyle, bu duvarın yapı ile eş zamanlı olduğunu söylemek mümkündür. Bu duvar batı haç kolunun batıdaki narteks ile ilişkisini kesmekte ve bu mekan naostan ayrılmaktadır.

Batı haç kolunun batısı boyunca uzanan bu duvar göz önüne alındığında batı haç kolu derinliği kuzey ve güney haç kolu derinliğinden çok fazla değildir³⁹. Doğu haç kolu derinliği diğerlerinden daha azdır. Ancak ayrı bir örtüsü olmakla birlikte, bema doğu köşe odalarına açılmaktadır. Bu nedenle köşe odalarının apsislere açıldığı noktadan hesaplanacak olursa naos kareye yakın şeklini korumakta, bema ile birlikte doğu haç kolu derinliği de batı haç kolu ile hemen hemen eşitlenmektedir.

Yapının batı haç kolunun uzun olmamasının yanında altı destekli kapalı Yunan haçı planlı yapılarda görülen bazı özellikler de Kemerli Kilise’de gözlenmemektedir. Altı destekli kapalı Yunan haçı planlı yapılarda bulunmayan kuzey ve güney duvardaki duvar payeleri Kemerli Kilise’de mevcuttur. Yine altı destekli yapılarda köşe odaları doğu – batı yönünde dikdörtgendir ve beşik tonoz ile örtülüdür. Kemerli Kilise’de köşe odaları kareye yakındır ve kubbemsi tonoz ile örtülüdür. Ayrıca bazılarında paye sütun değişimli olarak kullanılmakla birlikte altı destekli yapıların çoğunda destek sistemi payedir. Örneğin altı destekli kapalı Yunan haçı plan tipindeki Rodos Adası’ndaki 11 – 13. yüzyıla tarihlendirilen H. İoannes Kilisesi (Orlandos 1948: 81 – 83), Midilli Adası’ndaki 13. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilen Koimesis Kilisesi (Orlandos 1939 - 40: 152) ve Girit Adası’ndaki 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Hristos Soteris Kilisesi (Bourbodakis, Gallas ve Wessel 1983: 388 – 390) ve Likya’daki Kisleçukuru Kilisesi (Tiryaki 2007) yukarıda sayılan özellikleri içermektedirler.

Bu durumda Kemerli Kilise’de karşımıza çıkan en önemli sorun, naos ile narteks ayrımının neden sütun kullanılarak yapıldığıdır. Gerçekten de bu şekildeki ayrım kapalı Yunan haçı planlı yapılarda görülen bir durum değildir. Ancak Kiti’deki 11 -12. yüzyıla tarihlendirilen Angeloktisti kilisesinde plana göre, naos ile sonradan eklendiği anlaşılan

39. Kuzey ve güney haç kollarının beşik tonozlarının derinlikleri sırasıyla 3.37 m. ve 3.54 m.dir. Kuzey ve güney haç kollarının derinlikleri 2.38 m., 2.47 m. dir. Batı haç kolu beşik tonozunun derinliği 3.34 m. dir ve bu duvara ait 0.70 m düşüldüğünde, batı haç kolu derinliği 2.64 m. ye düşmektedir.

batıdaki mekan arasındaki ayırım genişliği fazla olmayan payeler ile olmaktadır (Lev. 131b) (Sotireou 1935: 124 - 125)⁴⁰. Bu plana göre batı haç kolu beşik tonoz, sonradan eklenen mekanın orta bölümü çapraz tonoz ile örtülüdür ki, bu da bize naosun batı haç kolu bitim hattında sonlandığını göstermektedir.

Geç dönem Bizans mimarisinde kapalı Yunan haçı plan tipinde olmamakla birlikte bazı yapılarda naos ile yan mekanlar arasındaki ayırım sütunlar yolu ile olabilmektedir. Başkent'teki Koca Mustafa Paşa Camii (Mathews 1976: 3 - 14) ve Konstantin Lips (Fenari İsa Camii) Manastırı güney kilisesi (Mathews 1976: 322 – 345) (Lev. 132a) ambulatorium plan tipli yapılardır ve naos ile yan mekanlar arasındaki ayırım sütunlarla sağlanmaktadır. Kemerli Kilise'ye en yakın örnek Başkent'te geç döneme tarihlenen, dışa taşkın üç apsisi olan, ancak özgün plan tipi ve örtüsü bilinmeyen Manastır mescididir ve burada naos ile narteks ayırımı ikili sütun ile olmakla birlikte kuzey ve güneyde duvarlar da bulunmaktadır (Lev.132b) (Mathews 1976: 195 – 199).

Kemerli kilise'deki naos ile narteks arasındaki sütunların özgün yapı ile eş zamanlı olup olmadıkları sorunu da göz ardı edilmemesi gereken bir konudur. Yapı evreleri bölümünde de tartışıldığı gibi günümüze gelen kuzeydeki sütun, kuzeyde yer alan sütunların doğu – batı ekseninden 0.30 m kadar kuzeye kaymıştır. Bu yer değiştirme sonucu yapının diğer köşe odaları kareye yakın iken, kuzeybatı köşe odası dikdörtgendir (Lev. 14) ve tonoz örtüsündeki düzensizlik görülebilmektedir (Lev. 53b). Yukarıda da belirtildiği gibi kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütunun başlık seviyesi üzerindeki duvarın güney yüzünden başlayarak güneye yönelen kemeri taşıyacak bir duvarın gerekliliği naos ile narteks ayırımının duvar ile olması görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Eyice yönetiminde yapılan bir tezde de naos ile narteks arasındaki ayırımın duvar şeklinde restitüsyonu yapılmıştır. (Lev. 133a) (Büyüköğen 1969: Plan 4) Bu öneri mümkün görünmekle birlikte arkeolojik kazı yapılmadan bu konuda bir sonuca varmak zor görünmektedir.

40. Yapı tarafımdan görülemediği için sadece plan yorumlanmıştır. Üç boyutlu incelenmeyen yapılarda plan üzerinden yapılan yorumlar sağlıklı olmayabilir.

4.2.6.2. Kutsal Bölüm:

Naosun doğusunda ortada bema ve iki yanındaki pastoforium odalarının varlığında bu plan tipi gelişmiş tip olarak değerlendirilmektedir ve bu durum Başkent yapıları için tipiktir. Başkent'te günümüzde var olmayan Sekbanbaşı mescidinin kutsal bölümü olmadığı öne sürülmüşse de yapı ile ilgili bir arkeolojik çalışma yapılmadığı için eldeki veriler tartışmalıdır (Lev. 133b) (Bergman 1991: 439, dip not 42). Anadolu'nun diğer bölgeleri, Yunanistan, Ege adaları, Balkanlar ve güney İtalya'da ayrı bir kutsal bölümü bulunan yapılar nadir olarak görülmektedir⁴¹.

Kemerli Kilise'de doğu haç kolu, doğuda bema ile devam ederek ana apsis ile sonlanmaktadır. Bemanın, doğu haç kolu beşik tonozundan daha alt seviyede olan ayrı bir beşik tonoz örtüsü vardır (Lev. 39b). Doğü köşe odaları dar bir kemer aralığı ile yan apsislere açılmaktadır (Lev. 56b, 57a). Bu plan tipi yarı kompleks tipe uymakla birlikte, doğu haç kolu ile bema örtüsünün ayrı olması ve doğu köşe odalarının bir kemer ile yan apsislere açılmaları nedeniyle bu plan tipinden ayrılmaktadır.

Kutsal bölümün düzenlenişi yönünden basit tip olan Kemerli Kilise, Başkent yapıları ile uyum göstermemektedir. Zeytinbağı'ndaki diğer yapılardan Fatih Camii ve Pelekete Manastırı kilisesinde bema ve pastoforium odaları bulunmaktadır⁴². Bithynia'daki diğer yapılardan 8. yüzyıla tarihlenen Kurşunlu Manastırı Kilisesi (Mango ve Sevckenko 1973: 256 – 257) ve İznik'teki kilisede de pastoforium odaları mevcuttur.

Anadolu'daki diğer yapılardan Vize Ayasofyası, Sardis E kilisesi, Side ee kilisesi, Kapadokya Belisırma'daki Karagedik kilise'de ve Trabzon yapılarında pastoforium odaları bulunmaktadır.

41. G. Millet kapalı Yunan haçı planlı yapılarda ayrı bir kutsal bölüm bulunmasını kompleks tip olarak yorumlamış (1977: 59), ancak yanlış olarak bu tipin Yunanistan'da bulunmadığını öne sürmüştür (Krautheimer 1986: 508, dipnot 42)

42. Fatih Camii'nin diakonikonu günümüze gelememiştir (Pekak 1991).

4.2.6.3. Apsisler:

Bizans mimarisinde dışa taşkın apsis düzenlemesinin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte liturjik nedenlerin rol oynayabileceği öne sürülmüştür (De Delvoye 1966a: 252). Bu tür apsis uygulamasının ilk örneği Suriye’de Kalat – Saman (476 – 490) da görülmektedir ve bu uygulama 6. yüzyılla birlikte gelenekselleşmiştir (Delvoye 1966a: 252). Başkent’te başlangıçta dıştan üç cepheli olan apsisler 10. yüzyıldan itibaren 5 -7 cepheli hale gelmiştir (Delvoye 1966a: 264) ve Başkent’teki yapıların apsisleri bir iki istisna dışında çokgendir (Bergman 1991: 439). Apsislerin biçim ve düzenlenişlerinin yapıların tarihlendirilmesinde önem taşıdığı öne sürülmüşse de (Eyice 1963: 90, dip not. 40) bölgelere göre çok değişkenlik göstermektedir.

Kemerli Kilise’nin doğusunda dışa taşkın üç apsis bulunmaktadır. Ana apsis içten yuvarlak, dıştan üç cepheli, yan apsisler içten ve dıştan yuvarlaktırlar. Bu düzenleme Başkent’teki yapıların apsis düzenlemesine benzememektedir. Başkent’teki en yakın örnek H. İoannes Trullo (Hırami Ahmet Paşa Camii) kilisesidir ve ortada alt seviyelerde çok cepheli, yanlarda içten ve dıştan yuvarlak apsislere sahiptir. Diğer bir örnek de üzerinde tartışmalar olmakla birlikte her üç apsisi de içten ve dıştan yuvarlak olan Sekbanbaşı mescididir (Lev.133b) (Mathews 1976: 237 – 241, Bergman 1991: 439, dip not 42).

Zeytinbağı’ndaki Fatih Camii ve Bithynia’daki Kurşunlu Manastır kilisesinde apsis düzenlemesi benzerdir. Bu bölgedeki Seben Çeltikdere’deki kilisede benzer apsis düzenlemesi olmakla birlikte ana apsis beşgendir (Eyice 1975: 2 – 13, Ousterhout 1999: 157)

Ege bölgesinde Laskarisler dönemi yapılarından Alaşehir’deki kilise ile Sardis E kilisesinde de ana apsisler beşgen, yan apsisler yuvarlaktır (Buchwald 1977: 282, 1979: 279, Mercangöz 1985)

Kapadokya Belisırma’daki Karagedik kilisesinde ana apsis yedigen yan apsisler yuvarlaktır (Ramsey ve Bell 1909: 418 – 422, Restle 1979: 83) Ortada çokgen, yanlarda

yuvarlak apsis düzenlemesi çoğu geç tarihlere tarihlenen Trabzon yapılarında görülmektedir.

Anadolu dışında Kemerli Kilise ile benzer apsis düzenlemesine sahip yapılara Yunanistan Selanik'teki H.Sophia (8. yüzyıl), Panagia tes Chalkeon (1028) (Lev. 134a), Arta'daki Blachernea Manastırı Katolikonu (Lev.134b) (Rodley 1996: 270), Bulgaristan'da Caricin Grad'daki katedral (6.yüzyıl) (Krautheimer 1986: 274)⁴³. Preslav 4 nolu kilise (Mijatev 1974) (Lev. 134c) ve Ohri H. Sophia kilisesi (Rodley 1996: 292) verilebilir.

Apsislerin düzenlenişi yönünden Kemerli Kilise bölgesel uygulamalarla uyum içindedir. Anadolu, Yunanistan ve Balkanlar'da uygulamaların çeşitliliği karşılaştırma yapmayı mümkün kılmamaktadır.

4.2.6.4. Örtü Sistemi:

Kemerli Kilise'nin naosunun orta bölümü kubbe, haç kolları ve bema beşik tonoz, apsisler yarı kubbe, köşe odaları kubbemsi tonozla örtülüdür. Kubbeye geçiş elemanı pandantiftir. Kapalı Yunan haçı plan tipli yapılarda kubbeye geçiş kural olarak pandantif, haç kolları beşik veya çapraz tonoz, köşe odaları beşik, çapraz veya kubbemsi tonoz örtülüdür ki (Krautheimer 1986: 340) Kemerli Kilise'de bu plan tipinin geleneksel özelliklerini yansıtmaktadır.

Başkent yapılarında köşe odalarının örtüsü çoğunlukla çapraz tonoz olmakla birlikte Vefa Kilise Camii'nin köşe odaları kubbemsi tonoz ile örtülüdür. Zeytinbağı'ndaki diğer yapılardan Fatih Camii ve Pelekete Manastırı kilisesinde de köşe odaları kubbemsi tonoz ile örtülüdür.

Anadolu'daki benzer plan tipli yapılarda köşe odalarında kubbemsi tonoz kullanımı görülmemekle, Sardis E Kilise'sinde köşe odalarının kasnaklı kubbeler ile örtülüdür (Buchwald 1977, Mercangöz 1985).

43. Yapı bazilikal planlıdır.

Yunanistan'daki yapılarda köşe odalarındaki örtü çoğunlukla beşik tonozdur ve çapraz tonoz kullanımı Başkent etkisi olarak yorumlanmaktadır (Bergman 1991: 440). Bulgaristan'daki yapılarda da köşe odaları çoğunlukla beşik tonoz ile örtülü olmakla birlikte Kolusa'daki H. Georgios Kilisesi (11.yüzyıl) ve Nessebar'daki İoannes Aleiturgetos kilisesi (14. yüzyıl) nin köşe odaları kubbemsi tonoz ile örtülüdür (Lev. 134d) (Tschilingirov 1979: 46,57)⁴⁴. Ege adaları ve Kıbrıs'ta köşe odaları ağırlıklı olarak beşik tonoz, güney İtalya'da beşik ve çapraz tonoz örtü kullanıldığı görülmektedir.

Kemerli Kilise'de köşe odalarının kubbemsi tonoz ile örtülü olması yerleşime özgü bir özellik olarak gözükmektedir.

4.2.6.5. Narteks:

Narteksin içten bölüntüsüz tek bir tonozla örtülü olması arkaik bir özellik olarak düşünülmekte, 10. yüzyıldan sonra Başkent ve Yunanistan'daki yapılarının nartekslerinin üç bölümlü olduğu öne sürülmektedir (Vocotopoulos 1975: 137 – 138). Örneğin Zeytinbağı'nda bulunan ve 8 -9. yüzyıla tarihlenen Fatih Camii'nin narteksi içten bölüntüsüz tek bir tonoz ile örtülüdür (Pekak 1991: 138).

Kemerli Kilise'nin narteksinin örtü sistemi günümüze gelmemesine karşın Covel'in çiziminde, batı duvarın iç kısmında duvar payelerinin olması nedeniyle narteksin üç bölümlü olduğunu düşünmek mümkündür. Bafa (Latmos) Gölü Kahve Hisar Adası'ndaki 8 no. lu kilisedeki narteksin alt katında olduğu gibi iki kemerle desteklenen tek bir beşik tonozla örtülü olması da ihtimal dahilindedir. Ancak 8 no. lu kilisede narteksin batısında bu kemerleri taşıyan duvar payeleri bulunmamaktadır (Mercangöz 1985: Res. 82). Kemerli Kilise'nin narteksinin batı cephesindeki kapının kuzey ve güneyin de bulunan nişlerin daha küçük boyuttaki örneğini yine 8. no.lu kilisenin narteksinin batı cephesinde görülmektedir (Mercangöz 1985: Res. 91, 92).

44. Ousterhout, İoannes Aleiturgetos kilisesinin yapısal ve süsleme öğelerinin Başkent etkisini yansıttığını öne sürmüştür (1991: 83).

4.2.6.6. Kasnak:

Bizans mimarisinde kullanılan kasnaklar silindirik, çok cepheli veya nadiren, Selanik H. Sophia Kilisesi'nde (Theoharidou 1988) olduğu gibi kübik olabilmektedir. Başkent H. Sophia ve 740 yılı onarımından önceki H.İrene kiliselerinde olduğu gibi, erken dönemlerde benimsenmiş olan basık kubbe kasnakları zamanla yükselmeye başlamıştır. 740 yılı onarımı sonrası inşa edilen H. İrene'nin kasnağının, yüksek kasnakların ilk örneği olduğu öne sürülmüştür (Millingen 1912: 15). 9. yüzyılla birlikte kasnaklar yükselmeye başlamış, yapının dış görünümünde özellikle vurgulanan bir öge haline gelmiştir. 13. yüzyıla doğru kasnaktaki yükseklik önemini kaybeder gibi görünse de 14. yüzyılla birlikte yüksek kasnak tekrar ön plana çıkmıştır (Ćurčić 1991: 664). Kasnağın yükselmesi, üzerindeki pencereler ile iç mekanın daha iyi aydınlatılmasına (Ćurčić 1991: 664), içteki yüzeyin duvar resmi ya da mozaığe daha fazla yer sağlamasına (Velenis 1996: 500 – 505) veya estetik kaygılara (Ćurčić 2003: 67) bağlanmıştır.

Kasnağa bakılarak yerel yapı ustalarının pratiğinin görülebileceği de öne sürülmüştür. Yüksek kasnak ve kasnak cephesinin kemerlerle hareketlendirilmesi, zengin tuğla bezemelerinin varlığı, Velenis tarafından "Makedonya Kasnağı" olarak tanımlanmış, ilginç olarak ilk örneği olarak da Arta'daki P. Paragoritissa Kilisesi verilmiştir (1996: 500 – 505). Buradan yola çıkan Ćurčić'de, Balkanlar'daki Selanik etkisini değerlendirmiştir (Ćurčić 2003: 65 – 84).

Başkent'teki yapıların kasnakları, silindirik kasnağa sahip olan İoannes Prodromos Trullo (Hırami Ahmet Paşa Camii) Kilisesi dışında çokgendir.

Kemerli Kilise'nin günümüzdeki kasnağı özgün değildir. Ancak 19. yüzyıl yapısı kasnağın daha öncekine benzetilerek yapılmış olduğu düşünülürse, özgün kasnağın da silindirik olduğu düşünülebilir. Bu özelliği ile kasnak, Başkent yapılarından ayrılmaktadır. Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii'nin silindirik kasnağı düşünüldüğünde yerel geleneğin devamı olarak düşünmek mümkündür.

4. 3. MALZEME

Malzemenin temini ve türü Bizans mimarisinde yapıların karakterini önemli ölçüde etkileyen etmenlerden biridir. Yapılarda esas olarak tuğla, taş ve harç kullanılmakla birlikte, özellikle Orta ve Geç Dönem Bizans mimarisinde çoğunlukla devşirme olarak mimari plastik malzeme de kullanılmıştır (Ousterhout 1999: 140).

4. 3. 1. Tuğla:

Aynı boyutta, çok sayıda ve hızla üretilebilen hazır bir yapı elamanı olan tuğla, Bizans mimarisinde de yaygın olarak kullanım alanı bulmuş, hatta Bizans yapılarının karakteristik görünümünün oluşmasında en önemli unsurlardan biri olmuştur. Tuğla, duvarlarda olduğu kadar bazı özel durumlar dışında kemer ve örtülerinde vazgeçilmez yapı malzemesidir (Kahya 1996: 171).

Bizans duvar yapımında tuğla sıklıkla taş ile birlikte dönüşümlü olarak kullanılmaktaysa da tamamen tuğla kullanılarak yapılar da vardır⁴⁵. Taş ve tuğlanın almaşık olarak kullanıldığı duvarlarda tuğla, cidarlar arası bağlayıcı özelliği yanında duvar örgüsünün yataylığını sağlamakta, aynı zamanda da duvar kalınlığını belirleyici bir ölçü birimi olarak görev görmektedir (Kahya 1996: 171).

Yapılarda kullanılan tuğlanın sıklıkla bölgesel olarak üretildiği düşünülmektedir. Örneğin Başkent'te tuğla üretim yerlerinin - kesinlikle belli olmamakla birlikte - yerleşimin az olduğu Bakırköy (Hebdomon), Beykoz (Fiale), Pendik (Panteichion) ve Tuzla (Akritas) gibi yerlerde olduğu ileri sürülmüştür (Bardill 2004: 3 - 5). Bizans yazınında tuğla üreticileri "ostrakarioi" (çamur işçisi) ve "keramopioi" (tuğla yapıcısı) olarak geçmektedir (Ousterhout 1999: 129)⁴⁶.

45. Bu yapılara örnek olarak Başkent' teki 5. yüzyıl yapısı Theotokos Chalkopreteria Kilisesi (Mathews 1971: 28 - 33), 10 yüzyıl yapısı Myrelaion (Bodrum Camii) Manastırı Kilisesi (Striker 1981) ve Selanik' teki 11. yüzyıl yapısı Panagia ton Khalkeon Kilisesi (Mango 2006: 168) verilebilir.

46. Teophanes'e göre 766 - 767 de Başkent'teki su yolu kemerlerinin tamiri için, Yunanistan ve adalardan beş yüz ostrakarioi ve Trakya'dan da iki yüz keramopioi getirilmiştir (Mango ve Scott 1997: 607 - 609).

Tuğla yapmak üzere hazırlanan çamur, tahta veya metalden yapılmış ve tabanları olmayan kalıplara konup, birkaç gün dinlendirildikten sonra 800 – 950 °C ye kadar ısıtılarak malzemenin kalıcı olarak sertleşmesi sağlanmaktadır. Bu işlem fırınlarda yapıldığı gibi fırın kullanmadan da yapılabilmektedir (Adam 1994: 62 - 63). Tuğla fırınları da Bizans yazınında ve duvar resimlerinde yer almaktadır (Lev. 135a)⁴⁷.

Bizans tuğlalarının boyutları önemli oranda değişiklikler göstermektedir. Genel olarak Bizans tuğlası kare, yassı ve büyük boyutludur. İnce levhalar halindeki tuğlalar biçimsel olarak Roma geleneğine dayanmaktadırlar. Roma tuğlaları bölgesel farklılık göstermekle birlikte genellikle 0.25 – 0.29 m. x 0.030 – 0.035 m. boyutlarındadır. Bunun yanında Romalılar almaşık duvarda örgüyü bağlamak üzere bu tuğlanın iki katı büyüklükte “bipedales” denilen tuğlalar da kullanmışlardır. Osmanlılar da erken dönem tuğlası, 0.275 – 0.295 m. x 0.035 – 0.045 m. boyutlarında karedir. Bizans tuğlası 0.30 – 0.40 m. x 0.35 – 0.50 m. boyutları ile Roma ve Osmanlı tuğlalarında daha büyük ve kalındır. Genel olarak bakıldığında Bizans tuğlasının kenar uzunlukları zamana bağlı olarak oldukça belirgin bir biçimde küçülmektedir. Örneğin Başkent’teki en erken yapı olan Hipodrom’da tuğla kenar uzunluğu 0.31 – 0.39 m. dir ve Roma geleneğinin devamı olarak düşünülmektedir. Erken Bizans dönemi tuğlası 0.35 – 0.40 m., Orta Bizans dönemi tuğlası 0.33 – 0.36 m. ve Geç Bizans dönemi tuğlası ise 0.30 – 0.34 m. kenar uzunluğuna sahiptir⁴⁸. Aynı şekilde Bizans tuğlasının Erken dönemde 0.045 – 0.050 m, olan kalınlığı, 6. yüzyıldan itibaren 0.040 – 0.045 m. de yoğunlaşmaktadır (Kahya 1996: 171, 174).

Bizans tuğlası genel olarak kare olmakla birlikte, dikdörtgen tuğlalara da rastlanılmaktadır. Bunlar çoğunlukla niş kemerleri ve pencere, kapı gibi açıklıkların söve ve kemerlerinde kullanılan yarım tuğlalardır ve boyutları, kare tuğlaların tam yarısı kadardır. Dik kenarları arasında birkaç santimetre fark olan tuğlalar olasılıkla üretim hatası olan tuğlalardır (Kahya 1996: 174).

47. Palermo’daki Cappella Palatina’daki, Babil Kulesi’nin yapımını gösteren duvar resminde tuğla fırını da görülmektedir (Lev. 135a).

48. Orta Bizans dönemindeki yapıların duvarlarındaki gizli tuğla örgü sırası tekniğinde, gizli sıradaki tuğla 0.28 – 0.30 m. kenar uzunluğuna sahiptir.

Yukarıdaki ölçüler duvar tuğlalarında alınan değerlerdir. Örtüde kullanılan tuğlaların ölçüleri henüz yeterince araştırılmamış olmakla birlikte, örneğin İstanbul Odalar Camii'nde örtü tuğlaları 0.22 m. x 0.03 m. boyutlarında (Brunov 1926: 353), Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı Kilisesi'nde ise 0.20 – 0.22 m. x 0.025 m. boyutlarındadır (Hallensleben 1963 / 64: 154) ve duvar tuğlasına göre daha küçüktürler.

Bizans yapılarında tuğlaların boyutları incelendiğinde çoğunlukla aynı yapıda bile farklı boyutlara rastlanılmaktadır. Birbiriyle ilgisi olmayacak kadar farklılaşan boyutlar bu tuğlaların büyük olasılıkla yapının özgün malzemesi olmadığını göstermektedir (Kahya 1996: 172 - 173).

Roma tuğlalarında olduğu gibi bazı Bizans tuğlalarında da damga saptanmaktadır. Bizans döneminde damgalı tuğlaların % 1 oranında görüldüğü ileri sürülmüşse de (Mango 1950: 26, Fıratlı 1948: 12) H. Polyuktos Kilisesi'ne ait tuğlaların % 50 sinin damgalı olduğu bildirilmiştir (Hill 1986: 222)⁴⁹.

Roma damgalı tuğlalarından zaman ve yer yönünden yeterli bilgi edinilmekle birlikte (Adam 1994: 64 – 65), aynı şeyi Bizans damgalı tuğlaları için söylemek zordur. Çünkü damgalarda kullanılan kısaltmalar ve monogramlar okumayı oldukça zorlaştırmaktadır. Okunmaya çalışılan damgalardaki isimler üzerinde fikir birliği olmamakla birlikte bunların imparatorun, patrik veya kilise görevlilerinin, banisi veya ileri gelen yöneticilerin, yapının veya yapıyı yapanın, tuğla üreticisinin ismi olabileceği öne sürülmüştür. Bunun yanında bir istek veya dilek dileme sözlerinin olabileceği de belirtilmiştir (Mango 1950: 25, Bardill 2004: 8 - 20).

Bazı damgalarda görülen “INΔ” kısaltması “ἰνδίκτιωoc” olarak tamamlanmıştır ve 15 yıllık “indiction”u göstermektedir⁵⁰. Indiction'un varlığı tuğla üretiminin düzenlenmesinde damganın işlevi olduğunu düşündürmektedir. Bazı damgalarda

49. Damgalı tuğlalar çoğunlukla kazılarda bulunmaktadır. İnsitu durumda damgalı tuğla görülmesi nadirdir ve ancak yıkılmış kemer ve örtüde görülebilmektedir (Bardill 2004: 7).

50. “Indiction”, başlangıçta özel nedenlerle imparatorların çıkardıkları ekstra vergileri belirtirken, Diocletianus (284 – 305) döneminde 5 yıllık, I. Konstantinos (324 – 337) den sonra da 15 yıllık zaman aralıklarını belirtmek üzere kullanılmıştır. Mali ve takvim yılı çakıştığı için zamanla mali anlamı önemini kaybetmiş kronolojik anlamı ön plana çıkmıştır (Oikonomides 1991: 993).

saptanan tarihsiz indiction'lar bu yöntemin vergi sorumluluğunu ifade ettiği görüşünü desteklemektedir (Bardill 2004: 19).

Bizans damgalı tuğlaları Erken dönemde görülmektedir ve eldeki örnekler 4 – 7. yüzyıllara aittirler (Bardill 2004)⁵¹. Büyük çoğunluğu Başkent'te saptanmakla birlikte Anadolu'da Bithynia bölgesi, Sinop, Yunanistan'da Selanik, Bulgaristan'daki Nessebar'da ve hatta Lübnan, Beyrut'ta damgalı tuğlalara rastlanılmıştır. Bu yerlerde saptanan damgalı tuğlaların kaynağının Başkent olduğu düşünülmektedir (Mango 1950: 22, Bardill 2004: 3).

Bizans tuğla damgaları çok çeşitlilik göstermektedir. Tek veya çift sıra harf kurgulu olanlar olduğu gibi, monogram şeklinde olanlarda mevcuttur. Damgalar genellikle dikdörtgen çerçeve içine alınmakla birlikte, kare, daire veya haç biçiminde çerçeveler de kullanılmıştır.

Kemerli Kilise'de kullanılan tuğlalar çoğunlukla kare olmakla birlikte dikdörtgen tuğlalar da görülmektedir. Kare tuğlalar yapının haç kollarının beşik tonozlarında, haç kolları ile köşe odaları arasındaki yuvarlak kemerlerde ve köşe odaları örtülerinde kullanılmışlardır ve boyutlarında önemli ölçüde farklılıklar vardır. Bu tuğlaların boyutları 0.28 – 0.38 m. x 0.035 – 0.050 m. arasında değişmektedir. Boyutlardaki bu derecedeki farklılık en azından bazı tuğlaların yapının özgün tuğlası olmadığını göstermektedir. Boyutları 0.38 m. x 0.04 m. ve 0.35 m. x 0.04 m. olan tuğlaların erken dönem tuğlaları olduğu ve muhtemelen daha önceki yapı veya yapılardan devşirildiğini düşünmek mümkündür. Üzerinde damga bulunan insitu durumdaki tuğla 0.35 m. x 0.04 m., monogram için tuğla 0.38 m. x 0.04 m. boyutlarında olduğuna göre bu tuğlalar 5 - 6. yüzyıla tarihlendirilebilir. Erken dönem tuğlalarının boyutlarındaki farklılık ise bu tuğlaların farklı yapılardan devşirildiğini göstermektedir. Olasılıkla Kemerli Kilise'nin yerinde veya yakınında eski bir yapı vardı ve yeni yapı yapılırken hem buradaki eski yapının malzemesinden, hem de çevrede bulunan diğer yapılardan – günümüzde tespit etmek mümkün olmayan – malzeme temin edilmişti. Yapıda saptanan 0.28 – 0.30 m x 0.04 m. boyutlarındaki tuğlalar Geç Dönem tuğlalarının boyutları ile uyum

51. Damgalı tuğlaların 10 -11. yüzyıllarda da görüldüğü fikri (Mango 1950: 27) bu tuğlaların devşirme olmaları nedeniyle kabul görmemiştir (Bardill 2004: 41 – 42)

göstermektedir. Aradaki farkın az olması nedeniyle bu tuğlaların aynı tarihlerin ürünü olduğu düşünülebilir. Yapıda saptanan E tipi dikdörtgen tuğlaların uzun kenarları 0.28 – 0.30 m., kısa kenarları 0.14 – 0.15 m., kalınlıkları ise 0.04 m. dir ki, bu ölçüler Geç Dönem oldukları düşünülen tuğlaların tam yarısıdır. Bu tuğlalar esas olarak pencere kemerleri, kör kemerler ve süsleme öğelerinde kullanılmışlardır.

Yapının cephe duvarlarında taş – tuğla almalı düzen yaratmak için kullanılan F ve G tipi tuğlaların boyutları 0.245 – 0.285 m. x 0.120 – 0.150 m., kalınlıkları 0.045 – 0.060 m. dir. Bu kullanım Başkent mimarisine uymamaktadır, çünkü Başkent'te duvar tuğlalarının örtü tuğlalarından daha büyük olduğu şeklinde bir görüş bulunmaktadır. Ancak yapının beden duvarları, Bölüm 4.4.1. de tartışıldığı gibi aslında moloz taş ile örülüdür. Cephedeki taş – tuğla almalı görüntü, içte beden duvarlarında görülmemektedir ve olasılıkla Başkent duvar örgüsünü taklit etmek amacıyla uygulanmıştır.

Yapıdaki testere dişi motifi oluşturmak üzere biçimlendirilen tuğlaların kalınlıkları 0.04 m. dir. Bu tuğlalardan birinde yarısı kalmış damga saptanması, bazılarının 6. yüzyıl tuğlalarından devşirildiğini düşündürmektedir.

Kemerli Kilise' de biri insitu olmak üzere bazı tuğlalarda damga saptanmıştır⁵².

Güneybatı köşe odası ile batı haç kolu arasındaki yıkık kemer içindeki tuğlalardan birinde insitu durumda bir damgalı tuğla görülmektedir (Lev. 89c). Aynı damgayı içeren diğer bir tuğla da yerdeki molozlar arasında bulunmuştur. Bu tuğla yukarıda da belirtildiği gibi testere dişi motifi oluşturulmak üzere yeniden şekillendirilmiştir ve üzerindeki damga yarımıdır (Lev. 91b). Bu damgalar harf kurgulu damgalardır. Üst sırada haç işaretini takiben IT??ΦIH harfleri okunabilmiştir. Alt sıra ise INΔSC harflerinden oluşmuştur (Lev.135b). Daha önce de belirtildiği gibi INΔS kısaltması ίνδ (ικτωοc)s olarak tamamlanacak olursa bu, “indiction €” olarak okunabilir. Bu da 316 / 7 den itibaren 331 / 2, 346 / 7, 361 / 2 şeklinde 15 yıllık periyodlar halinde 601 / 2 ye

52. Yapıdaki insitu damgalı tuğla B. İşler tarafından saptanmış, monogramlı bir tuğla parçası ise M.S. Pekak'ın 1980'lerin sonunda yapıda yaptığı araştırmalar sırasında bulunmuştur. Bu malzemeleri kullanabildiğim için kendilerine teşekkür ederim.

kadar giden bir zamanı belirtmektedir (Bardill 2004: 51). Bu damgalar Bardill' in yayınladığı “Başkent Damgalı Tuğlaları” isimli kitapta yer alan katalogdaki “3 - 6, 606 – 606 ve 1255” no. lu damgalar ile benzeşmektedir (Lev. 135c). Bunlardan 3 ve 4 nolu olanlar Hagia Sophia Kilisesi'nin ezonarteksinde, 5 nolu olan Büyük Saray, Kalenderhane Camii ve Deniz duvarlarında, 6 nolu olan Küçükçekmece (Rhegium) deki hamamda, 606 ve 608 nolu olanlar Hagia Sophia'da, 607 nolu olan Zeuxippos hamamında, 1255 nolu olan Kalenderhane Camii'nde bulunmuştur ve geç 5 ile 6. yüzyıllara tarihlenmektedir⁵³.

Yapıda bulunan tuğlalardaki diğer damga şekli monogramdır. (Lev.89ab, 136a). Tuğladaki monogram, Mango'nun (1950) tuğla damgaları ile ilgili makalesindeki Fig. 5 deki ve Bardill' in (2003) kataloğundaki 1342: 1 – 5 no.lu monogramlarla benzer ve Bardill'in kataloğundaki 1342. 3c no.lu monogramla aynıdır (Lev.136b). Bu monogram “Κυριακον” şeklinde okunmuştur ve kesin tarih verilememekle birlikte 5 – 6. yüzyıllara tarihlendirilmiştir⁵⁴. Bu şekildeki tuğlalar Başkent'te Theotokos Kalkopreteria, Balabanağa mescidi, Hagia Sophia, Hagia Irene, Fenari İsa Camii, Zeuxippos Hamamı ve Büyük Saray'da bulunmuştur.

Yapıdaki, üzerinde damga olmakla birlikte tuğlanın yeniden şekillendirilmesi sırasında büyük bölümü hasar görmüş olan J tipi üzerindeki parmak ile yapılmış oluklar bulunan tuğlanın (Lev. 91c) benzerleri Bardill'in kataloğundaki 676. 1b ve 817. 1h no.lu tuğlalarla benzerdir (Lev. 136 c). Bu tuğlalardan ilkinin bulunduğu yer bilinmemekte, ikincisinin H.Sophia' da bulunduğu bildirilmektedir.

Kemerli Kilise'de hem harf kurgulu, hem de monogram şeklinde damgalı tuğlalar bulunması ve bunların 5 – 6. yüzyıllara tarihlendirilmesi, yapıda bunların devşirme olarak kullanıldığını göstermektedir. Testere dişi motifi yapmak üzere yeniden şekillenme sırasında damganın yarısının kalması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Kilisede iki tür damgalı tuğlanın bulunması bunların aynı

53. Kalenderhane Camii'ndeki damgalı mühür için ayrıca Bkz. Peschlow 2008: 366, B6.

54. Κυριακον (Kyriakov) kelimesi Kyrios (Lord, efendi) tan türemekte ve Kuri – akos, yani “Lord ile birlikte” anlamına gelmektedir.

yerdeki eski bir yapıdan olduğu gibi, çevredeki başka yapılardan da devşirildiğini düşündürmektedir.

Bilhassa monogramlı damganın Başkent'teki örneklerle benzerlik göstermesi, bu tuğlaların Başkent kaynaklı olduğu görüşünü desteklemektedir⁵⁵.

4. 3. 2. Taş:

Marmara denizi çevresi antik çağlardan beri çeşitli taşların çıkarıldığı bir bölge olmuştur (Ousterhout 1999: 136). Yapılarda kullanılan taş çoğunlukla bölgesel kireç taşı, bazen de kumtaşı ocaklarından sağlanmıştır. Bizans dönemindeki yapılar genellikle küçük oldukları için taş işleme yöntemleri Roma dönemine göre daha basit olmakla birlikte taş ocağı pratiğinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Kullanılacak taşlar kayalardan tüneller açılarak veya parçalar kopartılarak elde edilmekte, daha sonra da işlenecekleri yerlere nakledilmektedirler (Adam 1994: 20 – 43).

Orta ve Geç dönem taş ocakları hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Mikael Psellos'un "Kronographia"sında, İmparator Romanos III'ün Peribleptos Manastırı'nın yapımı sırasında malzeme temini için dağların oyulduğundan bahsetmektedir⁵⁶.

Bizans mimarisinde taş, genellikle tuğla ile almalı olarak kullanılmakla birlikte, İmparatorluk coğrafyasında taşın yapıya hakim olduğu bölgelerde vardır⁵⁷. Erken Bizans döneminde kullanılan taşlar kalitelidir. Taşlar önceleri titizlikle işlenmekteyken, son dönemde kabaca biçimlendirilmişler, neredeyse moloz taş düzeyine indirgenmişlerdir.

Kemerli Kilise' de kullanılan taşlar moloz taş ve dere taşıdır. Taşlar oldukça düzensiz olduğu için, taş sıralarının yüksekliğini ayarlayabilmek için çoğunlukla taş aralarına

55. Başkent'ten çevredeki bölgelere gemi ile tuğla nakli yapıldığı Marmara Denizi'ndeki gemi batıklarından elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır (Günsenin 2002: 129).

56. " Malzeme elde etmek için her dağ delindi Elde edilen taşların bazıları küçük parçalara ayrıldı, bazıları cilalandı .." (Psellos 1992: 38).

57. Özellikle Orta Anadolu (Ramsay ve Bell 1909, Eyice 1971), Kilikya (Eyice 1977, Gough 1985, Hill 1996), Likya (Harrison 1958) ve Suriye' de (Butler 1929) taş kullanımı yapılarda hakimdir.

tuğla parçaları da koymak gerekmiştir. Ancak yapının bazı bölümleri oldukça özenlidir ve iyi bir işçilikle beraber düzgün kesme kireç taşı kullanımı da görülmektedir. Ana apsis cephelerinin üst kısımlarındaki nişlerde, kuzey ve güney cephelerdeki kör kemerlerde ve yine aynı cephelerdeki haç kolları tonoz kemerlerinin yanlarında yer alan duvarlarda, narteks batı duvarının kuzeyde kalan parçasının cephesindeki nişte ve ana apsis doğu cephesi köşelerinde bu tür taş kullanımı mevcuttur.

İlginç olarak güney cephedeki doğuda yer alan kör kemeri taşıyan devşirme mermer yastık kısa geldiği için ve kısa kalan bölüm mermer yastığın şekline uygun olarak şekillendirilmiş kireç taşı ile tamamlanmıştır (Lev. 73b).

4. 3. 3. Harç

Bizans yapılarında kullanılan harcın ana maddesi kireçtir. Kirecin harç ve sıvada kullanımı üç bin yılı aşkın zamandır bilinmektedir (Gourdin ve Kingery 1975: 133 – 150)⁵⁸.

Bizans İmparatorluğu sınırları içinde kireç ocağı tespit edilememiş olmakla birlikte 12. yüzyıl Kiev mimarisinin incelendiği bir araştırmada, yapıların yakınında kireç ocakları saptanmıştır (Pappoport 1995: 65). Ancak Bizans edebiyatında ve duvar resimlerinde harç yapımı ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür⁵⁹. Örneğin Palermo’da Capella Palatina’daki duvar resminde Babil Kulesi’ nin yapımı sırasında harç hazırlanmasına ait detaylarda görülebilmektedir (Lev. 135a).

Bizans mimarisinde kullanılan harçtaki kireçte bir miktar çamur da bulunmaktadır, ancak çamur miktarının % 20 yi aşması harcın özelliklerini bozmaktadır (Adam 1995: 72 – 73). Kireç söndürülürken, karışımın içine bağlayıcı olarak kum, çakıl, tuğla veya

58. Harç için kullanılan kireç, kireç taşından elde edilmektedir. Kireç taşı (CaCO₃) parçalandıktan sonra 1000 °C ye kadar ısıtılmakta, bunun sonucunda CO₂ ayrışmakta ve sönmemiş kireç (CaO) elde edilmektedir (Folk ve Valastro 1976: 203). Daha sonra su ile kireç söndürülmekte ve çeşitli agregalar kullanılarak harç oluşturulmaktadır.

59. Örneğin “Aziz Nikon’un Ahid” inde Sparta’daki bir kilise için ek malzemeye ihtiyaç olmuş, İsa harç temininden sorumlu kişinin rüyasında görülmüş ve iki yeni ocak temin edilmiştir. Özellikle Babil Kulesi yapımını anlatan Mezmurlarda (Örn. Kiev Mezmuru) ve Octateuch (Örn. Vatikan)’ lerdeki resimlerde harç yapımına ait bilgiler görülebilmektedir (Ousterhout 1999: 133).

tuğla tozu gibi agregalar katılmakta, bu da harcın rengini griden pembeye kadar değiştirmektedir. Roma ve Erken Dönem Bizans mimarisinde kullanılan harç bir nevi pozzolonik özellik gösterdiği için dayanıklılığı çok fazladır (Baronio, Binda ve Tedeschi 1997: 235 – 244). Ancak zamanla harç bu özelliğini kaybetmiş olmakla birlikte, sönmemiş kireç ve tuğla agrega en iyi kombinasyon olarak devam etmiştir. Bunun yanında bilhassa Yunanistan’da harç yerine çamur kullanılarak yapılan yapılar da bulunmaktadır⁶⁰.

Bizans yapılarında tuğla sıralardaki derzler hemen daima tuğla kalınlığından fazladır, ancak taş sıralarda ise daha az harç kullanılmıştır. Bilhassa fazla miktarda kullanıldığı zaman, harcın kuruması haftalar almaktadır⁶¹. Bu nedenle yapıların sabitlenmesi için ahşap gergilerin kullanılması gerekli olmaktadır. Kireç harcından alınan örneklerde C - 14 yöntemi ile yapının tarihlendirildiği çalışmalar olmakla birlikte sayıları sınırlıdır ve bu çalışmalar daha çok erken dönem yapıları üzerinde yapılmıştır (Folk ve Valastro 1976: 203 – 208).

Kemerli Kilise’den alınan harç örneklerinin analizinde, harcın ortalama % 40 bağlayıcı, % 60 agrega içerdiği görülmektedir. Petrografik ince / parlak kesit analiz sonuçlarına göre kullanılan bağlayıcılar kireç, kil ve çimentodan oluşmaktadır. Agrega olarak zengin mineral ve kayaç yapısı içeren dere yatağı malzemesi ve tuğla kırığı kullanılmıştır.

Harç örneğinde bağlayıcı olarak sadece kireç ve kil varlığı, örneğin özgün olduğunu, çimento bulunması onarım olduğuna işaret etmektedir. Ancak örnek alınan yerde özgün ve onarıma ait harç veya sıva varsa ayırım yapmak güçleşmekte, özellikle alınan örnek amorf yapıda değilse ayırım imkansız hale gelmektedir.

Kemerli Kilise’de alınan harç örneklerinden Grup 5 – 8 de bağlayıcı sadece kireç ve kilden oluşmaktadır (Lev. 95b). Tüm örnekler yapının özgün olduğu düşünülen yerlerinden alınmıştır. Ancak örneklerin çoğunluğunun bulunduğu Grup 1 – 4 de

60. Selanik’teki H. Panteleimon ve Soter kiliselerinde bu uygulama vardır (Ousterhout 1999: 135)

61. Yapılan bir çalışmada, 30. günden sonra harcın sabitleşmeye başladığı gösterilmiştir (Karaveziroğlu, Barboutis, Kranas 1995: 225 – 233).

bağlayıcı olarak kirecin yanında çimento da saptanmıştır. Bu gruptaki örneklerin çoğunluğu beden duvarlarındaki 19. yüzyıl sıvası altından alınmaya çalışılmış, olasılıkla harç alınırken sıva ile karışma meydana gelmiştir⁶². Ayrıca agrega içinde tuğla kırığı bulunan ve özgün olma olasılığı yüksek olan Grup 3 ve 4 de de çimentoya rastlanmıştır.

Kemerli Kilise’de bemanın kuzey ve güney duvarındaki kemer açıklıklarının ince bir duvar ile kapatılmış olması Bölüm 4.1.1 de belirtildiği gibi sorunludur. Sonradan örüldüğü düşünülen bu duvarın örülme tarihinde fikir verebileceği düşünülerek, bu alanda değişik yerlerden harç örnekleri alınmış (Lev. 93), ancak harç örnekleri özgün olmakla birlikte bağlayıcı ve agrega oranlarında farklılık bulunamamıştır. En azından bu bulgu kapatma işleminin 19. yüzyılda yapılmadığını göstermektedir. Ancak kilisenin tamamı düşünüldüğünde yukarıda da belirtildiği gibi alınan harç örneklerinde sıva ile karışma olduğu için bir fikir elde etmek mümkün olmamıştır.

62. Alınan harç örneklerinin bazılarının taşıma sırasında amorf özelliklerini yitirmeleri de diğer bir etkendir

4. 4. TEKNİK

4. 4. 1. Duvar

Bizans duvar yapım tekniği, kendinden önceki Roma döneminin devamıdır. Roma mimarisinde kullanılan çift cidarlı duvar sistemini ve taş – tuğla almaşık kullanımını Bizanslı duvar ustaları da kullanmışlardır (Mango 2006: 10)⁶³.

Bizans duvar yapımında taş – tuğla almaşık kullanımı karakteristik bir özellik olmakla birlikte, tekrarlayan taş ve tuğla örgü sıralarının sayısı değişkenlik göstermektedir⁶⁴. Duvarlardaki taş – tuğla sıralarında değişkenlik olmakla birlikte Başkent’te duvar bütünlüğü hemen her zaman korunmuştur. Yani cephede tuğla sırası var ise, iç duvarlarda da aynı tuğla sırası görülmektedir. Örneğin İstanbul’daki Tekfur Sarayı’nın yıkık bir duvarında bu durum rahatlıkla görülebilmektedir (Ousterhout 1999:172) (Lev. 137a). Ancak Başkent dışındaki birçok yapıda cepheden bakıldığında taş – tuğla almaşık teknik görülmekle birlikte, içte bu teknik uygulanmamıştır⁶⁵. Duvardaki taş ve tuğlanın tekrarlanma sıraları ve şerit yüksekliği çok çeşitlilik gösterdiği için, buradan yola çıkarak bir tarihlendirme yapmak mümkün olmamakla birlikte, duvar

63. Roma mimarisinde kullanılan çift cidarlı duvar sistemine “opus incertum” denmektedir (Başgelen 1993: 57). Bu teknik ile kalın bir duvarın sadece iç ve dışındaki ince bir katman örülmekte, arada kalan kısım ise harç, taş ve tuğla kırıkları ile doldurulmakta, böylece yapım hızı artmakta, ayrıca içteki dolguyu hazırlamak ve dökmek düz bir işçilikle rahatlıkla yapılabildiği için kalifiye iş gücü gereksinimi de azalmaktadır (Tanyeli 1997: 1919). Roma yapılarında arada kalan kısımda kullanılan “pozzolana” da bir tür bağlayıcı harç kullanıldığı için, cephe kaplamaları yapıya zarar vermeksizin sökülüp alınabilmektedir. Ancak Bizans duvar yapım tekniğinde dolgu maddesi homojen hale gelemediği için kaplamalar olmaksızın dolgu maddesi çözülmektedir. Bu özellik tuğla sıralarının bütünlüğü açısından önem taşımaktadır (Mango 2006: 1) Roma döneminde “opus mixtum” denilen taş – tuğla almaşık sistem Bizans döneminde en ileri aşamasına ulaşmıştır (Başgelen 1993: 67).

64. Örneğin, İstanbul’daki yapılardan 5. yüzyıla tarihlenen H. İoannes Prodromos (İmrahor Camii) Kilisesi’nde 4 sıra tuğla, 3 sıra taş (Mathews 1976: 143 – 158, Pekak: 1980), 12. yüzyıl yapılarından Kalenderhane Camii’nde 1-5 sıra tuğla, 1 sıra taş (Striker ve Kuban: 1997), Pantokrator Manastırı (Zeyrek Camii) Kilisesi’nde 3-5 sıra tuğla, 1 sıra taş (Mathews 1976: 171 - 186), 13. yüzyıla tarihlenen Konstantin Lips Manastırı (Fenari İsa Camii)’nin güney yapısında 1-5 sıra tuğla, 1 sıra taş (Mathews 1976: 322 - 345), 12 – 13. yüzyıla tarihlenen Boğdan Sarayı’nda (Mathews 1976: 37 – 39) ve 14. yüzyılda yapılan Khora Manastırı (Kariye Camii) Kilisesi’nde (Ousterhout 1982) da 4 sıra tuğla, 4 sıra taş dizilimi mevcuttur. Anadolu’ daki örneklerden Kapadokya’daki 11. yüzyıla tarihlenen Çanlı Kilise’de 4 sıra tuğla, 2 sıra taş, Marmara bölgesindeki Seben’de bulunan 10 – 11 yüzyıla tarihlenen Çeltikdere Kilisesi’nde 4 sıra tuğla, 4 sıra taş, Ege bölgesindeki Latmos’da bulunan ve 13. yüzyıla tarihlenen 8 no.lu Kilise’ de ise 2 sıra tuğla, 1 sıra taş dizilimi vardır (Mercangöz 1985, Ousterhout 1999: 169 – 173).

65. Örneğin Çanlı Kilise, Bolu Seben’deki Çeltikdere Kilisesi ve Trakya’da Didymoteicho’daki H. Catherina şapeli’nde, dış cephede taş – tuğla almaşık teknik uygulanmışken, içte bu tekniğe rastlanmaz (Ousterhout 1999: 172 – 173).

bütünlüğünün bulunmaması yerel yapı ustalarının varlığı ile ilgili görülmektedir. Zira bu ustalar esas yapım tekniğini bilmemekte, sadece dış görünümü taklit etmektedirler (Ousterhout 1999: 173).

Kemerli Kilise’de yapının duvarlarının alt kısımlarında 5 – 7 sıra kaba yonu taş kullanılmış, bunun üzerinde ise bir sıra tuğla, iki sıra kaba yonu taş şeklinde taş – tuğla almaşık teknik uygulanmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi taş – tuğla sıra ve sayılarındaki değişkenlik yapının tarihlendirilmesi yönünden fikir vermemektedir. Ancak yapıda dışta taş – tuğla almaşık teknik görülmekle birlikte, içte bu tekniğin uygulanmadığı, örneğin kuzeydoğu köşe odasının kuzey duvarında içte dökülen sıvaların altından tamamen kaba tonu taş sıralarının bulunduğu, dışta ise aynı yerlerde bir sıra tuğla, iki sıra kaba yonu taş şeklinde almaşık tekniğin olduğu görülmektedir (Lev. 97b). Bu veri, kiliseyi yapanların Başkent’te yapı faaliyetine katılmadıklarını, ama Başkent’teki taş – tuğla almaşık tekniği dışardan görerek taklit eden bölgesel ustalar olduğunu desteklemektedir.

Bizans mimarisinde yapıların planlarında önemli değişiklikler olmamasına karşın, duvar örgü tekniğinde yerel ustalara bağlı bazı özellikler saptanabilmektedir. Örneğin Yunanistan’da yapıların duvarlarında taş – tuğla almaşık kullanılmakla birlikte, taş ve tuğlanın harmanlanmasının Başkent’ten çok farklı bir biçimde uygulandığı bir teknik geliştirilmiştir. Burada tuğlalar dikine de kullanılmış ve taş dört bir yandan tuğla ile çevrelenmiştir. Mine işçiliğinden esinlenerek bu tekniğe “closionni” (çerçeveli teknik) denilmektedir (Mango 2006: 177, Ousterhout 1999: 173)⁶⁶.

Kemerli Kilise’de de yer yer dikine tuğla kullanımı olmakla birlikte, bu durum tam bir çerçeveli teknik olmaktan çok, düzensiz kenarlı taşların dengelenmesi kaygısından doğmuş gibi görünmektedir (Lev. 137b). Sadece kuzey apsiste üstten bir sıra bu tekniğe uymaktadır (Lev. 138a). Ancak yine de yapıyı yapan ustaların bu tekniğe aşina oldukları söylenebilir.

66. Bu tekniğin kullanıldığı yapılara örnek olarak Hosios Loukas Manastırı’nın 10. yüzyıla tarihlenen Theotokos Kilisesi, 13. yüzyıl yapıları Arta Kato Panagia ve Trikkala Porta Panagia kiliseleri örnek verilebilir (Mango 2006).

Bizans duvar yapımında tuğla sıralarının derz yüksekliğindeki çeşitlilikte özellikle ilgi çekicidir. Hemen her dönemde Bizans duvarındaki derz yüksekliği tuğla kalınlığından daha fazladır. Geç Roma döneminde derz – tuğla oranı 1 / 1 iken, 6. yüzyılda bu oran 3 / 2 ye yükselmiştir (Mango 2006: 10 - 11).

Ancak 10. yüzyılın ikinci yarısında Başkent'ten kaynaklandığı düşünülen bir duvar yapım tekniği ortaya çıkmıştır ki, derz aralığı görünen tuğla kalınlığından oldukça fazladır. Gizli veya gömük tuğla, gizli duvar örgüsü sırası veya gizli hatıl tekniği olarak adlandırılan bu teknik birçok yayına ve tartışmaya da konu olmuştur⁶⁷. Bu teknikte, her iki tuğla sırasından biri duvar yüzeyinden bir kaç santimetre geride bırakılmakta, alt ve üstündeki gerçek derz yükseklikleriyle birlikte harç ile doldurularak çok geniş bir derz katmanı oluşturulmaktadır. Harç ile gizlenen örgü sırası çoğunlukla tuğla olmakla birlikte, bazı örneklerde kırık tuğla, kiremit veya tuğla parçacıkları, ender de olsa taş levhalardan oluşmaktadır. Bu teknik yapıların tümünde veya bir bölümünde uygulanabilmekte ve uygulamadaki bu farklılıklar tekniğin kullanılmasında estetik, yapısal ve ekonomik kaygıların rol oynadığını göstermektedir (Vocotopoulos 1979, Ötüken 1990). Özellikle 13 ve 14. yüzyılda gizli örgü sırası tekniğinin değişik bir uygulaması da ortaya çıkmıştır. “Tuğla ile doldurulmuş harç tabakaları” diye de tariflenmiş olan bu teknikte amaç kullanılmış malzemeden mümkün olan en üst düzeyde faydalanmaktır (Buchwald 1979: 271 - 272). Bilhassa 12. yüzyıl sonundan itibaren muhtemelen yeni malzeme bulmak zorlaşmış ve harç içinde kırık tuğla ve kiremit parçalarının kullanılması ekonomik bir zorunluluk haline gelmiştir. Buna ek olarak bu dönemden sonra kullanılan harcın kalitesi de bozulmuş, hem gereken harç miktarını azaltmak, hem de bir nevi sağlamlştırıcı olarak harç içinde tuğla ve kiremit parçaları kullanılmıştır. Örneğin Latmos'daki Kahve Hisar adasındaki 13. yüzyıla tarihlenen kilisede antik Hereklia kentinden elde edilen devşirme malzeme kullanılmıştır ve harcın

67. Bu teknikten ilk bahseden araştırmacı N.Brunov'dur (Brunov 1926). Daha sonra Schneider ve Karnapp (1938), Mango (1959), Hallensleben (1963/64) ve Schafer (1973)' da bu teknikten bahsederek tartışmışlardır. Teknik araştırmalarda sıklıkla gizli veya gömük tuğla (recessed brick) veya gizli örgü sırası (concealed course) olarak geçmektedir. Vocotopoulos Selanik'teki Acheiropoitos kilisesi sarnıcında ve Vatopedi'deki Kolitsou kulesinde harç içinde taş levhaların gizlendiğini dikkate alarak (recessed brick) yerine (concealed course) terimini tercih ettiğini belirtmiştir (Vocotopoulos:1979). Türkiye'den bu konudaki en kapsamlı çalışma Ötüken tarafından gerçekleştirilmiştir. Yazar Vocotopoulos'un terminolojisini yerinde bulduğunu belirterek gizli hatıl tekniği terimini kullanmıştır. Yazıda bu tekniğin kullanıldığı 84 yapı etraflıca verilmiş, ayrıca bu tekniği kullanan erken Osmanlı yapıları da tanıtılmıştır (Ötüken: 1990). Ayrıca bu konuda Bkz. Ötüken 1979. Tezde (concealed course) terimine daha çok uyduğuna inandığım gizli örgü sırası terimi kullanılmıştır.

tamamen kaybolduğu derz aralıklarında tuğla ve kiremit parçaları görülebilmektedir (Buchwald 1979: 261 – 296, Mercangöz 2005) (Lev. 138b). Yine son dönem yapılarından İstanbul'daki İsa Kapısı Mesciti (Ötüken 1974) ve Boğdan Sarayı (Mathews 1976: 37 - 39)'nda bu tür kullanımı saptamak mümkündür.

Kemerli Kilise'de cephede taş – tuğla almaşık örgü düzeninde derz yüksekliği 0.02 m. kadardır. Ancak tek sıra tuğla kullanıldığı için bu değer tuğla arası değer değildir. Kuzey ve güney cephedeki haç kollarına ait tonoz kemerlerinde derz yüksekliği 0.04 m. kadardır ki, bu da kullanılan tuğla kalınlığıyla aynıdır. Yapıda gizli örgü sırası kullanımının olduğu bir alan tespit edilememiştir. Ancak derz içinde fazla miktarda kırık tuğla ve kiremit parçalarının varlığı dikkat çekmektedir (Lev. 139a). Harç analizlerinde de agrega olarak tuğla kırığı da saptanmıştır. Bu veriler yapının Geç Dönem yapısı olduğuna işaret etmektedir.

Bizans mimarisinde bazı yapılardaki derz üzerindeki çizgiler de dikkat çekicidir (Ötüken 1990: 398 - 401). Bu teknikte tuğla ve taş sıraları arasındaki derz yüzeyleri veya taş örgü sıraları ya da tüm duvar yüzeyi ince bir sıva tabakası ile kaplanmakta, bunun üzerine mala veya sivri bir gereçle, bazen de bir ip ile yatay – dikey çizgiler çekilmekte, nadiren de geometrik motifler yapılmaktadır. Örneğin Enez'deki Fatih Camii'nde ip ile derz üzerine çizgiler yapılmıştır ve ilginç olarak ip aralarındaki düğüm yerlerinin izleri de görülmektedir (Ötüken 1990: Resim 5). Derz üzerindeki çizgilerin hangi amaçla yapıldığı da tartışma konusudur. Bu çizgilerin yatay ve dikey derzleri belirginleştirmek veya vurgulamak (Ward-Perkins 1958: 52 - 95), görsel olarak kesme taş veya dikey tuğlaları (Schafer 1973/74: 221) veya çerçevesel tekniği (Buchwald 1981: 311) taklit etmek amacıyla yapıldığı ileri sürülmüştür. Ancak Pantokrator (Zeyrek Camii)'un güney kilisesindeki gibi dış duvarın tamamen sıva ile kaplandığı yapıların derzleri üzerinde de çizgilerin görölmesi bu konuda tahmin yapmayı daha da güçleştirmektedir (Ousterhout 1999: 183). Ayrıca derz çizgileri değişik yapı malzemesi ve tekniklerle yapılan yapılarda da çok değişik şekillerde karşımıza çıkabilmektedir⁶⁸. Şüphesiz bu çeşitlemeleri tek bir nedenle açıklamak mümkün değildir. Harcın dış etkenlere, özellikle neme karşı korunması amacıyla ince bir sıva ile kaplanması ve mala

68. Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için Bkz. Ötüken 1990.

ile çizilmesi günümüze kadar gelen bir gelenektir. Zaten derz üzerindeki çizgiler çok geniş bir coğrafya üzerinde görülebilir ve özellikle Bizans mimarisine özgü de değildir, Yunan ve Roma mimarisinde görülebildiği gibi İslam yapılarında da mevcuttur (Ötüken 1990: 401 - 402).

Kemerli Kilise’de de naosun güney duvarının en batısında yer alan duvar payesinin batı yüzünde en alt sıva katmanı üzerinde birbirine paralel yatay çizgiler dikkati çekmektedir (Lev. 100a). Aslında bu alanın üzerinin sıvanacağı bilinmesine rağmen aynı Pantokrator (Zeyrek Camii) örneğinde olduğu gibi neden bu çizgilerin çekildiğini açıklamak güçtür. Üzerine yapılacak sıvanın daha iyi yapışacağı düşünülebileceği gibi, yapım ustasının alışkanlığını da yansıtıyor olabilir⁶⁹.

Bizans yapım ustalarının yüksek duvar ve tonozları inşa etmek için yararlanacakları çeşitli seviyelerde platformlara ihtiyacı olacağı açıktır. Bu amaçla kullanılan iskeleler Bizans yapı tekniğinde ya duvar içinde, ya da duvara dayanmış bir şekilde yer almaktadır. Bizans duvar yapım tekniğine göre duvarın her iki yanında iki veya daha fazla kirişin desteklediği dışa taşkın platformlar yer almakta ve duvar yükseldikçe yeni kirişler vasıtasıyla platformlar yükseltilmektedir (Lev. 139b). Duvar yapımı bittikten sonra, iskele platformunda bu sefer sıvacı ve boyacılar en üst seviyeden olmak üzere çalışmaya başlamakta, işleri bittikçe aşağı inilirken platformlar kaldırılmakta ve giriş delikleri de kapatılmaktadır (Ousterhout 1999: 184).

Duvar yapımında yararlanılan yapı iskelesinden Bizans edebiyatında sıklıkla bahsedilmiştir. Yapım kazaları hagiografik yazında yer almış, çoğunlukla şeytanların kazalardan sorumlu tutulduğu yazılarda, özellikle Meryem ve azizler birçok defa

69. Yapım ustalarının bu tür alışkanlıklarına örnek olarak Kudüs’teki Kutsal Ölüm kilisesi’nin 11. yüzyıla tarihlenen eki verilebilir. Bu yapının geniş derz aralığı kenarlarda yatay çizgiler ve aralarda dikey çizgiler içermektedir. Bu özelliği ile İstanbul’daki Mangana sarayı ile uyumludur. Mangana’yı yaptıran İmparator Konstantin Monomakhos aynı zamanda Kutsal Ölüm Kilisesi’nin ek yapısını da yaptırmıştır ve burada çalışan ustaların Başkent’ten yollandığı ve kendi alışkanlıklarını yansıttıkları düşünülebilir (Ousterhout: 1999: 183).

müdahale ederek iskelenin çökmesinden önce veya sonra kazazedeyi kurtarıp tedavi etmişlerdir⁷⁰.

Duvar içine yerleştirilmiş kiriş ile desteklenen iskele tipinin kiriş delikleri günümüzde de görülebilmektedir. Bu durum ya daha sonra kiriş deliğine doldurulan harcın dökülmesi veya kiriş deliğinin hiç doldurumaması sonucu oluşmaktadır. Bu kiriş deliklerinin yeri ve kapatılış şeklinin bölgesel yapı ustalarının pratiği ile ilişkili olduğu ileri sürülmüş, özellikle Balkanlar olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nda yirmiden fazla çeşitlilik tespit edilmiş, böylece yapıda çalışan ustaların kökenlerinin saptanabileceği düşünülmüştür (Velenis 1984: 13 - 44). Bizans duvar yapımında kiriş delikleri genellikle her bir tuğla şeridinin en alt sırasında yer almaktadır. Kiriş deliğinin yüksekliği 0.10 – 0.12 m. kadardır. Kiriş çıkarıldıktan sonra delik, duvarın diğer kısımlarında kullanılan malzeme ile kapatıldığı için çoğu zaman yerleri tespit edilememektedir. Kiriş deliklerinin yerlerinde birçok çeşitlilik görülmekle birlikte, benzer özelliklerden yola çıkılarak yapı ustasının bağlı olduğu grubu ortaya çıkarma yönünde ipucu verebileceğini düşünenler de vardır⁷¹.

Kemerli Kilise'de yapının kuzey, doğu ve güney yüzünde çok sayıda iskele kiriş deliği gözlenmektedir. Ancak yapıdaki kiriş delikleri hem tuğla şeridin altında ve üstünde, hem de taş şerit içinde, bazısı da taş oyularak yer almaktadır (Lev. 70). Bu durum iskele kiriş deliğinin yeri ile yapı ustasının pratiğinin kaynağını saptamak görüşüne uymamaktadır.

Bir yapıda duvar yapılırken duvar içine yerleştirilen gergiler, köşelerde birbirleriyle birleştirilerek yapının harcı sertleşinceye kadar sabitlenmesine yaramaktadır. Bizans mimarisinde de çoğunlukla ahşap olan gergiler aynı nedenle kemer, tonoz ve kubbelerde

70. Örneğin 9. yüzyıl azizi Genç Euthemios' un vitasına göre Selanik yakınlarındaki Peristerai Kilisesi yapımı sırasında şeytan yapının üst kısmındaki ahşap yapıyı (iskele) oynatmış, çalışanlar yere düşmüşlerse de azizin sayesinde hiçbiri yaralanmamıştır (Ousterhout 1999: 185).

71. Örneğin 14. yüzyıl yapıları olan Khora manastırı (Kariye Camii) kilisesi ve Pammakaristos manastırı (Fethiye Camii) parekklesionunun her ikisinde de kiriş deliklerinin -yeri değişken olmakla birlikte- tuğla sırası içinde yer alması, yine Geç Dönem yapılarından İsa Kapı Mescidi ve Boğdan Sarayı'nın da benzer dış görünüşe sahip olmakla birlikte, kiriş deliklerinin çoğunlukla taş şeritlerde bulunması, bu iki yapıyı farklı yapı usta gruplarının yaptığı görüşünün ortaya atılmasına sebep olmuştur. Aynı yazar İhlara vadisindeki 10 – 11. yüzyıla tarihlenen Karagedik kilisesi ile Çanlı Kilise'de bazı kiriş deliklerinin taşın içine açılmasını yapı ustalarının bölgesel pratiğine bağlamıştır (Ousterhout 1999:188 - 189).

de kullanılmaktadır. Özellikle Bizans yapılarında çok fazla harç kullanıldığı için, bunun sertleşinceye kadar yapının sabitlenmesinde ahşap gergilerin önemi artmaktadır. Yapılar küçük bile olsalar eğer bir de hızlı inşa edildilerse deformasyon olasılığı artmaktadır. Ahşap gergiler yapıyı bütün yüksekliği boyunca sararak sabitleşmesini sağlamakta, ayrıca duvara yeterli esnekliği vererek kırılmaları önlemektedirler. Ahşap bozulmaya başladığında ise harç artık tamamen sertleşmiş olmaktadır (Ousterhout: 192 – 194). Gergilerin kullanılan harç sertleştikten sonra yapının sabitlenmesinde rolleri kalmamakla birlikte, süsleme amaçlı olarak yerlerinde bırakılmaktadırlar.

Bizans mimarisinde ahşap gergiler yaygın olarak kemer altı korniş seviyesinde bulunmakla birlikte, Selanik'teki 14. yüzyıl yapısı H. Apostolei Kilisesi'nde iki kat (Kuniholm ve Striker 1990: 1 - 26), Kiev'deki 12. yüzyıl yapısı Başmelek Mikael Katedralinde beş kat gergi kullanılmıştır (Rapoport 1995: 135 – 139). Ahşap gergiler tonoz ve kubbe içinde de kullanılmışlardır. Örneğin Khora (Kariye Camii) Manastırı Kilisesi'nde kubbenin başlangıç seviyesinde gergi yuvaları görülebilmektedir (Ousterhout 1999: 211 - 212).

Günümüze gelebilen ahşap malzemedeki dendrokronolojik çalışmalarla yapının tarihlenmesine çalışılmaktadır (Kuniholm ve Striker 1987: 385 - 398). Ancak özellikle nemli iklimin hakim olduğu bölgelerde, ahşap bozulmakta, geriye boşluklar kalmaktadır. Bağlama kirişinin duvar içindeki yerinin, yapı ustasının pratiği ile ilgili olduğu da ileri sürülmüştür (Velenis 1984: 45 -64). Başkent yapılarında bağlama kirişi çoğunlukla taş sıra içinde yer almakla birlikte yapı yıkılmadıkça dıştan saptanması zorlaşmaktadır⁷².

Kemerli Kilise'nin özgün yapısında, ahşap bağlama kirişi beden duvarlarında hasar olmadığı için görülememekle birlikte, kemer açıklıklarındaki gergiler seviyesinde olması düşünülebilir. Kilisenin 19. yüzyıl batı ekinde ise, kuzey, batı ve güney duvarların iç yüzlerinde ikinci katta dökülen sıvaların altından ahşap kirişler

72. İstanbul'da Khora Manastırı (Kariye Camii) Kilisesi ve Pammakaristos Manastırı (Fethiye Camii) Kilisesi'nde ağaç bağlama kirişleri koniş seviyesinde yer almakta ve kemer açıklıklarında dışarıdan görülebilmektedir. Konstantin Lips Manastırı (Fenari İsa Camii) Kilisesi'nde ahşap bağlama kirişi taş sıralar içinde, İsa Kapı mescidi'nde hem taş hem tuğla sıralarında, Sinan Paşa Mescidi'nde ise cephedeki meander sırasının hemen arkasında yer almaktadır (Ousterhout 1999: 193).

görülebilmektedir. Bu kirişlerin bazılarında ağaç çürümüş, ancak kiriş yuvası olduğu gibi kalmıştır (Lev. 59b). Ancak özgün yapıda kemerlerin başlangıç düzeyindeki silmelerin hemen üzerinde, kemerler arasında ahşap bağlama kirişleri görülmektedir (Lev. 99a). Bir kısmı kesilmiş olmakla birlikte bu kirişler yapıyı çepeçevre sarmaktadır (Lev. 92). Ayrıca güney haç kolunun kuzey kenarında beşik tonoz kemerini çevreleyen tahta kiriş bulunmaktadır (Lev. 99b)⁷³.

Kemerli Kilise’de de dendrokronolojik çalışma yapılmış ve yapı 1336 yılına tarihlendirilmiştir (Kuniholm ve Striker 1987: Tablo.2)⁷⁴.

4. 4. 2. Örtü

Bizans İmparatorluğu sınırları içinde tonoz yapımı için bazı bölgelerde taş kullanılmakla birlikte, hafif ve kolay işlenebildiği için tuğla ve harç sıklıkla kullanılan malzemeler olmuşlardır.

Bizans mimarisi örtü sisteminde esas olarak beşik, çapraz ve kubbemsi tonoz kullanılmakta, ancak bunların yapılarda tercih edilmesinde çeşitlilik gözlenmektedir. Örneğin kapalı Yunan haçı planlı yapılarda, haç kollarında çoğunlukla beşik tonoz ya da çapraz tonoz kullanılırken, köşe odalarında her üç tip tonozu da görmek mümkündür.

Açıklıklarına bağlı olarak, her üç tonoz da bir merkez oluşturularak veya oluşturulmayarak yapılabilmektedir (Mango 2006: 14). Geniş tonozları yapabilmek için merkez oluşturacak ahşap kalıpların kullanılması gerekmektedir. Ahşap bir kalıp vasıtasıyla merkez oluşturularak yapılan tonozlarda, kullanılan harcın kurummasını beklemek gerekmediğinden yapım hızla gerçekleştirilmekte, ayrıca tonozun şeklini gözle belirleme gibi ustalığa da gerek duyulmamaktadır. Ancak ahşap kalıbın oluşturulması iyi bir marangozluğu gerektirmekte, ayrıca kalıp sökümü sırasında tonozda ani çatlama oluşabilmektedir (Ousterhout 1999: 218). Roma mimarisinde bu

73. Batı haç kolunun doğu kenarında da olasılıkla böyle bir kiriş mevcuttu. Ancak bu kiriş muhtemelen çürümüş, tonozun stabilitesini sağlamak için sonradan yerine yarım daire şeklinde demir bir çubuk yerleştirilmiştir.

74. Yapıdaki bazı ahşap gergilerin kesik olması bu çalışmadan kaynaklanmış olabilir.

konuda geniş bilgi olmakla birlikte (Adam 1994: 174 - 177), Bizans mimarisinde bu konuda ancak bazı ip uçlarından yararlanılabilmektedir. Örneğin Myrelaion (Bodrum Camii) Manastırı Kilisesi'nin bodrum katındaki beşik tonoz üzerindeki harç izleri tahta kalıp kullanıldığını göstermektedir (Striker 1981: 27).

Bizans mimarisinde tonozlar çoğunlukla bir merkez oluşturulmadan inşa edilmiştir. Buradaki en büyük zorluk tonozun şeklini belirlemektir. Bunun yanında tuğlaları tonoz boyunca içeri doğru yerleştirmek için harcın kurummasını beklemek gerekmez ki bu da yapım hızını azaltmaktadır. Ahşap kalıp kullanmadan yapılan tonozlarda Bizanslı yapı ustaları çok değişik yöntemler uygulamışlardır. Bu amaçla ya kenarları eğimli tuğlalar kullanmışlar, ya da tuğlalar çeşitli üçgenler oluşturacak şekilde yerleştirilerek tonoz meydana getirilmiştir⁷⁵.

Çapraz ve kubbemsi tonozlar, çoğunlukla dört yandan kemerlerle sınırlanmış mekanların üzerine yapılmıştır. Kubbemsi tonoz için, tuğlalar önce tonozu yuvarlak bir altlık sağlayacak olan pandantifleri oluşturmak, ardından kubbeyi meydana getirebilmek için yatay bir düzlemden giderek artan bir sapma ile örülmektedir. Genellikle tonoz dönüşlerinin üzerindeki boş yerler amforalarla doldurulmaktadır. Bizans yapılarında doğaçlamalar nedeniyle tonozlarda önemli oranlarda düzensizlikler olması nedeniyle, günümüzdeki yayınlarda verilen kusursuz geometrik çizimler oldukça yanıltıcıdır (Mango 2006: 14).

Kemerli Kilise'de haç kolları beşik tonoz, köşe odaları ise kubbemsi tonoz ile örtülüdür. Beşik tonozlardaki yapım tekniği iki sıra tuğlanın üst üste ve dik olarak yerleştirilmesi ile oluşmaktadır. Dışarıda harç izi saptanmamakla birlikte, tonozların oldukça düzenli ve birbirlerine benzer oluşu ve tuğla yerleşim düzeni nedeniyle, bu tonozların merkez oluşturularak bir tahta kalıp yardımıyla yapıldığı düşünülebilir.

75. Kenarları eğimli tuğla ile basit beşik tonoz örtüsü Sivriada (Oxya) daki manastıra ait tünelde, çeşitli üçgenler oluşturularak yapılan kompleks tonozlara Pantokrator (Zeyrek Camii) Manastırı güney kilisesi alt yapısında (Ousterhout 1999: 221), Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı Kilisesi altındaki sarnıçta görülmektedir (Mango 2006: 15).

Köşe odalarında ise dikey tuğlalar dairesel bir düzende yerleştirilmiş ve kubbemsi tonoz oluşturulmuştur. Kullanılan tuğlaların kenarları kemer kavşına uyum sağlayacak şekilde biçimlendirilmiştir. Yıkılmış olan güneybatı köşe odasının kuzeybatı bölümünde bu teknik görülebilmektedir (Lev. 54a). Bu alanlar çok geniş olmadığı için, kubbemsi tonozların tahta kalıp kullanılmadan yapılmış olması daha büyük bir olasılıktır.

Bizans kiliselerindeki kubbe de aynı kubbemsi tonoz gibi örülmektedir. Bizans mimarisinde kubbelerin çoğunlukla kaburgalı veya dilimli olduğu görülmektedir. Kapalı Yunan haçı planlı yapılarda ortadaki kare mekandan kubbeye geçişte pandantif kullanılmaktadır. Pandantif yapımında tuğlalar yatay kullanılarak kubbeye geçiş sağlanmaktadır ve yapımında ahşap kalıp kullanılmamaktadır.

Bazı pandantiflerde tuğlalar arasına amforalar konulmaktadır. Örneğin Kurşunlu H. Aberkios ve Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı parekklesion'unda bunların uçları dışarıdan görülebilmektedir. Bu amforaların örtüde hafifletme amacı yanında, akustik amaçlı olduğu ileri sürüldüğü gibi (Rapoport 1995: 78 - 82), çatıda oluşan nemin giderilmesi amacıyla yapıldığı da düşünülmüştür (Ousterhout 1999: 229).

Kemerli Kilise'de, üzerindeki sıvalar büyük ölçüde döküldüğü için pandantiflerdeki tuğla örgüsü görülmektedir. Tuğlalar yatay şekilde yerleştirilerek kubbeye geçiş sağlanmıştır⁷⁶. Ancak pandantiflerde amfora kullanımına rastlanmamıştır. Fakat yapının güneybatı köşe odasının kubbemsi tonozunda ve 19. yüzyıl eki olan duvarların üst seviyelerinde amfora kullanımı görülmektedir (Lev. 54 a, 57b).

Bizans mimarisinde niş ve apsislerin yarı kubbeleri de çoğunlukla ahşap kalıp kullanılmadan yapılmaktadır. Yarı kubbe yapmanın en basit yolu Konstantin Lips (Fenari İsa) Manastırı şapelinde olduğu gibi tuğlaların "V" yapacak şekilde yelpaze biçiminde yerleştirilmesidir. Daha kompleks örgü tipleri, örneğin "W" şeklindeki örgü şekline Pantokrator (Zeyrek Camii) Manastırı güney kilisesi ve Gül Camii doğu cephelerindeki nişlerde görülmektedir. Enez'deki Fatih Camii protesis apsisinde "zigzag motifli" tuğla örgüsü, Kurşunlu H. Aberkios Kilisesi'nin apsisinde ise üçgenler

76. Pandantifleri oluşturan tuğlalar, oturdukları tonoz kemerlerinden geniş çatlaklarla ayrılmış durumdadırlar ve bu durum, önlem alınmazsa yapının kubbesinin çökmesi sonucunu doğurabilecektir.

yaratılarak yapılan tuğla örgüsüne rastlanmaktadır. Aslında yarı kubbe yapımında kullanılan bu tuğla örgü yöntemleri, zamanla yapıların cephelerinde süsleme motifleri olarak da karşımıza çıkmışlardır (Ousterhout 1999: 225).

Kemerli Kilise’de ana ve yan apsislerin yarı kubbeleri sıvalı olduğu için bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak doğuda ana apsis cephelerinin üst kısmında yer alan nişlerin ve narteksin batı duvarının kuzeyde kalan parçasının dış cephesindeki nişin yarı kubbeleri, tuğlalar “V” biçiminde yelpaze oluşturacak şekilde örülerek oluşturulmuşlardır (Lev. 68b, 102a).

Kemerli Kilise’nin inşa tekniği Bizans mimarisindeki inşa tekniklerinden birçoğunu barındırması yönünden ilgi çekicidir⁷⁷.

77. İstenilen bir durum olmamakla birlikte, yapının kısmen yıkık oluşu değerlendirmeyi kolaylaştırmıştır.

4. 5. SÜSLEME

4. 5. 1. Tuğla süsleme

Tuğla kullanımı Roma döneminden beri devam etmekle birlikte, yapılarda süsleme ögesi olarak yer alması 9 – 10. yüzyıldan sonra başlamaktadır. Bizans mimarisinde 9 – 10. yüzyıl yapılarının cepheleri oldukça sade olmasına karşın, 11. yüzyıldan itibaren cephelerde süsleme öğeleri ortaya çıkmakta, 13 – 14. yüzyıllarda ise en zengin dönemini yaşamaktadır (Ousterhout 1999: 195).

Bölgesel eğilimlerin saptanmasında tuğla süslemenin önemli bir rolü olduğu ileri sürüldüğü gibi (Millet 1977: 1 - 13), süslemenin mimari pratikteki gelişiminin bir ürünü olduğu da iddia edilmiştir (Velenis 1984: 45 - 64). Gerçekten de duvar yapım tekniği ile birlikte değerlendirildiğinde, tuğla süsleme yapı ustasının ait olduğu okulu veya bölgeyi saptamakta yararlı olabilirse de, dış süslemelerin en kolay kopya edilebilecek öğeler olduğu unutulmamalıdır. Ancak yine de belirlenen kalıp içinde yapıyı inşa eden usta, kendi pratiğinden gelen öğeleri de yapıya katabilmektedir⁷⁸. Aynı şekilde Bizans İmparatorluğu'nun hemen her bölgesinde yapılarda süsleme ögesine rastlanmakla birlikte, bazı özellikleri ile bölgeler birbirlerinden ayırt edilebilmektedir.

Başkent'te cepheler, yapının mimari özelliklerini yansıtmakta, cephe nişler ve kör kemerler ile hareketlendirilmekte, ancak süsleme öğeleri çoğunlukla yapının tektonik karakterine zıt düşmemektedir (Ousterhout 1999: 195)⁷⁹. Tipik olan süsleme öğelerinin cephede mimari çerçeve içinde kalmasıdır. Yani bu öğeler, kör kemer alınlık kısmında, kemerler arası üçgenlerde ve niş kavsaralarında yer almaktadır⁸⁰.

78. Bu durum özellikle erken dönem Osmanlı mimarisi için geçerlidir (Kuban 2007: 35). Tamamen farklı plan tipleri içeren yapılarda çalışan bölgesel yapı ustaları gerek duvar yapımına, gerekse de süsleme öğelerine kendi dağarcıklarındaki unsurları da katmışlardır.

79. Ancak, Mangana'nın güney duvarı, Philantrophos Manastırı'nın alt yapısı ve Konstantin Lips (Fenari İsa Camii) Manastırı'nın güney kilisesinin doğu cephesinde süsleme öğeleri yapının mimari çerçevesi içinde kalmamaktadır (Ousterhout 1999: 195).

80. Başkent'te örneğin, Khora (Kariye Camii), Konstantin Lips (Fenari İsa Camii) ve Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı nişlerin kavsarası dışında kalan bölümleri standart taş – tuğla almaşık örgü tekniğiyle örülmüşlerdir.

Bilhassa Palaiologoslar döneminde (1261 – 1453) son derece zengin ve canlı cephe süslemesine sahne olan Başkent'te meander, ağ, balık sırtı, güneş, fırıldak, dama örgü ve kalp motifi sıklıkla kullanılmıştır (Ötüken 1978: 213 – 233).

Başkent'te de örneğine rastlanan dama motifi Bizans mimarisinde nispeten az görülen bir süsleme türüdür ve 13. yüzyıldan önceki yapılarda görülmemektedir (Buchwald 1977: 294)⁸¹. Bu süslemede taş ve tuğla birlikte kullanılabilirdiği gibi, sadece tuğla kullanılarak yapılan örnekler de vardır. Taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı dama süslemesi Geç Dönem Bizans mimarisinde görülmektedir. Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı güney kilisesinin batı cephesinin sonradan eklenen dehliz ile kapanmamış üst kısmında yer alan kör kemerlerden ikisinin alınlıkları taş ve tuğladan oluşturulmuş dama motifi ile kaplanmıştır (Lev. 140a). İsa Kapı Mescidi'nin kör kemerler arasında kalan üçgen yüzeylerinde alternatif olarak kare biçiminde kesilmiş taşların arasına yerleştirilen üç tuğla ile dama motifi oluşturulmuştur (Ötüken 1978: 216 – 218) (Lev. 140b). Başkent dışında Silivri'deki H. İoannes Prodromos (Lev. 140c), Nesebar'daki İoannes Aleiturgitos ve Paraskevi'deki Archengeloı kiliselerinde de bu tür süslemeler mevcuttur (Buchwald 1977: 294, Ousterhout 1991: Fig.11).

Sadece tuğla kullanılarak yapılan dama motifi de Geç Dönem Bizans mimarisi süsleme öğesidir. Başkent'te örneği olmayan bu süsleme öğesi daha çok Yunanistan ve Sırbistan'da karşımıza çıkmaktadır. Bu motif Anadolu'da Sardis' teki E Kilisesi' nde de saptanmıştır⁸².

Bizans mimarisi cephe süslemelerinde üsluplaştırılmış bitki motifleri de kullanılmıştır. Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii kasnağında (Pekak 1991: Lev. 66b), III. Vatatzes (1224 –

81. Bu süsleme motifinin kökeninde Roma'nın "opus reticulatum" tekniği vardır. İslam mimarisinde de görülen bu teknik, Bizans mimarisinde 9. yüzyıldan beri görülmekte olan baklava dilimi motifli duvar kaplamalarından esinlenmiştir. En erken örnekleri Arta'da Paragoritissa ve H. Basilios kiliselerinde görülmekle birlikte, bu yapılarda koyu ve açık kare şeklindeki tuğla ve taş parçalar doğrusal bir friz içinde diagonal olarak yerleştirilmişlerdir (Buchwald 1977: 294).

82. Bu motifin en eski örneği Chilaudari (1303) Kilisesi'ndedir. Bunun dışında Selanik'deki H. Apostoloi ve Ljuboten'deki H. Nicolas, Kucevis'teki Bogorodica Kilisesi'nde de bu motif görülmektedir (Buchwald 1977: 295).

1254) döneminde inşa edilen İzmir Kadıfekale'deki bir burçta (Mercangöz 1985: 180) bu motifleri görmek mümkündür⁸³.

Başkent'te kör kemerlerin süsleme amaçlı düzgün kenarlı kesme taş ve tuğla ile almaşık düzenlenmesine oldukça sık rastlanmaktadır. Kemer taşları kemer açıklığına uyum gösterecek şekilde radyal olarak yerleştirilmişlerdir ve cephedeki tüm kemerler birbirleriyle uyum içindedirler⁸⁴.

Başkent'te görülmemesine rağmen, bazı süsleme öğeleri imparatorluğun çeşitli bölgelerinde sıklıkla kullanılmıştır. Yunanistan'da süsleme öğeleri mimari çerçeve ile sınırlanmamaktadır. Selanik H. Apostelioi'de (Mango 2006: Res. 242) olduğu gibi geniş süsleme frizleri tüm cepheyi kat edebilmekte, hatta Arta'daki H. Theodora Kilisesi'nde görüldüğü gibi tüm cephe halı deseni halinde süsleme öğesi ile kaplanabilmektedir (Rodley 1994: Fig. 224) (Lev. 140d). Epirus bölgesinde şekillendirilmiş tuğla kullanımı yaygındır. Arta'daki Paragoritissa ve Selanik'teki H. Apostoiloı kiliselerinde olduğu gibi Yunanistan'da süsleme öğeleri nişlerin yalnız kavsarasısında değil bütününde bulunabilmektedir. Atina'daki Panagia Georgoepokoos Kilisesi'nde (Mango 2006: Res. 217) olduğu gibi devşirme süsler tüm cepheyi kapsayabilmektedir⁸⁵. Hosios Loukas Manastırı'ndaki "Küfi" süslemeler ilgi çekicidir (Mango 2006: 177). Ayrıca Yunanistan'ın birçok bölgesinde keramoplastik süs çömleri ile yapılan süslemeler de dikkat çekmektedir⁸⁶.

Başkent ve Yunanistan'da görülen bir süsleme öğesi de "testere dişi" motifidir⁸⁷. Ancak Başkent'te testere dişi motifi saçak altında veya Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı'nın parekklesion'unda olduğu gibi kör kemerler cephe duvarını aşıyorsa, kemer üstünde yer almakta ve genel cephe süslemesini etkilememektedirler (Lev. 140a). Buna karşın Yunanistan'da bu teknik bir süsleme unsurudur ve çeşitli mimari öğelerle

83. Aynı motif Bursa'da yıldırım Darüşşifa'sında da vardır (Mercangöz 1985: 180).

84. Khora (Kariye Camii), Konstantin Lips (Fenari İsa Camii) ve Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı ve daha birçok yapıda yapılarının cephelerindeki kör kemerlerde bu düzenleme görülmektedir.

85. Başkent yapılarında devşirme malzeme, genellikle mimari plastikte ön plana çıkmaktadır ve süsleme öğesi olarak önemi yoktur.

86. Başkent'te Tekfur Sarayı'nda da bu süsleme öğesi kullanılmıştır (Eyice 1961: 25 - 28).

87. Yunanistan dışında, Bulgaristan ve Sırbistan'da da testere dişi motifine sıklıkla rastlanmaktadır. Strumica'daki Velyusa Manastırı, Ohri'deki H. Klemens ve H. Sophia, Staro Nogoriçino'daki H. Georgios kiliseleri bunlardan bazılarıdır (Mango 2006: Res. 264, 267, 263).

birlikte veya onlardan bağımsız tek başına pencere, kapı, niş kemerleri veya kör kemerlerin etrafında ya da cepheyi enlemesine kat eden frizler halinde yer almaktadır (Lev. 140e) (Ötüken 1978: 220)⁸⁸.

Anadolu'da Latmos'daki Kahve Hisar adasındaki 8 no.lu kilisede de Yunanistan'daki kullanıma benzer şekilde testere dişi motifli süslemeler bulunmaktadır (Lev. 138b).

Kemerli Kilise cephe süslemesinde ilginç bir durum söz konusudur. Zira yapı, hem Başkent hem de Yunanistan kaynaklı süsleme özelliklerini birlikte barındırmaktadır.

Kilisenin kuzey ve güney cephesinde yanlarda yer alan kör kemerlerde taş ve tuğla almaşık olarak kullanılmış, kemerler düzgün kenarlı kesme taş ve tuğla kullanılarak çok özenli bir biçimde yapılmıştır. Taş ve tuğlalar kemer açıklığına uyacak şekilde radyal düzende yerleştirilmiş ve özel olarak biçimlendirilerek, kemere kademe kazandırılmıştır (Lev. 73b).

Kilisenin doğusunda, ana apsisin cephelerinin üst kısmında yer alan nişlerin kavsara kısımları yelpaze şeklinde tuğla motifli ile süslenmiş, ancak diğer kısımları düzgün kenarlı kesme taş ve tuğla kullanılarak standart taş – tuğla almaşık örgü ile örülmüştür. Niş kemerleri arasındaki üçgen yüzeylerde tuğladan stilize edilmiş bitki motifleri, kemer ile saçak arasındaki alanda ise dönüşümlü olarak dikine yerleştirilmiş iki tuğla ve kare taşla yapılmış dama motifli kullanılmıştır (Lev. 68, 102a).

Kilisenin kuzey ve güney cephelerinin doğusunda yer alan kör kemerlerin doğu bölümünü taşıyan devşirme mermer yastıklar, süsleme ögesi olarak da görülebileceği gibi, statik görevinin olduğu da düşünülebilir (Lev. 113a, b). Yapının beden duvarları testere dişi motifli saçak ile sonlanmaktadır ve buraya kadar anlatılan özellikler Başkent mimarisi süsleme üslubu ile uyum içindedir.

88. Yunanistan'daki yapılardan bazıları Hosios Loucas Manastırı, Arta'daki Paragoritissa, Mistra'da H. Theodoros kiliseleri bunlardan bazılarıdır (Mango 2006: Res. 183, 223, 244).

Ancak kilisenin kuzey cephesinde, yanlarda yer alan kör kemerlerin hemen üzerinde ve tüm kemeri kateden testere dişi motifli friz dikkati çekmektedir (Lev. 82a). Bu durum Başkent mimarisine yabancısıdır ve sıklıkla Yunanistan'da görülmektedir.

Anadolu'da Yunanistan kaynaklı özellikleri taşıyan yapılara Sardis ve Latmos'ta rastlanılmaktadır (Buchwald 1977, Mercangöz 1985, Ötüken 1990). Buradaki yapılar araştırmacılarca 13. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu dönemin tarihini incelemek bazı ipuçları vermesi yönünden önemlidir. Başkent'in Latinler tarafından işgalinden (1204 – 1261) sonra Bizans imparatorluk erkani imparatorluğun henüz zapt edilmemiş bölgelerine kaçarak yerel halkın da desteğiyle bazı devletler kurmuşlardır. Bunlardan İmparator III. Alexios Angelos (1195 – 1203)'un damadı Theodoros Laskaris, İznik devletini, yine III. Alexios'un amcazadesi Mikhail Angelos'da merkezi Arta olan Epirus devletini kurmuşlardır (Ostrgorsky 1999: 390 – 416). Zaman içinde İznik devleti giderek büyümüş, önce Anadolu'da Marmara ve Ege bölgesindeki, daha sonra da Yunanistan ve Balkanlar'daki Bizans İmparatorluğu topraklarını sınırları içine katmıştır. İznik ve Epirus devletleri arasında hanedanlık düzeyinde – çoğunlukla çekişme de olsa – ilişki her zaman olmuştur. Bunun yanında her iki devlet arasında ekonomik ve kültürel bağların olması nedeniyle yapı ustalarının da sınırlar içinde dolaşması doğaldır. Bu nedenle Epirus'tan gelen ustaların önce Sardis ve Latmos civarında ürünler vermeleri, daha sonra daha güvenli görünen Bithynia'ya geçmiş olmaları düşünülebilir. Aynı pratiğe sahip yapı ustaları Başkent'in tekrar alınmasından sonra buradaki üslupla da tanışmış veya aralarına bu üslubu bilen yapı ustaları katılmış olabilir. Bu tablo Kemerli Kilise'de olduğu gibi, ana hatları içinde Başkent üslubunun hakim olduğu, ancak yapı ustalarının da dağarcığındaki pratikleri de yansıttığı bir örneğin çıkmasına sebep olmuştur.

Başkent üslubunu yansıtmakla birlikte yapı ustasının kendi pratiğini de uyguladığı örnekleri çoğaltmak mümkündür⁸⁹. Nessebar'daki 14. yüzyıl ortalarına tarihlenen Pantokrator Kilisesi'de Başkent üslubunu yansıtmakla birlikte, niş kemerleri testere dişi motifli frizler ile çevrelenmiştir (Lev. 140f) (Ćurčić 1975: 17 – 27). Sırbistan'da yine 14. yüzyıl ortalarına tarihlenen Markov Manastırı Kilisesi'nde de Başkent üslubu hakim

89. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Ousterhout 1989: 75 – 110.

olmakla birlikte, niş kemerlerini çevreleyen ve kör kemer içindeki duvarı enlemesine kat eden testere dişi motifli frizler dikkat çekmektedir (Ćurčić 1989: 55 – 68).

Unutmamak gerekir ki, bu yapı ustaları, bölgenin Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra da ürünler vermişlerdir. Erken Osmanlı mimari örneklerinin, plan tipi çok farklı olmakla birlikte, duvar yapısı Bizans duvarı özelliklerini taşımaktadır. Bursa'daki 1334'e tarihlenen Orhan Camii zaviye planlı olmakla birlikte Bizans duvar yapım tekniğini yansıtmakta, kemerlerde taş – tuğla kullanımı ve kemer üstlerinde testere dişi motifli frizler yer almaktadır⁹⁰. Bursa Yenişehir'deki Postinpuş Baba Zaviyesi (Eyice 1963: 49 – 66) plan olarak zaviye olmakla birlikte, duvar Bizans yapım tekniğindedir ve kemer üzerlerini saran testere dişi motifli frizler dikkati çekmektedir (Lev. 141a)⁹¹.

4. 5. 2. Graffiti

Günümüzde olduğu gibi Bizans yapılarının üzerinde de “graffiti”lere rastlamak mümkündür. Bunlar yapının yapıldığı zamanda yapılabildiği gibi, sonradan da yapıya kazınabilmektedir. Örneğin Trabzon Ayasofya Kilisesi üzerinde 17. yüzyılda kazındığı düşünülen gemi motifleri iyi bilinmektedir (Rice 1968: 248 - 251).

Graffiti'lerde sıklıkla kullanılan motiflerden biri de “Haç” dir⁹². Haçın bilinen teolojik anlamı dışında, kötülüğe karşı koruyucu etkisi olduğu ileri sürülmüştür. Yapı ustaları da binanın kritik yerlerine haç motifi işleyerek yapının kötülüklerden korunacağını düşünmüşlerdir. Örneğin Kıbrıs'ta Kourion'da yapılan kazılarda 5. yüzyıl yapısı küçük bir bazilikanın temel taşlarından birinde haç kazınmış ve bunun depremlerden korunmak için yapım ustası tarafından kazındığı ileri sürülmüştür (Lev. 141b) (Ćurčić 1992: 16 – 23).

90. Orhan Camii planı Selçuklu kökenlidir. Plan tipi çeşitli yayınlarda Bursa tipi planlı, T tipi planlı, Zaviyeli, Kanatlı, Yan mekanlı cami olarak tanımlanmış da Kuban bu plan tipinin cami olmadığını belirterek bu plan tipinin zaviye olduğunu öne sürmüştür (Kuban 2007: 79 – 80). Orhan Camii, 1417 ve 19. yüzyılda onarım görmüşse de duvar yapısı çok yerde orijinalliğini korumaktadır. Ousterhout, Kemerli Kilise ile Orhan Camii' ni aynı tarihlere yerleştirmektedir (Ousterhout 1989: 87).

91. Zaviyenin duvar içinde yer alan kalp motifi İstanbul'daki Konstantin Lips (Fenari İsa Camii) Manastırı duvarındaki kalp motifi ile benzerlik göstermektedir.

92. Bu yapılara örnek olarak İstanbul Studios (İmrahaor Camii) Manastırı Kilisesi, Konya 1001 Kilise' deki 31 nolu Kilise verilebilir.

Kemerli Kilise’de de yapının doğu cephesinde, ana apsisin doğu yüzündeki pencerenin alt kısmında köşelerde yer alan düzgün kesme taşlardan birinde büyük ve küçük, taşa kazınmış haç motifleri mevcuttur (Lev.100b). Bu graffiti sonradan kazınmış olabileceği gibi, yapının yer aldığı arazinin topografik durumu nedeniyle depremlere karşı koruyucu etkisi – gerçi yatay sütunlarla zemin desteklenmekle birlikte - olması isteğiyle yapım ustası tarafından kazınmış olabileceğini de düşünmek mümkündür⁹³.

93. Yapının 2009 yılı incelemeleri sırasında doğu apsis cephesi üzerindeki düzgün kesme taşlardan birinde daha “Haç” motifli ve 2008 tarihli graffiti görölmüştür (Lev. 141c).

4.6. MİMARİ PLASTİK

Yapıların örtü ağırlığını sütunlara, oradan da kaide ve zemine aktaran mimari plastik parçaların en önemli bölümlerinden biri de sütun ve paye başlıklarıdır. Yapısal açıdan bu destekleme işlevi yanında sütun başlıkları bezemeleri ile de yapının süslenmesine katkıda bulunmaktadır.

Sütun başlıkları antik çağdan beri kullanılmaktadır. Bu çağda esas olarak Dor, İon ve Korinth başlıkları kullanılmış, Roma ve Bizans dönemlerinde sütun başlıklarının zengin çeşitlemeleri yapılmıştır. Erken Bizans dönemi mimarisinde sıklıkla kullanılan plan tipi bazilika olduğu için özellikle 4 - 6. yüzyıllarda çok sayıda başlık üretilmiştir. Orta Bizans dönemi mimarisinde yapıların küçük boyutlu olması, erken döneme göre sayıca göreceli olarak bir azalmaya yol açmıştır (Parman 2002: 177 – 178).

Bizans mimari yapılarında imparatorluğun hemen her yerinde sıklıkla kullanılan sütun başlıklarından biri de İon – impost başlıklardır. Bu tip başlıkların bilinen en erken örneği 400 yılında daha geç bir tarihe ait olamayacağı ileri sürülen Yunanistan, Skripu'daki başlıktır. 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen diğer örnekler İskenderiye Müzesi ve Yunanistan'da Chalkis, Daphnousion ve Delphi'dedir. Bu dönemdeki başlıkların İon bölümü ve volütleri daha geniştir, İmpostları haç veya monogram dışında bezemesizdir (Yegül 1974: 267).

Başkent'te İon – impost tipi başlıklar çok sayıda üretilmiştir ve çoğunluğu 5 – 6. yüzyıllara, küçük bir bölümü 6 – 7. yüzyıllara tarihlenmektedir (Zollt 1994: 9 – 46). Başkent'teki örneklerden bilinen en eski başlıklar 5. yüzyılın ortalarına tarihlenen Studios Manastırı'nın H. İoannes Prodromos'a adanan (İmrahor Camii) Kilisesi'nin atriumundadır. İmpost kısımlarında geniş akantus yaprakları bulunan bu başlıklara, yine Başkent'te Taşkasap'ta (Fıratlı 1961: Lev 4,1 - 2), Yunanistan, Nea Anchialos'taki Bazilika A'da, Korint'teki Lechaion H. Leonidas ve Selanik'teki H. Sophia kiliselerinde, Makedonya'da Stobi'deki bazilikada rastlanmıştır (Yegül 1974: 267 – 268).

Bizans İmparatorluğu sınırları içinde yerel atölyelerde çok sayıda İon – impost tipte başlık üretilmişse de, Başkent zengin süslemeli ve kesin tarihli birçok İustianus dönemi başlığı içermektedir. 523 yılına tarihlenen H. Sergius ve Bacchus (Küçük Ayasofya Camii) ve 532 - 537 tarihleri arasında inşa edilen H. Sophia kiliselerindeki başlıklar bu dönemin en iyi bilinen örnekleridir (Yegül 1974: 269).

İon – impost tip başlıkların zaman içinde İon kısmı ve volütleri küçülmüş, impost genişlemiş ve çoğunluğu akantus yaprakları olmak üzere bezenmiştir (Yegül 1974: 270). Bu başlıkların 6. yüzyılda hızla yayılmalarının nedeni, hem kolay üretilmesine, hem de impostun kubbeli bazilikalarda zorunlu olan kemer geçişlerinde kolaylık sağlamasına bağlanmıştır (Sodini 1989: 180).

Temelde İon ve Korinth düzenlerinin birleşimi olan kompozit sütun başlığında İonik formun ekinus ve volüt elemanları, üstte abakus, altta tekli veya ikili akantus yapraklarıyla kaplanarak, Korinth düzeninin kalatosu üzerine yerleştirilmiştir. Böylece İonik başlığın iki yönlü görüntüsü abakusun dört köşesine yerleştirilen volütlerle dört yöne doğru zenginleştirilmiştir (Başaran 1999: 9 – 10).

Kompozit sütun başlığının bilinen en erken örneklerinin tartışmalı olmakla birlikte M.S. 90 yılına tarihlenenen Roma Titus Takı ve Benevent'teki Trian Takında bulunduğu öne sürülmüştür (Başaran 1999: 11). 5. Yüzyılın ilk yarısında ince dişli akantus yaprak üslubundaki Theodosius tipi başlıklar ilk olarak Delphi Apollon Tapınağı'nda görülmüş, zaman içinde imparatorluk sahasına yayılmıştır⁹⁴. Bu başlıkların Başkent'teki ilk örnekleri de 5. yüzyılda görülmektedir. Theodosius tipi başlıklar M.S. 550 yılına kadar uygulamada kalmışlardır ve son örnekleri Porec'teki katedralde görülmektedir (Temple 2005: 241).

Kemerli Kilise'de kubbeyi taşıyan doğu ve güneybatı sütunlar üzerinde yer alan İon impost sütun başlıklarını (Kat. No: 01 – 03) Mango ve Sevcenko, 6. yüzyıla (1973: 239), Ötügen 5 – 6. yüzyıla (Ötügen 1996: 207) tarihlemiştir. Bu sütun başlıklarında, impostta çoğunlukla kullanılan akantus yaprakları yerine asma yaprakları bezeme olarak

94. Theodosius tipi başlıklar, II. Theodosius (408 – 450) dönemi ile ilişkilendirilmektedir.

kullanılmıştır. Bu asma yapraklarının benzerlerini Başkent'teki 6. yüzyıla tarihlenen H. Polyuktos Kilisesi kazısında çıkarılan mimari plastik parçalarda görmek mümkündür (Lev. 142a) (Harrison 1989: 95, 104)⁹⁵. Yapıdaki sütun başlıklarının asma yaprağı bezemesi, Zeytinbağı'ndaki Fatih Camii'nin kuzeyindeki avluda iken günümüzde limanda bulunan yastıkta da bulunmaktadır (Lev. 142b) (Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 17, Pekak 1991: Lev. 92, Ötüken 1996: Taf. 42.2). Bu bulgu Kemerli Kilise'deki başlıklarla yastığın Zeytinbağı'nda bulunan aynı yapının parçaları olduğunu göstermektedir (Mango ve Ševčenko 1973: 239).

Güneybatı serbest sütununun kaidesi olarak kullanılan İon – impost sütun başlığını (Kat. No: 04) Ötüken 5 – 6. yüzyıla (1996: 207), Pralong 5. yüzyıla tarihlemiştir (2003: 260). Madalyon içinde haç ve akantus yapraklı bezemeli ve 5 – 6. yüzyıla tarihlenen benzer bir sütun başlığı İznik Yeşil Cami'de bulunmaktadır (Ötüken 1996: Taf. 37.4). Kristogram ve akantus yapraklı bezemeli başlıklar Efes'teki bazilikada, Nea Anchialos'ta ve Başkent'te Soterios Kilisesi'nde bulunmaktadır (Ötüken 1996: 207). Yaprakları akantus olmamakla birlikte Kristogramlı İon impost bir sütun başlığı da Bithynia'da Çavuş Çiftliği'nde bulunmaktadır ve 5 – 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Pralong 2003: 241).

Kuzey sütun dizisi doğudan üçüncü sütunun üzerindeki İon – impost sütun başlığının , (Kat. No: 05) impostu bezemesizdir ve güney yüzde haç motifi vardır. Benzer örneklere Başkent'te sıklıkla rastlanmaktadır. Ayasofya Müzesinde bulunan parça 6. yüzyılın ortalarına (Zollt 1994: 43), Saraçhanedeki parçalar 6. yüzyılın birinci yarısına (Zollt 1994: Taf. 14, 48), Mozaik Müzesi'ndeki parça 6. yüzyılın ikinci veya üçüncü çeyreğine (Zollt 1994: Taf. 14. 49), İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Valens su kemerinin yakınında bulunmuş olan parçalar 6. yüzyılın ortasına (Zollt 1994: Taf. 19. 74) tarihlenmektedir.

Naos orta bölümde yerde bulunan İon – İmpost sütun başlığını (Kat. No: 06) Ötüken 5 – 6. yüzyıla tarihlemiştir (1996: 206). Bu başlığın benzer örneklerine Başkent'te de rastlamak mümkündür. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki parça 5 – 6. yüzyıllara

95. Latin İstilas sırasında bu kiliseden Venedik'e götürülen Piazzetta'daki iki payede de asma yaprağı motiflerini görmek mümkündür (Harrison 1989: Fig.123)

(Tezcan 1989: Res. 448) ve Kalenderhane kazıları sırasında bulunan parça 6. yüzyılın birinci yarısına (Lev. 142c) (Peschlow 2008: Pl. 6.29) tarihlenmektedir.

Kubbeyi taşıyan kuzeybatı serbest sütunu üzerindeki kompozit sütun başlığını (Kat. No: 08) Mango ve Ševčenko 5. yüzyıla (1973: 239), Ötüken 5 – 6. yüzyıla tarihlenmiştir (1996: 194). Bu başlıktaki yaprak üslubunun benzer olduğu parçalar 5 – 6. yüzyıla tarihlenen Zeytinbağı Fatih Camii kuzey avlusunda (Mango ve Ševčenko 1973: Fig. 18, Pekak 1991: Lev.90, Ötüken 1996: Taf. 34.4), İznik, Şeyh Kutbettin Camii'nde (Ötüken 1996: Taf. 35. 1), Kalender Camii'nde (Peschlow 1997: Pl. 80 – 81) ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde (Tezcan 1989: Res. 423) bulunmaktadır.

Mermer ocaklarının faaliyetlerinin 6. yüzyıla birlikte kesilmesi (Moens, Paepe ve Waelkens 1987: 113 – 126) Orta ve Geç dönem Bizans mimari yapılarında devşirme sütun kullanılmasına yol açmıştır⁹⁶. Bu nedenle sütun temini yapıların planını etkileyen bir faktör olmaya başlamıştır (Ousterhout 1999: 145).

Kemerli Kilise'de daha önce de belirtildiği gibi sütun temininde bir zorlukla karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Yapıdaki kubbeyi taşıyan kuzeybatı serbest sütunu ile kuzey sütun dizisindeki doğudan üçüncü sütun üzerinde kabartma tekniğinde haç motifleri bulunmaktadır. Haç motifi Bizans mimari yapılarında taş üzerinde sembol olarak kullanılmıştır (Alpaslan 2001: 192). Başkent'te Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı Kilisesi altındaki sarnıçta bulunan sütunlardan birinde kabartma tekniğinde krismon (Rho haçı) bulunmaktadır ve 5 – 6 yüzyıla tarihlendirilmektedir (Mango ve Hawkins 1964: 21, Fig.3)⁹⁷. Aynı tipteki bir haçın da Likya'da Alakilise'deki sütun üzerindedir ve 6. yüzyıla tarihlenmiştir (Alpaslan 2001: 192). Kemerli Kilise'de saptanan küre üzerinde haç motifini Başkent'te H. Polyuktos Kilisesi'nden Venedik'e götürülen Piazzetta'daki payenin alt kısmında (Levha 142d) (Volbach 1961: Fig 208) ve H. Sophia'da galeri katındaki korkuluk levhalarının tümünde (Guidobaldi ve Barsanti: 2004) görmek mümkündür. Antalya Müzesi'ndeki kesin tarihlenmesi olmamakla birlikte

96. Marmara (Prokennessos) adasındaki mermer ocaklarında da İkonoklasms sonrası bir faaliyet olmadığı bilinmektedir (Asgari 1978)

97. Krismon veya Kristogram tiplerini için Bkz. Horander, Weyl Carr 1991: 441.

6. yüzyıldan geç tarihli olduğu düşünülen envantersiz bir levhada da bu motif bulunmaktadır (Anonim c 1983: 152)

Yapıların örtü ağırlığını sütunlardan zemine aktaran önemli bir mimari plastik parça bölümü de sütun kaideleridir. Bizans İmparatorluğu'nun özellikle erken döneminde Attika tipi kaidelere sıklıkla karşılaşılmaktadır (Yıldırım 2006: 115).

Kemerli Kilise'de saptanan kaideler Attika tipindedir. Kubbeyi taşıyan güneydoğu sütunun (Kat. No: 23) ve kuzey sütun dizisi doğudan üçüncü sütunun altındaki (Kat. No: 25) kaideler Ötüken'in tipolojisine göre Tip A ya örnek teşkil etmektedir. Kubbeyi taşıyan kuzeybatı sütunun altındaki (Kat. No: 24) kaide Ötüken tipolojine göre Tip B dir ve 5 – 6. yüzyıla tarihlenmektedir. Tip B kaideler Başkent'te Studios, Sergios ve Bakkus kiliselerinde, Yalova, İzmit, Şile (Peschlow-Bindokat ve Peschlow 1977/78: Taf. 116.1) ile İznik ve Bursa Arkeoloji müzelerinde bulunmaktadır (Ötüken 1996: 161)⁹⁸.

Kemerli Kilise'nin güneydoğusundaki yapıyı dıştan saran duvarda örgü malzemesi olarak kullanılan mimari plastik parçayı (Kat. No: 34), Ötüken (1996: 118 – 119) ihtiyatla Kiboryum veya Templon parçası olarak belirtmişse de, Osmanlı dönemine ait olabileceğini de düşünmek mümkündür.

Bu veriler ile Kemerli Kilise'deki sütun başlıklarının, sütunların ve kaidelerinin 5 – 6. yüzyıl ürünü olduklarını söylemek mümkündür.

98. Araştırmacı, sütun kaidelerini Tip A, B ve C olmak üzere üç ana başlık halinde incelemiş, A ve C gruplarını Tip A1 ve A2, Tip C1 ve C2 şeklinde alt gruplara ayırmıştır (Ötüken 1996: 161 – 162)

4.7. DUVAR RESİMLERİ

Kemerli Kilise’de günümüze ulaşan duvar resimleri beden duvarlarında, kemerler üzerindeki duvarlarda ve örtü sisteminde karşımıza çıkmaktadır. Duvar resimlerinde günümüzde yoğun olarak bozulmalar ve sahne kayıpları vardır.

Kilisede farklı dönemlere ait sıva tabakalarını tespit edilmiştir. Duvarlar ve örtü sistemi üzerinde üç ayrı sıva katmanı olduğu görülmektedir. Alt sıva katmanının tamamının resimli olduğu anlaşılmalı birlikte yukarıda da belirtildiği gibi çoğu resim bugün tasvir edilemeyecek durumdadır. Mango ve Ševčenko’nun kiliseyle ilgili çalışmalarında iki sıva tabakasından söz edilmektedir ve sadece birinci ve üçüncü tabakaları görerek resimlere ilişkin iki dönem olduğunu öne sürmüşlerdir (1973: 239).

Kemerli Kilise’deki duvar, örtü sistemi ve destekler üzerinde takip edilebilen alt katman sıva üzerindeki resimler, üslupsal olarak Palaiologoslar dönemi Başkent örneklerine benzerlik göstermektedir. Mango ve Ševčenko’da bu görüşü destekler nitelikte yorum getirerek, duvar resimlerinin muhtemelen Zeytinbağı’nın Türkler tarafından alınmadan hemen önce yapıldığını öne sürmüşlerdir. Araştırmacılar buna dayanarak resimlerin 14. yüzyılın ilk çeyreğinden daha geç olamayacağını belirtmişlerdir (1973: 240)⁹⁹.

Özellikle Khora (Kariye Camii) Manastırı Kilisesi parakklesion mekanındaki aziz tasvirleri, Kemerli kilisenin aziz tasvirleriyle paralellik sunmaktadır. Bunun yanı sıra, figür yüzlerindeki hacimli boyamalar ve gölgelendirmelerin benzerliği, kıyafetlerdeki katlanmalar ve biçimsel yakınlık (Underwood 1966, 1975, Ousterhout: 2002), öne sürülen bu paralelliği destekler niteliktedir.

Kemerli Kilise’nin bemasında yer alan piskoposların giysileri de Khora (Kariye Camii) Manastırı Kilisesi parakklesionunun apsisindekilerle benzerdir. Figürlerin üzerindeki beyaz tören kıyafetlerindeki, boya üzerine yapılmış olan kazıma tekniğindeki dama

⁹⁹. Mango ve Ševčenko duvar resimlerinin Palaiologos dönemi olduğunu belirtmelerine karşın bema kuzey duvarındaki açıklığın kapatılmasını planlarında kilise ile aynı zamana tarihlememişlerdir. Halbuki bu resimler kilisenin alt katmanında yer almaktadır.

motiflerinin (Lev. 114a) benzeri Bulgaristan’da 13. yüzyıla tarihlenen Petrus Kilisesi’nde de görülmektedir (Tschilingirov 1979: Abb. 111) (Lev. 142e).

Bizans resim sanatında, 13. yüzyıldan itibaren başlayan ve 14. yüzyılda da devam eden, resim programlarında Meryem’le ilintili sahnelerin yaygınlaşması ya da tümüyle Meryem’in yaşamına ilişkin siklusların sıklıkla uygulanması, sözü edilen dönemin gelenekleşen bir özelliğidir (Peker 2005: 343 -349, 2007). Bu gelenek, dönemin sosyo-politik, dinsel ve yönetsel ortamının değişimiyle ilişkilidir. Meryem’in “aracılık” ve “kurtarıcılık” rolünün sözü edilen etkiler nedeniyle öne çıkışı ve resim programlarına yansımaları dönemin sanatında belirleyici bir nokta olmuştur. Kemerli Kilise’de günümüze ulaşan iki sahneden biri olan “Yohakim’in Reddedilmesi” (Kat. No: 03), Meryem siklusundan bir sahnedir. Yohakim’in reddedilmesi sahnesinin kaynağı apokrif İncillerdir ve Yakobus’un protoevangeliumu’nda yer almaktadır (Every 1970: 74)¹⁰⁰. “Müjde” (Kat. No: 08) ise yine Meryem’in öne çıktığı ve “Theotokos” sıfatını vurgulayan bir sahne olarak programda yerini almaktadır (Kalevrezov 1990: 166 - 172)¹⁰¹. Bununla birlikte kilisenin resim programında çok yoğun sahne kayıplarının olması, kesin yorumlar yapılmasına engel olsa da, sözü edilen ilk sahnelerin varlığı, burada bir Meryem siklusunun yer aldığını işaret etmesi bakımından önemli bir veridir. Buna bağlı olarak program seçiminde de, kilisenin 13 - 14. yüzyıl geleneğini benimsemesi dikkat çekicidir. Covell’da neden belirtmemekle birlikte yapının Bakire Meryem’e adandığını ifade etmiş (1998: 216), Mango ve Ševčenko ise Meryem sahneleri nedeni ile yapının Bakire Meryem’e adandığını belirtmişlerdir (1973: 240).

Meryem’in tek başına ya da çocuk İsa ile birlikte betimlendiği ve sembolik anlamlar içeren tasvirleri, Bizans resim sanatında sıklıkla görülmektedir. Kemerli Kilise’de güney duvardaki doğudan üçüncü duvar payesinin kuzey yüzünde, üst şeritte yer alan “Platytera” da bu Meryem tiplerinden biridir (Kat. No: 07). Aziz Basileos liturjisinden türemiş olan tasvirin ilk örnekleri 4. yüzyılda, Roma katakombalarında karşımıza çıkmaktadır. Cennetten de daha geniş, daha kapsamlı anlamına gelen Platytera tipinde cepheden tasvir edilmiş Meryem’in önünde, İmmanuel İsa bazen bir nimbus içinde bazen de nimbus olmadan tasvir

¹⁰⁰. Yakobus’un protoevangeliumu için Bkz. Weyl-Carr, Kazhdan 1991: 1744 – 1745. Ayrıca <http://wesley.nnc.edu/noncanon/gospels> internet sitesinde tamamı bulunmaktadır.

¹⁰¹. Meryem’e Müjde kanonik İncillerde yer almaktadır.

edilmektedir. (Spitzing 1989: 226 - 235, Sevcenko: 1991, 2175 - 2177, Peker 2005, 276 - 287).

Kemerli Kilise’de narteks güney duvarında yer alan ölü portrelerindeki figürler Khora (Kariye Camii) Manastırı Kilisesi parakklesion mekanındaki güneydoğu mezar resimleri ile benzerlik göstermektedir (Ousterhout 2002: 86) (Lev. 142f).

Bu özellikleri ile Kemerli Kilise’nin alt katman duvar resimlerini 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlemek mümkün görünmektedir.

Kemerli Kilise’deki ikinci resim tabakasından çok sınırlı veri bulunmaktadır. Bu nedenle resimlere ilişkin kesin tarihlendirme önerisi vermek yanıltıcı olabilir. Bununla birlikte, üslupsal değerlendirme, ikinci tabakanın, farklı bir ressam grubunun ürünü olduğunu göstermektedir.

Kilisedeki üçüncü tabaka üzerindeki duvar resimleri apsiste bulunan 1723 tarihli kitabe sayesinde 18. yüzyıla yerleştirilebilir (Mango ve Ševčenko 1973: 239). Sözü edilen katmana ait sıva kalıntıları, kilisenin apsisinde, duvar yüzeylerinde, örtü sisteminde ve desteklerde takip edilmektedir. Ancak diğer yerlerde resim görülmemektedir.

4.8. RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ

Yukarıdaki değerlendirmelerin eşliğinde kilisenin apsisler, naos ve narteksten oluşan kapalı Yunan haçı planlı bir yapı olduğu düşünülmüştür.

4.8.1. Plan:

Bu düşünceden hareketle yapının planının iki şekilde restitüsyonu önerilebilir;

1. Covel'in planına sadık kalınacak olursa, yapının naos ile narteks arasındaki ayırım sütunlar yoluyla olmaktadır (Lev. 143). Narteks bu sütunlar ile batı duvarındaki duvar payeleri arasında uzanan kemerler ile üç bölüme ayrılmıştır. Bu restitüsyon planına göre naos ile narteks arasındaki kuzey sütunun, kuzey sütun dizisinin doğu - batı ekseninden kuzeye kaymış olması nedeniyle narteksi kuzeyde bölen kemerin de kuzeye kaydığı ve narteksin kuzey ve orta bölümünün planının düzensizleştiği görülmektedir.

2. Bu öneriye göre naos ile narteks arasındaki ayırım duvar ile olmaktadır (Lev. 144). Bu durumda yapının kuzeybatı köşe odası diğer köşe odaları gibi kare plana yaklaşmakta, narteksin kuzey ve orta bölümünün planındaki düzensizlik de giderilmektedir.

4.8.2. KK Kesiti:

Planda olduğu gibi naos ile narteks arasındaki ayrımı oluşturan bu kesitte de ayrımın sütun veya duvar şeklinde restitüsyonu yapılabilir. Bu kesitte yer alan sütunlar arasında veya duvar arasında bir kemer olduğu düşünülmüştür (Lev. 145, 146). Duvar ile olan ayırmda kemerin üzerine oturabileceği bir alan olması bu öneriyi güçlendirmektedir.

4.8.3. Cepheler:

4.8.3.1. Doğu cephe: Bu cephede ana apsis ve kuzey apsis üst seviyelerindeki hasarlar dışında özgün yapı korunmuştur. Günümüzde ana apsis orta bölümünde yer alan dikdörtgen çerçeveli pencere, aslında ikiz pencere düzenlemesine sahiptir. Yine

günümüzde beden duvarını güneyde dıştan saran duvar duvar ve güneydoğuya yönelen kemer özgün yapıda bulunmamaktadır (Lev. 147).

4.8.3.2. Güney cephe: Bu cephenin naosu oluşturan bölümü büyük oranda özgün halini korumuştur. Ancak saçak seviyesinde hasar mevcuttur. Ayrıca doğuda yapıyı saran duvar özgün yapıda bulunmamaktadır (Lev. 148).

Narteks güney cephesi özgün halini kaybetmiştir. Kalan birkaç eğimli yerleştirilmiş tuğla nedeniyle var olduğu düşünülen kör kemer günümüze gelememiştir. Cephenin batı bölümü yeniden örülmüş ve beden duvarı yükseltilmiştir. Özgün duvarın üst kısmındaki yuvarlak kemerli pencerenin altındaki kemer de sonra açılmıştır.

4.8.3.3. Batı cephe: Kuzeyde kalan bir bölümü hariç, bu cephe günümüze gelememiştir. Ancak Covell'in verdiği bilgilere göre ortada kapı yer almakta, bunun her iki yanında da nişler bulunmaktadır. Nişlerin üzerlerinde kör kemerler mevcuttur (Lev. 149).

4.8.3.4. Kuzey cephe: Bu cephedeki değişiklikler de güneyde olduğu gibidir (Lev. 150).

4.8.4. Kasnak: Günümüzdeki kasnağın, özgün kasnağa benzer olduğu düşünülmele birlikte bu kasnağın, kare kaideye tam oturmadığı görülmektedir. Bu nedenle restitüsyonda kare kaideye düzgün oturtulmuştur.(Lev. 143,144, 148).

5. SONUÇ

Kuruluşu antik çağa kadar uzanan Zeytinbağı Bizans kaynaklarında 11. yüzyılın ortalarından itibaren yer almaktadır. Bithynia'nın önemli manastırlarını barındıran yerleşim aynı zamanda önemli bir limandır.

Osmanlılar tarafında bölgenin büyük yerleşimleri olan Bursa, İznik ve İzmit gibi kentlerin fethediliş tarihleri bilinmekle birlikte, Zeytinbağı'nın Türkler'in eline geçiş tarihi kesin olarak bilinmemekte, ancak Başkent ile Marmara bölgesindeki yerleşimler arasında iletişimi sağlayan kentin, Türklerin eline geçen en son yerlerden biri olduğu düşünülmektedir. 1924'deki Mübadele'ye kadar da yerleşimdeki Rum nüfus çoğunluğunu korumuştur.

İkonoklasmus'un 843 yılında sona ermesiyle başlayan dönemle birlikte Bizans mimarisinde yeni bir plan tipi ortaya çıkmıştır. Kapalı Yunan haçı denilen bu plan tipinin erken örnekleri olarak düşünülen Fatih Camii ve Pelekete Manastırı Kilisesi Zeytinbağı'ndadır.

Zeytinbağı'ndaki diğer yapılardan Kemerli Kilise günümüze dek ayrıntılı olarak araştırılmamıştır. En ayrıntılı çalışma olarak görülen, yurtdışı ve yurtiçi yayınların hemen hepsinde kaynak olarak gösterilen Mango ve Ševčenko'nun 1973 yılında yaptıkları çalışma değerli bilgileri barındırmakla birlikte yetersizdir. İnceleme zamanının yetersizliğinden olsa gerek, verilen bazı bilgiler yanlış, bazıları da yoruma açıktır. Bu nedenle tez kapsamında Kemerli Kilise'nin ayrıntılı bir mimari tanıtımı yapılmış, yapıda saptanabilen sorunlar ortaya konulmuş, sonra da yapıdaki mimari öğeler yardımıyla bu sorunlara çözüm önerileri getirilmiştir.

Öncelikle yapının evrelendirilmesine çalışılmıştır. Kilise'nin bulunduğu yerde daha önce bir yapı olup olmadığı konusunda tez kapsamında arkeolojik kazı veya sondaj yapılamadığı için doyurucu bilgi vermek mümkün olmamıştır. Ancak yapıda kullanılan sütun başlıklarının ve incelemeler sırasında bulunan damgalı tuğlaların 5 – 6. yüzyıla tarihlendirilmesi, kilisenin yerinde veya yakınında daha önce yapı veya

yapılar olduğunu göstermektedir. Bu konu dahilinde, bemanın kuzey ve güney duvarlarının içindeki açıklıkların ince bir duvar ile kapatılmış olması üzerinde de durulmuş, yapının bu bölümünün eski bir yapıya ait olabileceği olasılığı da düşünülmüş, ancak bu öneriyi destekleyecek mimari bir veri elde edilememiştir. Bununla birlikte daha önceki önerinin aksine bu açıklığın kapatılmasının yapının inşa tarihiyle eş olduğu önerisi getirilmiştir.

Kilise, biri ara dönem olmak üzere dört dönem halinde incelenmiştir. Birinci dönem yapının özgün halidir. Yine daha önce ortaya atılan kilisenin uzunlamasına kapalı Yunan haçı planlı olduğu ve narteksinin bulunmadığı önerisine karşın, yapı üzerindeki mimari veriler eşliğinde batı haç kolunun uzun olmadığı ve batıda bir duvar ile sonlandığı düşünülmüş, naosun kareye yakın planlı olduğu ve batısında narteksin yer aldığı sonucuna varılmıştır. Naos ile narteks arasındaki ayrımın sütunlar ile olması sorunu üzerinde de durulmuştur. Mimari veriler bu ayrımın duvar ile olmasını daha mantıklı kılmakla birlikte, arkeolojik kazı desteği bulunmaması nedeniyle ayrı bir dönemleme yapmaktan kaçınılmıştır. Ara dönem yapının güneydoğu köşesi ve güney cephesindeki kemerlerin yapıldığı veya yapıldıkları dönemdir. İkinci dönem kilisenin 19. yüzyılda geçirdiği değişiklikleri kapsamaktadır. Son dönem ise Mübadele'den sonra günümüze kadar gelen dönemi içermektedir.

Kilise özgün haliyle, doğuda ayrı pastoforion odalarının olmaması nedeniyle basit tipte kapalı Yunan haçı planlı bir yapıdır. Bu özelliği ile Başkent yapılarından uzaklaşıyorsa da naosun ve köşe odalarının kareye yakın planı, onu gelişmiş tip kapalı Yunan haçı plan tipine yaklaştırmaktadır. Apsislerin cepheleri ve köşe odalarının örtü sistemi bölgesel geleneklerin devamını yansıtmaktadır. Günümüze gelemeyen narteksin örtü sisteminin tek bir örtü veya üçlü örtü ile kaplı olması olasıdır. Yapının 19. yüzyılda yapıldığı bilinen silindirik kasnağının da bölgesel geleneğin devamı olduğu düşünülmüştür.

Yapıda çeşitli boyutlarda tuğla kullanımı görülmektedir. Boyutlar arasında önemli farklar olması bazı tuğlaların devşirme olduğunu düşündürmüştür. Özellikle yapıda bulunan damgalı tuğlaların 5 – 6. yüzyıla tarihlendirilmesi bu görüşü

desteklemektedir. Yapıda kullanılan ve boyutları Geç dönem tuğlaları ile uyuşan tuğlaların, kilisenin inşa tarihinde üretildikleri sonucuna varılmıştır.

Kilise kısmen yıkık olduğu için Bizans yapı ustalarının yapıyı inşa ederken uyguladıkları birçok tekniğin gözlenmesine olanak vermiştir. Saptanan teknikler Başkent dahil İmparatorluğun bir çok bölgesinde görüldüğü için, yapı ustalarına veya herhangi bir bölgeye ait bir özellik ayırt etmek mümkün olmamıştır. Yapının ahşap gergilerinde daha önce yapılan dendrokronolojik değerlendirme 1336 yılını vermiştir.

Kilise'nin tuğla süslemelerinin incelenmesi sonucunda, süslemelerin yapının mimari çerçevesi içinde, yani kemerler arası üçgenlerde ve niş kavsaralarında yer alması nedeniyle Başkent etkisinin olduğu düşünülmüştür. Ancak kuzey cephedeki kör kemerler üzerinde yer alan ve kemer boyunca uzanan testere dişi motifli frizler Başkent'te yabancıdır. Bu bulgu yapıyı inşa eden ustaların en azından bazılarının Yunanistan kökenli olduğunu ve kendi alışkanlıklarını burada da uyguladıkları sonucunu doğurmuştur. Yapının doğu cephesindeki dama süsleme motifinin Geç Dönemde görülen süsleme ögesi olması Kilisenin Geç dönem yapısı olduğunu desteklemektedir.

Kemerli Kilise'deki sütun başlıklarının, sütunların ve kaidelerinin karşılaştırmalı örnekler yardımıyla 5 – 6. yüzyıl ürünü olduklarını söylemek mümkündür.

Kilise'de bulunan duvar resimlerinin üslupsal olarak Palaiologoslar dönemini yansıtması, Meryem Siklusu'na ait resimlerin 13 – 14. yüzyıl geleneğini benimsemesi, yapının Geç Dönem yapısı olduğunu destekleyen diğer bulgulardandır.

Tüm bu bulgular eşliğinde, kilisenin basit tipte kapalı Yunan haçı planlı bir yapı olduğu, yapımında bölgesel gelenekler ve Başkent etkisi görülmekle birlikte en azından inşasında Yunanistan kökenli ustaların da yer aldığı ve 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilecek bir yapı olduğu düşünülmüştür.

Son birkaç söz de yapının günümüzdeki durumu üzerine etmek yerinde olacaktır. Son otuz yıllık fotoğrafları incelendiğinde bile yapıdaki yıpranma rahatlıkla görülebilmektedir. Özellikle batı haç kolu tonozu ve ana apsis cephesindeki derin çatlaklar yapıyı çökme tehlikesi ile baş başa bırakmaktadır. Teze başlarken düşünülen, ancak doktora tezi kapsamında izin alınamayan arkeolojik kazı veya sondajın, yapının birçok sorununa ışık tutacağı açıktır. Bu olmasa bile yapıyı gelecek nesillere sağlam teslim edebilmek için bir koruma planının hazırlanarak uygulanmasına gerek vardır.

6. KAYNAKÇA

- ADAM, J.P.** “La Basilique Byzantine de Kdyna de Lycie, Notes Descriptives Restitutions”, Revue Archeologique, 1977. 53 – 73.
- Roman Building: Materials and Technique, Bloomington, Indiana, 1994.
- AKPOLAT, M. S. ve ESER, E.** (editörler) Ankara, Başkentin Tarihi, Arkeoloji ve Mimarisi”, Ankara Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2004.
- AKYOL, A.** Yunanca - Türkçe, Türkçe – Yunanca Sözlük, Alfa Yayınları, İstanbul, 2003.
- AKYOL, A. A.** Bursa, Zeytinbağı, Tirilye Kemerli Kilise, Doktora Tez Çalışması Harç Örnekleri Analizi (Yayınlanmamış değerlendirme raporu), 2009.
- AKYÜREK, E.** “Kapadokya’daki Bizans”. Kapadokya, ed. M. Özen, Ayhan Şahenk Vakfı, İstanbul, 1998.
- AKYÜREK, E., TIRYAKI, A., ÇÖMEZOĞLU,, Ö. ERMiŞ, M.**, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri – 8, Bizans / Marmara, İstanbul, 2007.
- ALPASLAN, S.** “Architectural Sculpture in Constantinople and the Influence of the Capital in Anatolia”, Byzantine Constantinople, Monuments, Topography and Everyday Life, ed. Necipoğlu, N. Brill, Boston, 2001. 187 – 201.
- “Lykia’da Bizans Dönemi Araştırmaları”, XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, Ankara, 2002. 127 – 138.

ALPER, M. Zeytinbağı / Tirilye Örneğinde; Marmara Denizi güney kıyısı yerleşimlerinin doğal ve tarihsel korunması, Turizm açısından değerlendirilmesi için öneriler (Yayınlanmamış değerlendirme raporu), 2004.

ANONİM. a. “Triglia”, Megle Hellenika Enkylopaideia 1933. 303.

——— b. “Katip Çelebi”, İstanbul Ansiklopedisi 1994. 490 – 491.

——— c. Anadolu Medeniyetleri Sergisi II, İstanbul 1983. 152.

ARIKAN, S. Ç. The Church at Choma (Hacımusalar Elmalı – Antalya) and its Materials, Bilkent University, Department of Archeology and History of Art, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001.

ASGARİ, N. “Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconessus”, Proceedings of the 10th International Congress of Classical Archeology, 1, Ankara, 1978.

ASH J. A Byzantine Journey, IB Tauri Publishers, London. 1995 (Ash J. Bizans’ a Yolculuk, çev. Özge Özgür, İstanbul, 2005).

AUZEPY, M. F. “Les Monasteres”, La Bithynie au Moyen Age (eds. Geyer, B., Lefort, J.), Realites Byzantines 9.Paris, 2003.

——— “Marmara Denizi’nin Güney Kıyısındaki Bizans Manastır Kalıntıları Araştırması 2004”, 23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, Ankara, 2005. 23 – 35.

AUZEPY, M.F., DELOUIS, O., GRELOIS, J.P., KAPLAN, M. “A Propos des Monasteres de Medikion et de Sakkoudion”, Revue des Etudes Byzantines, 63,De Boccard, 2005.

- BALDUCCI, F. P.** La Pratica Della Mercatura, Evans A (ed) Cambridge, Mass. 1936.
- BALLANCE, S.** “The Byzantine Churches of Trabizond”, Anatolian Studies, Vol.X, 1960. 141 – 175.
- BARKAN, Ö. L. ve MERİÇLİ E.** Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- BARANIO, G., BINDA, L. Ve TEDESCHI, C.** “Thick Mortar Joints in Byzantine Buildings: Study of Their Composition and Mechanical Behaviour”, Ancient Structures, ed.Özşen, G. İstanbul, 1997.
- BARDİLL, J.** Brickstamps of the Constantinople, Oxford Universty Press, New York 2004.
- BAŞARAN, C.** Anadolu Kompozit Başlıkları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.
- BAŞGELEN, N.** Çağlar Boyunca Anadolu’da Duvar, İstanbul, 1993.
- BECK, H.G.** Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, Karl Alber Verlag, 1959.
- BERGMAN, R.P.** “Byzantine Influence and Private Patronage in a Newly Discovered Medieval Church in Amalfi: S. Michele Arcangelo in Pogerola”, The Journal of the Society of Architectural Historians, 50, 1991. 421 – 445.
- BONDOUX, R.** “Les Villes”, La Bithynie au Moyen Age (eds. Geyer, B., Lefort, J.), Realites Byzantines 9.Paris, 2003.

BOURBODAKIS, M., GALLAS K., WESSEL, K. Byzantinische Kreta, Hirmer Verlag, München, 1983.

BRATINAU, G.I. Actas des notaries genois de Pera et de Caffa, Buharest, 1927.

BRUBAKER, L. Byzantine Culture in the Ninth Century: an Introduction, Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive, ed. Brubaker, L. Ashgate-Variorum, Aldershot, 1998. 63 – 71.

BRUNOV, N. “Die Odalar Djami von Konstantinapel”, Byzantinische Zeitschrift, 1926. 353 – 379.

—— “Une eglise de Sainte-Sophie de Nice”, Echos d’Orient, 1927. 33 – 56.

—— “Zur Erforschung der Byzantinischen Baudenkmaeler”, Byzantinische Zeitschrift, 1932. 49 – 62.

BUCHWALD, H. The Chuch of the Archangels in Sige near Mudania, Vien-Köln-Graz: Verlag Hermann Böhlaus Nachf. 1969.

—— “Sardis Chuch E – A Preliminary Report”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1977.

—— “Lascarid Architecture”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1979. 261 – 296.

—— “The Church of St. John the Theologian in Alaşehir (Philadelphia)”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1981. 301 – 318.

—— “Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period, Proveincial Back-wash or Dynamic Center of Production?”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1984.

- “The Concept of Style in Byzantine Architecture”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1986.
- “The Geometry of Middle Byzantine Churches and Some Possible Implications”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1992a.
- “Note on Churches in Kumyaka and Zeytinbagi, Formerly Sige and Tirilye” Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1992b.
- “Criteria for The Evaluation of Transitional Byzantine Architecture”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1994.
- BURCHEN, G.** “Bryllion”, Paulys Realencyclopaedie der Classischen Altertums Wissenschaft V, 1897.
- BUTLER, HC.** Early Churches in Syria, Princeton University, 1929.
- BÜYÜKÖĞEN, K.** Tirilye ve Siyi’deki Bizans Kiliseleri, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Kürsüsü, Yayınlanmamış Lisans Tezi. 1969.
- CANTACUZENUS, I.** Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, (ed. B.G. Neibuhrii C.F.) 3 Cilt. Bonn. Impensis ed. Weber, 1828.
- CORMACK, R.** Byzantine Art, Oxford University Press, New York, 2000.
- CORSTEN, T.** Die Inschriften von Kios, Bonn, Rudolf Habert GMBH, 1985.
- Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai, Köln, Rudolf Habert GMBH, 1987.
- COVEL, J.** “Diary”, British Museum, Add. MS 22912, 1676.

——— Voyages en Turquie 1675 -1677, Realites Byzantines 6. Paris. 1988. 216 – 220.

CRAMER, J.A. A Geographical and Historical Description of Asia Minör, 2 Cilt. Amsterdam, Adolf M. Hackert, 1971.

ĆURČIĆ, S. “Articulation of Church Facedes durig the First Half of the Forteenth Century”, L’art byzantin au debut du XIVe siecle, Belgrade, 1978. 17 – 27.

——— “Architecture in the Byzantine Sphere of Influence around the Middle of the Forteenth Century”, Decani i vizantijska umetnost sredinom 1411 veka, Belgrade, 1989. 55 – 68.

——— “Narthex”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed Kazhdan A.P. Oxford Universty Press, New York, 1991.

——— “ Drum”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed Kazhdan A.P. Oxford Universty Press, New York, 1991.

——— “Design and Structural Innovation in Byzantine Architecture before Hagia Sophia”, Hagia Sophia, From the Age of Justinian to the Present, eds. Mark, R., Çakmak, A.Ş. Camdrige Universty Press, New York 1992 . 16 – 38.

——— “The Role of Late Byzantine Thessalonike in Church Architecture in the Balkans”, Dumbarton Oaks Papers, 2003. 68 – 84.

DELATTE, A. Les Portulans Grecs, Liege- Paris, E. Droz, 1947.

DELVOYE, C. “Apsis”, Reallexikon zur byzantinischen Kunst, 1, Stuttgart, 1966. 246 – 268.

DIEHL, C. Manuel d’Art Byzantin, A. Picard, Paris, 1925.

DİMİTROKALLİS, G. Les Eglises du Type de la Croix Inscrite de L' Asia Mineure, Athen. 1978.

——— “La Genese de L'Eglise en Croix Grecque Inscrite”, Ανατυπο απο τα Βυζαντινα 23 Θεσσαλονική 2002 – 2003, Θεσσαλονικήσ 2002 – 2003. 219 – 232.

DOSTOĞLU – TÜRKÜN, N. “Geçmişin İzlerinden Geleceğe Trilye ve Taş Mektep”, Bursa Defteri. 2000. 136 – 143.

DÖRNER, F.K. “Inschriften und Denkmäler aus Bithynien”, Istanbuler Forschungen, 14, Berlin: Rudolf Verlag, 1941a.

——— “Zwei Religiösaaltäre von der bithynische Halbinsel”, Byzantinische Zeitschrift, 1941b.

EBERSOLT, J. Monuments d' Architecture Byzantine, Paris: Ernest Laroux 1934.

ELİADE, M. Dinler Tarihine Giriş, çev. Lale Arslan, Kabalcı yayınevi, İstanbul, 2003.

EPSTEIN, A.W. Tokalı Kilise, Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, Dumbarton Oaks Research and Library and Collection, Washington D.C. 1986.

EREL, A.C. Hagios Philon Kilisesi ve Karpaz Bölgesi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.

ERTEM, N. Tirilye'de Panhagia Pantobasilissa (Kemerli) Kilisesi ve Medikion Manastırı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1978.

EVANGELIDES, T. “Peri Trigleias”, Platon, 1888. 83 - 89, 156-171, 275-286.

_____ “Peritinion arkhaitaton en Bithynia”, Soter, 1889(12). 93-96, 154-157, 275-281.

_____ “Inscripfen aus Trigleia”, Athener Mitteilungen, 1890 (15). 324.

_____ “Sainth Methode de Costantinople”, Avant 821. Echos d'orient 1903. VI. 126 –
- 128

_____ Brylleion Trigleia, Athen, Aristeiloi, 1934.

EVERY, G. Christian Mythology, 1970.

EYİCE, S. “İznik’te Bir Bizans Kilisesi”, Belleten, 1949 (13). 37 – 51.

_____ “Amasra Büyükkadası’nda Bir Bizans Kilisesi”, Belleten, 1951 (15). 469 – 491.

_____ “Bizans Mimarisinde Dış Cephelerde Kullanılan Bazı Keramoplastik Süsler: Süs
Çömllekleri”, Ayasofya Müzesi Yıllığı, 1961,3. 25 – 28.

_____ Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Basımevi, İstanbul, 1963.

_____ “Trakya’da Bizans Devrine ait Eserler”, Belleten, 1969 (33). 325 – 358.

_____ Karadağ ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler, İstanbul, 1971a.

_____ “Les Monuments byzantines de la Thrace Turque”, Corsi di Cultura sull’ Arte
Ravennate e Bizantina, 1971b (18). 293 - 308,

_____ “Monuments Byzantines Anatoliens inedits ou peu connus”, Corsi di Cultura
sull’ Arte Ravennate e Bizantina, 1971c (18). 309-332.

——— “Tarihte Bolu” Belleten,1975. 2 – 13.

——— “Kanlıdivan (=Kanytelleis – Kanytelideis) Bazilikaları”, Anadolu Araştırmaları, İstanbul, 1976 – 1977.

FIRATLI, N. “Bizans Çağı Damgalı Tuğlaları”, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu,1948 (83). 12 – 13.

——— “Uşak-Selçukler Kazısı ve çevre Araştırmaları 1966 – 70”, Türk Arkeoloji Dergisi, 1970 (19/2). 109 – 160.

——— “ Bizans Çağına ait üç Mezarlık Buluntusu”, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, 1961.

FOLK, R.L. ve VALASTRO, S. “Successful Technique for Dating of Lime Mortar by Carbon- 14”, Journal of Field Archeology 1976. 203 – 208.

FREELY, J. and ÇAKMAK, A. Byzantine Monuments of İstanbul, “İstanbul’un Bizans Anıtları”, çev.G. Tanman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

GEROLYMATOU, M. “Le Commerce, VIIe-XVe Siecle”, La Bithynie au Moyen Age (eds. Geyer, B., Lefort, J.), Realites Byzantines 9.Paris, 2003.

GİOLES, N. Byzantine Neodomia (600 – 1204), Athen: Ekloseias Karlamitsa, 1987.

GOUGH, M. Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey, Based on the Work of Michael Gough, Universa, Belgium, 1985.

GOURDIN, W.H. ve KINGERY W.D. “The Beginings of Pyrotechnology: Neolithic and Egyptian Lime Plaster”, Journal of Field Archeology 1975. 133 - 150.

- GRABAR, A.** “Martyrium”, Recherches sur le Culte des Reliques et L’Art Chretien Antique, Paris, 1946.
- GUIDOBALDI, G ve BARSANTI, C.** Santa Sofi adi Costantinopoli, L’arredo marmoreo della Grande Chiesa giustiniana, Città del Vaticano, 2004. 96 - 228.
- GÜNSENİN, N.** “Medieval Trade in the Sea of Marmara: The Evidence of Shipwrecks”, Travel in the Byzantine World, ed. Macrides, R. Aldershot, 2002.
- HALKIN, F.** “La vie de S. Nicephore, fondateur de Medikion en Bithynie”, Analecta Bollandiana, 1960 (78). 408-409.
- HALLENSLEBEN, H.** “Untersuchungen zur Baugeschichte der ehamaligen Pammakaristokirche, der heutigen Fethiye Camii”, İstanbulur Mitteilungen 1963/64 (13/14).
- HAMILTON, J.A.** Byzantine Architecture and Decoration, B.T. Batsford Ltd. London, 1933.
- HAMMER J.** Umblick aus einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos und von da zurück über Nicaea und Nicomedien, Wien: Anton Strauss, 1818.
- Geschichte des Osmanischen Reiches, I. Pesth: Hartleben’s Verlage 1934, Hammer J. Osmanlı Devleti Tarihi, Üçdal Yayıncılık, 1983.
- HANNACK, A.** Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig. J. C. Hinrichische Buchlandung, 1902.
- HARRISON, R.M.** “ Churches and Chapels of Central Lycia”, Anatolian Studies, 13, 1963.

——— A Temple For Byzantium, The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace Church in İstanbul, University of Texas Pres, Austin,1989.

HARREL, B. Mini Tours near İstanbul, I-II, İstanbul, Red Hause Press. 1978.

HASLUCK, F. W. “Bithynica”, The Annual of the British School at Athens, 1906 – 7 (13). 292.

——— Cyzicus, Cambridge, University Pres, 1910.

HEIBERG, J.L. “ Ein griechisches Evangeliar”, Byzantinische Zeitschrift, 1911 (20). 507.

HERGES, A. “Monasteres de Bithynia”, Echos d' Orient, 1897-98 (1). 274.

HILL, S. J. “The Brickstamps”, Excavations at Saraçane in İstanbul, ed. Harrison R. M. Vol. 1, Princeton, 1986.

——— The Early Churches of Cilicia and Isauria, Variorum, 1996.

HOLLINSWORTH, P.A. “Byzantium, History of Dark Ages”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Kazhdan A.P. Oxford Universty Press, New York, 1991.

HOLLINSWORTH, P.A. and CUTLER, A. “Iconoclasm”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed Kazhdan A.P. Oxford Universty Press, New York, 1991.

HORANDER, W. ve WEYL-CARR, A. “Christogram”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed Kazhdan A.P. Oxford Universty Press, New York, 1991.

IORGA, N. “ Notes et extraits pour servir a l'Histoire des Croisades au XV e siecle”, Revue de l' Orient Latin, 1896 (4). 226 – 320.

JANIN, R. “La Bithynie sous L’ Empire Byzantin”, Echos d’ Orient, 1921 (20). 168 – 182, 301 – 319.

——— Les Eglises et les Monasteres des Grand Centres Byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galesios, Trebizonde, Athenes, Thessalonique), Paris, Institut Français d’ Etudes Byzantines, 1975.

JONES, A.H.M. The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford, Clarendon Press, 1971.

KAHYA, Y. “İstanbul Bizans Mimarisinde Tuğla Boyutları Üzerine”, Doğan Kuban’ a Armağan, İstanbul, 1996.

KALEVREZOV, I. “Images of the Mother: When the Virgin Mary became Meter Theou”, Dumbarton Oaks Papers, 1990. 166 - 172.

KANDIS, B. I. Brousa, Athen, 1883.

——— Bursa, çev. İbrahim Kelağa Ahmet, Ankara, 2006.

KARAVEZİROĞLU, M., , BARBOUTİS, C. ve KRANAS, V. “Behaviour of Masonary with Full Bricks and Lime Mortars”, Ancient Structures, ed.Özşen, G. İstanbul, 1997. 225 – 233.

KASTRIOTES, P. “Oligaitines christianikai epigraphi”, Deltion tes Christianikes Archaologikes Hetairias, 1894. 82 – 86.

KATİP ÇELEBİ. Cihannüma, Matbaa-i Amire, İstanbul. 1732 -1733.

KAZHDAN, A.P. “Portulan”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Kazhdan A.P. Oxford Universty Press, New York, 1991.

- KIEPERT, H.** Lehrbuch der Alten Geographia, Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 1878.
- KILIÇ, Ş.** “5 – 15. yüzyıl Bursa ve çevresi Bizans Dönemi Depremleri”, Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi, ed. Abacı, N. Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001.
- KIOURTZIAN, G.** “L’Epoque Protobyzantine a Travers les Monuments Epigraphiques”, La Bithynie au Moyen Age (eds. Geyer, B., Lefort, J.), Realites Byzantines 9.Paris, 2003.
- KLEONYMOS, M. ve PAPAPOPOULOS, C.** Bithnika, Constantinople, Libraire Internationale, 1899.
- KOSTOF, S.** Caves of God; Cappadocia and its Churches, Oxford University Pres, New York, 1989.
- KRAUTHEIMER, R. ve ĆURČIĆ, S.** Early Christian and Byzantine Architecture, World Print Limited, China, 1986.
- KUBAN, D.** Osmanlı Mimarisi, İstanbul, 2007.
- KUNIHOLM, P. I. ve STRIKER, C. L.** “Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighbouring Regions, 1983-1986”, Journal of Field Archaeology, 1987 (14/4). 385- 398.
- KÜRKÇÜ, E.** Trilye Fatih Camii ve Pelekete Manastırı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal İdari Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1977.
- LANGE, D.** Theorien zur Entsehung der Byzantinischen Kreuzkuppelkirche, Bonn, 1984.

- “Theorien zur Entstehung der Byzantinischen Kreuzkuppelkirche”, Architektura, 16, 1986. 99 – 113.
- LEFORT, J.** “Les Grandes Routes Medievales”, La Bithynie au Moyen Age (eds. Geyer, B., Lefort, J.), Realites Byzantines 9.Paris, 2003.
- LEGRAND, E.** “Inscriptions de Mysie”, Bulletin de Correspondance Hellenique, 1893 (17). 545 – 550.
- LIGHTFOOT, C.S., and IVISON, E.A.** “The Amorium Project: The 1995 Excavation Season”, Dumbarton Oaks Papers, 1977. 291 – 300.
- LUIS, R.** “Inscriptions la Region de Yalova en Bithynie”, Hellenica, VII: 31 - 44, 1949.
- MAINSTONE, R.J.** Hagia Sophia, Architecture, Structure and Liturgy of Justinian’s Great church, Thames& Hudson, London, 1988.
- MANGO, C.** “ Byzantine Brick Stamps”, American Journal of Archeology, 1950 .19 – 27.
- “The date of the nartex mosaics of the church of the Dormition at Nicaea”, Dumbarton Oaks Papers, 1959. 13.
- “The Monastery of the St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia”, Dumbarton Oaks Papers, 1968. 245 – 252.
- Byzantine Architecture, Harry N. Abrams, Inc., Publishers, New York 1976.
- “Approaches to Byzantine Architecture” Muqarnas, 1991. 40 – 44.
- Bizans Mimarisi, çev. Mine Kadiroğlu, Ankara, 2006.

MANGO, C., HAWKINS, E.J.W., MACRIDY, T., MEGAW, A.H.S. “The Monastery of Lips (Fenari İsa Camii) at İstanbul”, Dumbarton Oaks Papers, 1964. 253 – 277.

MANGO, C. Ve HAWKINS, E.J.W. “Report on Field Work in İstanbul and Cyprus, 1962 – 1963”, Dumbarton Oaks Papers, 1964. 319 – 340.

MANGO, C. ve ŠEVČENKO I. “Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea Marmara”, Dumbarton Oaks Papers, 1973. 235- 277.

MANGO, C. ve SCOTT, R. The Chronicle of Theophanes the Confessor, Oxford, 1997.

MANSEL, A. M. Yalova ve Civarı, İstanbul, İstanbul Müzeleri Neşriyatı, 1936.

_____ Side, 1947 – 1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları, Ankara, 1978.

MATHEWS, T.F. The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy, The Pennsylvania State Universty Press, Universty Park, 1971.

——— The Byzantine Churches of İstanbul: A Photographic Survey, The Pennsylvania State Universty Press, University Park, 1976.

MAVRODINOV, N. “L’apparition et L’evolution de L’eglise Cruciforme dans L’architecture Byzantine”, ATTI Del V. Congresso Internazionale di Studi Bizantini Roma 20 – 26 Settembre 1936, Archeologia e Storia Dell’Arte - Liturgia e Musica Cronaca Del Congresso, Roma, 1940. 243 – 252.

MELAS, E. Alte Kirchen und Kloster Griechenlands, Du Mont Buchverlag, Köln, 1972.

- MELLING, M.J.** “Archaeology in Asia Minor”, American Journal of Archeology, 1976: 288 – 289.
- MENTHON, B.** L'Olympe de Bithynie ses Saints, ses Couvents, ses Sites, Paris, Bone Presse, 1935.
- MERCANGÖZ, Z.** Trabzon'daki Bizans Devri Kiliseleri, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal İdari Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1980.
- Batı Anadolu'da Geç Dönem Bizans Mimarisi: Laskarisler Dönemi Mimarisi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1985.
- MERITT, B.D., WADE-GERY H.T. ve Mc. GREGOR M.F.** The Athenian Tribute Lists, Cambridge, Mass. University Pres, 1939.
- MEYER, E.** “Bithynien”, Pauly-Wissova-Kroll. Realencyclopaedie der Classische Altertumswissenschaft, III, Stuttgart, Alfred Duruckenmuller Verlag, 1897. 507-540, _____
- MIJATEV, K.** Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien, Verlag der Bulgarischen Akademic der Wissenschaften, Sofya, 1974.
- MILLET, G.** L'ecole grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1977.
- MILLINGEN, van A.** Byzantine Churches in Constantinople, Their History and Architecture, Mc Millan and Co.Ltd. London, 1912.
- MOENS, L., de PAEPE, P., WAEKENS, M.** “Survey in the White Marble Quarries of Anatolia”, IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1987. 113 – 126.

- MORDTMANN, A.D.** Anatolien Skizzen und Reiseberichte aus Kleinasien (1850 – 1859), ed. Babinger F. Hannover, 1925.
- MORGANSTERN, J.** The Byzantine Church at Dereağzı and its Decoration, Tübingen, Verlag Ernst Wasmuth, 1983.
- MULLER – WEINER, W.** İstanbul'un Tarihsel Topografyası, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- MYLONAS, P.A.** “Gavits armeniens et Litae Byzantines: Observations nouvelles sur le complexe de Saint-luc en Phocide”, Cahiers Archeologiques, 1990. 99 - 122.
- OATES, D.** “A summary report on the excavations of the Byzantine Institute in the Kariye Camii: 1957 and 1958”, Dumbarton Oaks Papers 1960.
- OCAK, A.Y.** Alevi ve Bektâşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim yayınları, İstanbul, 2005.
- OĞUZOĞLU, Y.** “Osmanlı Arşivi kayıtlarına göre 1855 Bursa Depremi”, Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi, ed. Abacı, N. Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001.
- OİKONOMİDES, N.** “Indiction”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Kazhdan A.P. Oxford Universty Press, New York, 1991.
- ORLANDOS, A.** “Byzantina Ekklesia Para to Kakosalesi”, Archeion, 5, 1939 – 40.152.
- “Byzantina kai Metabyzantina Mnemeia tes Rodou”, Archeion, 1948. 72 – 74.

ORTAÇ, H. “Zeytinbağı (Tirilye) Bucağı”, Hakimiyet, 8208, 6303, 8215, 6310, 1967.

OSTROGORSKY, G. Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981.

OUSTERHOUT, R. The architecture of the Kariye Camii in İstanbul, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 1982.

_____ “The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna 1985.

_____ “Constantinople, Bithynia and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture”, Twilights of Byzantium, Princeton, 1991.

_____ “Reconstructing Ninth - Century Costantinople”, Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive, ed. Brubaker, L. Ashgate-Variorum, Aldershot, 1998. 127 – 123.

_____ Master Builders of Byzantium, Princeton Universty Press, New Jersey, 1999.

_____ Sanatsal Açıdan Kariye Camii, çev. A. Durukan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖTÜKEN, S. Y., DURUKAN A., ACUN, H. ve PEKAK, S. Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, IV, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1986.

ÖTÜKEN, S.Y. İsa kapı mescidi und medresesi in İstanbul, Bonn.1974.

_____ “İstanbul son devir Bizans mimarisinde cephe süslemeleri”, Vakıflar Dergisi, 12 1978. 213 – 233.

- “Kapadokya Bölgesindeki Kapalı Yunan Haçı Kiliselerde Resim Programı”, Ege Üniversitesi Arkeoloji Sanat Dergisi, 1984. 143 – 159.
- Göreme, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Ihlara Vadisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- “Bizans duvar tekniğinde tektonik ve estetik çözümler”, Vakıflar Dergisi (21)1990. 395 - 410.
- Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien, Antikite und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa, Istanbuler Mitteilungen, 41, Ernst Wasmuth Verlag Tübingen, 1996.
- ÖTÜKEN, Y. ve OSTERHOUT, R.** “Notes on the Monuments of Turkish Thrace”, Anatolian Studies, 1989.
- PANCENKO, B.A.** Izvestija Russkogo Archeologiceskogo Instituta u Konstinople, 1911. 259 – 289.
- PARMAN, E.** Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri” Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002.
- PEKAK, M. S.** İstanbul’da Studios Manastırı Kilisesi (İmrahor Camii), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1980.
- Zeytinbağı (Trigleia) Bizans Dönemi Kiliseleri ve Fatih Camii (Tarihi ve Mimarisi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991.

—— “Zeytinbağı/ Trilye Bizans Dönemi Kiliseleri”, XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1996.

—— “Orta Çağ’ın önemli bir hristiyanlık merkezi: Zeytinbağı (Trilye) ve Ioannes Theologos Pelekete (Aya Yani) Manastırı”, İ. Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı, Arkeoloji Sanat Yayınları, 1995.

PEKER, N. “Kappadokia Bölgesinde 13. yüzyıl Duvar Resimleri”, VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (26 - 28 Nisan 2004), Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, (2005), c. 7, s.1, 343 - 349.

—— “Meryem Tasvirlerinin Göreme Örnekleri ve İsimlendirilmelerine İlişkin Problemler” Sanat Tarihinde Terminolojik Sorunlar (Mimari, Bezeme), I, 2005, 276 - 287.

—— “Karşı Kilise Duvar Resimleri” I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul, 25 - 29 Haziran 2007 (basımda).

PESCHLOW, U. Die Irenenkirche in İstanbul: Untersuchungen zur Architektur, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, 1977.

—— “Architectural Sculpture”, Kalenderhane in İstanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration, ed. Striker, C.L. and Kuban, D., Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 1997.

—— “Byzantine Architectural Sculpture”, Kalenderhane in İstanbul: The Excavations, ed. Striker, C.L. and Kuban, D., Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 2008.

PESCHLOW- BINDOKAT, A. ve PESCHLOW, U. “ Die Sammlung Turan Beler in Kumbaba Bei Şile, Antike und Byzantinische Denkmaler Von der Bithynischen Schwarzmeerküste”, İstanbulur Mitteilungen, 1975:211 – 257.

PHILIPPSON, A. Das byzantinische Reich, Leiden, Brill E.J., 1939.

Handbuch der Regionalen Geologie, V/ 2, West Germany, Johansen Reprint Corporation, 1968.

PITCHER, D. E. An Historical Geography of the Otoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century, Leiden, E.J. Brill, 1972.

PRALONG, A. “Materiel Archeologique Errant”, La Bithynie au Moyen Age (eds. Geyer, B., Lefort, J.), Realites Byzantines 9.Paris, 2003.

PRALONG, A ve GRELOÏS, J.P. “Les monuments Byzanyins de la Ville Haute de Brousse”, La Bithynie au Moyen Age (eds. Geyer, B., Lefort, J.), Realites Byzantines 9.Paris, 2003.

PSELLOS, M. Khronographia (çev. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

RAMSAY, W. M. The Historical Geography of Asia Minor, London, Adolf M. Hakkert, 1890.

RAMSAY, W.M. ve BELL, G.L. The Thousand and One Churches, Hodder and Stoughton, London, 1909.

RAPPOPORT, P.A. Building the Churches of Kievan Russia, Aldershot, 1995.

RESTLE, M. “Bithynien”, Reallexikon der Byzantinischen Kunst, 1966. 719 – 725.

——— Byzantine Wall Painting in Asia Minor I-III, Shannon, 1967.

- Studien zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens, 3 cilt Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1978.
- RICE, D.T.** The Church of Hagia Sophia At Trabizond, Edinburg Univesty Press, Edinburg, 1968.
- RICHTER, O.F.** Wallfahrten im Morgenlande aus seinen Tegebücher und Briefer. Berlin: Verlag von Ernst und Korn, 1822.
- RODLEY, L.** Byzantine, Art and Architecture, An Introduction, Cambridge Universty Press, New York, 1994.
- RUGE, W.** “Trigleia”, Paulys Real - Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft, 1939. 134 -135.
- SCHAFER, H.** Die Gül Camii İn İstanbul, Verlag Ernst Wasmuth, Tubingen, 1973.
- “Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzans und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert”, İstanbullaer Mittulungen, 1973 / 1974. 197 – 224.
- SCHMUCK, N.** “Kreuzkuppelkirche”, Reallexikon zur byzantinischen Kunst, 1991: 356 – 374
- SCHNEIDER, A. M.** “Bithynie”, Reallexikon für Antike und Christentum, 1954. 416 - 422.
- SCHNEIDER, A.M. ve KARNAPP, W.** Die Stadtmauer vov İznik-Nicaea, Berlin: Herausgegeben von der Zweigstelle İstanbul des Archaeologischen Instituttes des deutschen Reiches, 1938.
- SCHULTZE, V.** Altchristliche Staete und Landschaften, II/ 1, Berlin, Druck und Verlag von C. Bertelsmann in Gutersloh, 1922.

- SCHWEINFURTH, P.** Die Byzantinische Form, Ihr Wesen und Ihre Wirkung, Florian Kupferberg Verlag, Berlin, 1954.
- SEVCENKO, N. P.** “Types of Virgin Mary”, The Oxford Dictionary Byzantium, ed. Kazhdan A.P. Oxford University Press, New York, 1991, 2175 – 2177.
- SEVİM, S.** “Bursa Depremleri 1400 – 1600 ”, Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi, ed. Abacı, N. Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001.
- SODINI, J. P.** “ Le Commerce des Marbres a L’Epoque Probyzantine”, Hommes et Richesses Dans l2 Empire Byzantine, Tome I, IV – VII. Siecle, (ed. Zeek, P.), Paris, 1989. 163 – 186.
- SOTIROU, G.A.** “Ο Ναος τής Σχριπούς τής Βοιώτιάς”, Αρχαιολογική Εφημέρις, 1931. 119 – 157.
- Guide du Musee Byzantin d’ Athens, Athens, 1932.
- Τα Βυζαντινα Μνημεια Τησ Κυπρου, Αθηνας, 1935.
- SPITZING, G.** Lexikon Byzantinisch christlicher Symbole, Germany, 1989. 226 - 235.
- STRIKER, C.L.** The Myrelaion (Bodrum Camii) in İstanbul, Princeton, 1981.
- STRIKER, C.L. and KUBAN, Y.D.** Kalenderhane in İstanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 1997.
- STRZYGOWSKI, J.** Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte, J.C. Heinrichische Buchhandlung, Leipzig, 1903.

— Die Baukunst der Armenier und Europa, I, Kunstverlag Anton Schroll Co. Wien, 1918.

SWIFT, E.H. Roman Sources of Christian Art, New York, 1951.

TALBOT, A.M. “Medikion Monastery”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Kazhdan A.P. Oxford University Press, New York, 1991.

— “Pelekete Monastery”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Kazhdan A.P. Oxford University Press, New York, 1991.

TANYELİ; U. ve G. “Yapım Teknikleri”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Yem Yayınları, İstanbul, Cilt III. 1997.

TEMPLE, Ç. “Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları Tipleri ve Terminolojisi Üzerine Bir Çalışma”, Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları Semineri I (Mimari ve Süsleme), ed. Pekak M.S., Filiz Matbaacılık, Ankara, 2005. 239 - 251.

TEZCAN, H. Topkapı sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1989.

THEOHARIDOU, K. The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki, BAR International Series 399, 1988.

TİRYAKİ, A. Kisleçukuru Manastırı, Antalya'nın Doyran Beldesi'nde Bir Ortaçağ Yapı Topluluğu, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007.

TSCHILINGIROV, A. Die Kunst des Christlichen Mittelalters in Bulgarien, 4. bis 18. Jahrhundert, Verlag C.H. Beck, München, 1979.

TOMASCHEK, W. Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter,
1, Wien, Biblio Verlag, 1891.

TUNAY, M.İ. Türkiye’de Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre
Tarihlendirme, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji - Sanat
Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. 1984.

UMAR, B. Türkiye’deki Tarihsel Adlar, İstanbul, 1993.

UNDERWOOD, P.A. The Kariye Djami, Vol. I-III, New York, 1966.

——— The Kariye Djami, Vol. IV. Princeton, 1975.

UZUNÇARŞILI, İ. H. Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982.

——— Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Türk Tarih
Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

VELENİS, G. Ermeneia ton Exoterikon Diakosmou ste Byzantine Architektonike,
2 cilt, Selanik, 1984.

——— “Macedonian School in Architecture of the Middle and Late Byzantine
Period”, Byzantium: Identity, Image and Influence, ed. Fledelius, K., XIX.
International Congress of Byzantin Studies, 1, 1996. 500 – 505.

VOCOTOPOULOS, P.L. Η Εκκλησιαστική Αρχιτέκτονική είς τήν Δυτικήν Στέρεαν
Ελλαδα χαί τήν Ηπέρον απο τον τέλους τού 7ού μέχρι τού 10ού αιώνας,
Θέσσαλονίκη, 1975.

——— “The concealed course technique: further examples and few remarks”, Jahrbuch
der Österreichischen Byzantinistik, Vienna.(28) 1979.

———“The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Period”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Vienna, 31, 1981.

VOLBACH, W. F. Early Christian Art, Thames and Hudson, London, 1961.

VOLK, O. Die byzantinischen Kloster Bibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien, München: Karl Alber Verlag, 1955.

WAECHTER, A. Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert, Leipzig, B. G. Teubner Verlag, 1903.

WARD - PERKINS, J.B. “Notes on the structure and buildings methods of Early Byzantine Architecture”, Rice D.T. The Great Palace of Byzantine Emperors, Second Report, Edinburg, 1958. 52 – 95.

WEYL-CARR, A. ve KAZHDAN, A. “ Protoevangelion of James”, Oxford Dictionary of Byzantium, ed Kazhdan A.P. Oxford Universty Press, New York, 1991.

WIEGAND, E. “ Zur Monogramminischrift der Theotokos - (Koimesis) Kirche in Nicaea”, Byzantion, 6, 1931. 411 – 420.

WIEGAND, T. Der Latmos, Milet, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, Berlin: Druck und Verlag von Geog Reimer, 1913.

WULLF, O. Die Koiemesiskirche in Nicea und ihre Mosaiken nebst den erwandten Baudenkmalern, Strasbourg, 1903.

WULZINGER, K. Byzantinische Baudenkmaeler, Orien- Buchhandlung Heinz Lafaire, Hannover, 1925.

- WURSTER, W.W.** “Dynastensitz wird Römerstadt: eine Skizze über Prozesse der Romanisierung in Lykie, Fremde Zeiten”, Festschrift für Jürgen Borchardt (ed. B Blakolmer, F., Kriener, K.R., Krinzinger, F., Landskorn Dinstl, H.D., Szemethy, K., Zhuberokrog, K.), Wien, 1996. 161 – 174.
- YEGÜL, F.** “ Early Byzantine Capitals from Sardis: A study on the Ionic Impost Type”, Dumbarton Oaks Papers, 1974. 265 – 275.
- YERASİMOS, S.** İstanbul: İmparatorluklar Başkenti, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- YILDIRIM, Ş.** Philomelion'daki (Akşehir) Bizans Dönemi Taş Eserleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- ZACHARIADOU, Z.** Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.
- ZOLLT, T.** Kapitellplastik Konstantinoples vom 4. bis 6. Jahrhundert n.Chr. Mit Einem Beitrag zur Untersuchung des Ionischen Kampherkapitells, Bonn, 1994.